

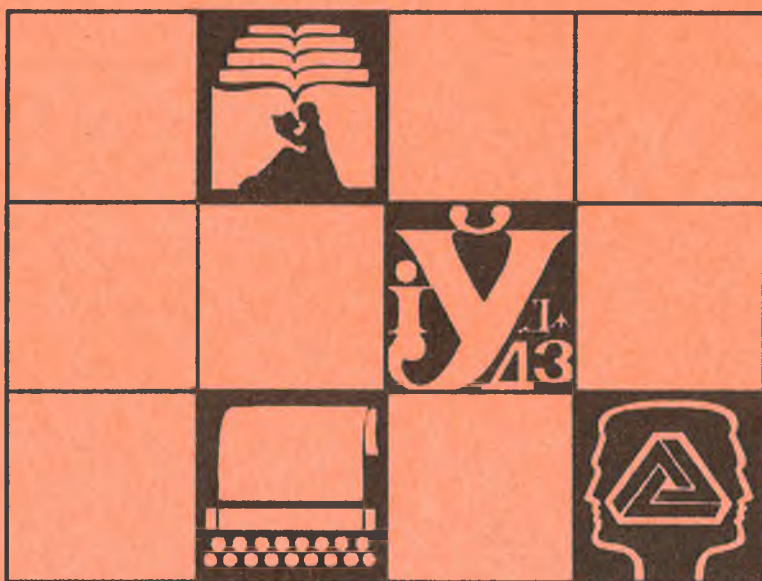
ВЕСНІК

Беларускага дзяржаўнага
універсітэта

СЕРЫЯ 4

Філалогія
Журналістыка
Педагогіка
Псіхалогія

2'96

ЗМЕСТ

ДА 75-годдзя БЕЛАРУСКАГА ДЗЯРЖАЎНАГА УНІВЕРСІТЭТА

<i>Рагойша В.П.</i> З гісторыі літаратуразнаўства ў БДУ	3
<i>Шахун Л.М.</i> Мовазнаўства ў БДУ	11
<i>Шуба П.П.</i> Даследаванні па рускай мове ў БДУ	17
<i>Слука О.Г.</i> Творчая лабараторыя (слова аб факультэце журналістыкі)	19
<i>Сманцар А.П.</i> Стан і праблемы педагагічнай навукі ва універсітэце	22
<i>Мурына Л.А.</i> Рэформа філалагічнай адукацыі ў Белдзяржуніверсітэце	25

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА

<i>Лойка А.А.</i> У параметрах канцэптualaнага пераасэнсавання	27
<i>Шаблоўская І.В.</i> "Словы незразуметыя" у раманах Мілана Кундэры	31
<i>Іваню К.І.</i> Палеміка з багаміламі ў слове св. Казьмы-прэсвітэра	36
<i>Некрашэвіч Ж.В.</i> Траянскі міф у творчасці Я.Кахановскага і У.Ф.Радзівіл	38
<i>Сцяпунін І.Р.</i> Бескарыслівы паклоннік Пушкіна	42

МОВАЗНАЎСТВА

<i>Супрун А.Я.</i> Лексічная структура верша У.Караткевіча "Дзяўчына пад дажджом"	46
<i>Кіклевіч А.К.</i> Аб формах сістэматыкі ў мовазнаўстве	50
<i>Харчанка А.М.</i> Тэксталагічныя назіранні над дзеясловамі ў розных рэдакцыях апавядання Кузьмы Чорнага "Срэбра жыцця"	55
<i>Лапоўская А.М.</i> З'явы сінаніміі, дублетнасці і варыянтнасці ў беларускай батанічнай тэрміналогіі	59
<i>Базыль Сегень (Польшча)</i> Да характарыстыкі гаворак беларуска-ўкраінскага моўнага пагранічча	62
<i>Маслава В.А.</i> Міф і яго адлюстраванне у семантыцы фразеалагічных адзінак	65
<i>Кісялёва Н.Б.</i> Беларуска-славацкія лексічныя сувязі ў арэалагічным аспекце	68

ПЕДАГОГІКА, ПСІХАЛОГІЯ

<i>Навумчык В.М.</i> Выхаванне творчай асобы як педагагічная задача	72
<i>Кірысь В.Н.</i> Ад слухання да гаварэння на базе аўдзітыўнага іншамоўнага тэксту	76

НАШЫ ЮБІЛЯРЫ

<i>Віктар Пятровіч Красней</i>	80
--------------------------------------	----

ВЕСНІК

Беларускага дзяржаўнага
універсітэта

НАВУКОВА-ТЭАРЭТЫЧНЫ ЧАСОПІС

Выдаецца з сакавіка 1969 года
адзін раз у чатыры месяцы

СЕРЫЯ 4

Філалогія
Журналістыка
Педагогіка
Псіхалогія

2'96

ЖНІВЕНЬ

МІНСК
"УНІВЕРСІТЭЦКАЕ"

Галоўны рэдактар В.Г. РУДЬ
Адказны сакратар П.Н. БАРАНОЎСКИ

Рэдакцыйная калегія серыі:

Л.М. ШАКУН (*адказны рэдактар*),
Л.І. БУРАК, У.Б. ЖУРАВЕЛЬ (*адказны сакратар*), Г.М. КУЧЫНСКИ,
А.А. ЛОЙКА, Б.А. ПЛОТНИКАЎ (*нам. адказнага рэдактара*),
М.Р. ПРЫГОДЗИЧ, В.П. РАГОЙША, А.Г. СЛУКА, А.П. СМАНЦАР,
Б.В. СТРАЛЬЦОЎ, А.Я. СУПРУН, П.І. ТКАЧОЎ (*нам. адказнага*
рэдактара), І.А. ЧАРОТА, І.В. ШАБЛОЎСКАЯ, П.П. ШУБА

ВЕСТНИК БЕЛОРУССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Серия 4, №2, 1996.

Издательство "Універсітэцкае".

220048, Минск, пр Машерова, 11 Дом книги.

Адрес редакции: 220080, Минск, Университетский городок, тел. 220-65-42.

На белорусском языке

Рэдактар А.А. Сычоў

Мастацкі рэдактар Ю.С. Сергачоў

Тэхнічны рэдактар і карэктар Г.І. Хмарун

Набор і вёрстка выкананы ў рэдакцыі часопіса Г.М. Добыш і У.А. Сямёнавым

Падпісана да друку 23.09.96. Фармат 70x108 1/16. Папера афс. Друк афсет. Ум. друк.
арк. 7,0. Ум. фарб.-адб. 7,44. Ул.-выд. арк. 8,7. Тыраж 830 экз. Заказ 1334. Цана 15000 р.

Адрес рэдакцыі: 220080, Минск, Універсітэцкі гарадок, тэл. 220-65-42. Выдавецтва
"Універсітэцкае". 220048, Минск, праспект Машэрава, 11, Дом кнігі.

Надрукавана з гатовых дыяпазітываў заказчыка ў друкарні выдавецтва "Беларускі
Дом друку". 220013, Минск, праспект Ф. Скарыны, 79.

Да 75-годдзя Беларускага дзяржаўнага універсітэта

В.П. РАГОЙША

З ГІСТОРЫІ ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА Ё БДУ

Вячаслаў Пятровіч Рагойша — доктар філалагічных навук, прафесар, загадчык кафедры тэорыі літаратуры, член Саюза пісьменнікаў Беларусі, акадэмік Міжнароднай акадэміі навук Еўразіі, прэзідэнт Міжнароднага фонду Янкі Купалы. Аўтар звыш 400 навуковых публікацый, у тым ліку 15 манаграфій. Распрацоўвае праблемы гісторыі беларускай літаратуры, беларуска-іншанацыянальных літаратурных сувязей, паэтыкі літаратурнага твора, тэорыі і практыкі мастацкага перакладу.

Здаўна, яшчэ з канца 20-х гадоў, БДУ набыў славу "пісьменніцкага асяродка". Сапраўды, большая палова беларускіх пісьменнікаў 20-х — першай паловы 30-х гг. скончыла наш універсітэт або нейкі час вучылася ў ім. Дастаткова сказаць, што БДУ у многім прадвызначыў творчы і жыццёвы лёс сямі (з пятнаццаці) народных пісьменнікаў Беларусі — Кандрата Крапівы, Пётруся

Броўкі, Івана Мележа, Івана Чыгрынава, Рыгора Барадуліна, Ніла Гілевіча, Івана Навуменкі, якія набылі ва універсітэце грунтоўную філалагічную адукацыю. Аднак з такой жа падставай БДУ можна назваць і асяродкам беларускай літаратуразнаўчай думкі. Бо нават і тады, калі, услед за першынцам савецкай ВНУ, былі створаны спецыяльныя навуковыя літаратуразнаўчыя ўстановы (у складзе Інбелкульту, пазней АН БССР), літаратуразнаўчая думка ва універсітэце працягвала інтэнсіўна пульсаваць і ўзбагачацца. Больш таго, БДУ пастаянна пастаўляў гэтым установам кадры маладых навукоўцаў, а асобныя яго вядучыя прафесары і дацэнты па сумяшчальніцтву працавалі ў іх.

У гісторыі універсітэцкага літаратуразнаўства ўмоўна можна вылучыць чатыры перыяды, якія звязаны як з гісторыяй БДУ, так і з гісторыяй Беларусі апошніх трох чвэрцяў XX ст.: 1921–1931 гг.; 1939–1956; 1956–1990 гг.; 1990 — па наш час уключна. Для кожнага з гэтых перыядаў, несумненна, характэрна агульнае: цесная сувязь навуковых пошукаў з навучальным працэсам, што выяўлялася ў павышанай увазе універсітэцкіх літаратуразнаўцаў да праблем навучальнага і метадычнага характару, актыўным удзеле ў стварэнні падручнікаў, вучэбных дапаможнікаў, праграм, метадычных распрацовак і г.д. Аднак кожны перыяд вызначаецца і сваімі асаблівасцямі, звязанымі як з асноўнымі напрамкамі літаратуразнаўчых даследаванняў, так і з іх інтэнсіўнасцю, а ў канчатковым выніку — навуковым плёнам.

Сёння можа здацца нават дзіўным, што ў першы, найбольш ранні, свой перыяд універсітэцкае літаратуразнаўства неяк незаўважна мінула час абавязкова ў такім выпадку вучнёўства, залежнасці ад іншых. А здарылася гэта менавіта таму, што ўрад маладой у той час Беларускай рэспублікі запрасіў вядомых вучоных — беларусаў і небеларусаў — з усяго абшару былой Расійскай імперыі, даў ім адносна лепшыя па тым часе матэрыяльныя выгоды, вызначыўшы адзіную ўмову: дапамагчы хутчэй выхаваць кадры вышэйшай кваліфікацыі. Так, на пасаду прафесара кафедры беларускай літаратуры і этнаграфіі быў запрошаны

вядомы тагачасны беларусазнавец з Масквы М.Я.Янчук (1859–1921). Толькі смерць перашкодзіла яму спаўна аддацца як выкладчыцкай, так і плённай навуковай дзейнасці ў БДУ. А што яна мелася быць менавіта такой, выразна сведчаць як яго ранейшыя працы, так і выдадзеныя ўжо пасля ягонай смерці ў Мінску "Нарысы па гісторыі беларускай літаратуры: Старадаўні перыяд" (1922).

Першым загадчыкам кафедры беларускай літаратуры і этнаграфіі стаў вядомы ў Расіі вучоны-літаратуразнавец, былы прафесар Варшаўскага і Данскога універсітэтаў, пазней – акадэмік АН БССР (1928), член-карэспандэнт АН СССР (1929) І.І.Замоцін (1873–1942). Авалодаўшы беларускай мовай, уключыўшыся ў беларускі літаратурны працэс, ён, побач з ранейшым вывучэннем праблем рускай літаратуры, пачаў актыўна даследаваць праблемы гісторыі новай беларускай літаратуры – творчасць Я.Купалы, Я.Коласа (першым высока ацаніў паэмы "Новая зямля" і "Сымон-музыка"), М.Багдановіча, А.Гаруна, Ц.Гартнага і інш. Кафедра беларускай літаратуры пад кіраўніцтвам І.І.Замоціна, апрача беларускай, забяспечвала выкладанне рускай і замежных літаратур, тэорыі літаратуры і фальклору, і не толькі на педагагічным факультэце з яго літаратурна-лінгвістычным аддзяленнем (прародзічам сённяшняга філфака), але і на іншых, нешматлікіх тады факультэтах універсітэта: рабочым, грамадскіх навук.

На кафедры сабраліся такія вядомыя вучоныя, як былі прыват-дацэнт Растоўскага універсітэта, прафесар БДУ (з 1927 г.) А.М.Вазнясенскі (1888–1966), прафесар і дэкан педфака БДУ (з 1926) М.М.Піятуховіч (1891–1937), прафесар (з 1928) Я.І.Барычэўскі (1883–1934), асістэнт (з 1928) А.А.Бабарэка (1899–1938). Кожны з іх займаў сваю нішу ў навуцы пра літаратуру. Прадметам зацікаўлення А.М.Вазнясенскага была гісторыя рускай і беларускай літаратур, драматургія ("Паэтыка М.Багдановіча", 1926; "Асноўныя прынцыпы пабудовы беларускай навукі аб літаратуры", 1927; "Сучасны беларускі тэатр", 1927; "Традыцыя "формальных" (эстетических) изучений в науке о литературе", 1927), М.М.Піятуховіча – гісторыя беларускага прыгожага пісьменства ("Францыск Скарына і яго дзейнасць", 1926; "Ля вытокаў лірыкі Янкі Купалы", 1927; "Нарысы гісторыі беларускай літаратуры (ч.1)", 1928; "Выпісы з беларускай літаратуры: Новы і найноўшы кругабег", 1928), Я.І.Барычэўскага – паэтыка літаратурнага твора ("Тэорыя санета", 1927; "Паэтыка літаратурных жанраў", 1927; "Паэтыка: Курс для завочнага педфаку", 1929–1930), А.А.Бабарэкі – бягучая літаратурная крытыка ("Вясну радзіла восень (Да пытання аб кірунках у сучаснай беларускай літаратуры)", 1925; "Паэма "Сымон-музыка" Якуба Коласа", 1927; "Пералом у станаўленні натуральнай культуры ў творчасці З.Бядулі", 1928; "Зямля" Кузьмы Чорнага", 1929).

Некаторымі праблемамі гісторыі і тэорыі беларускай літаратуры займаліся вучоныя іншых спецыяльнасцей – вядомы гісторык, першы рэктар БДУ прафесар У.І.Пічэта (1878–1947) ("М.Багдановіч як гісторык беларускага адраджэння", 1922; "Scoriniana", 1926; "Друк на Беларусі ў XVI і XVII ст.", 1926), лінгвіст прафесар П.А.Бузук (1891–1938) (рэцэнзіі на "Казкі жыцця" Якуба Коласа, аповесць М.Зарэцкага "Голы звер", 1926) і інш. Аўтарытэт універсітэцкіх літаратуразнаўцаў падтрымліваў і Якуб Колас, які хоць і чытаў (у 1923–1926) лекцыі па сучаснай беларускай мове і методыцы яе выкладання, быў усё ж менавіта літаратурным сэрцам педфака і ўсяго універсітэта.

Высокі ўзровень літаратуразнаўчай навукі ў БДУ у вялікай ступені паспрыяў таму, што ва універсітэт пацягнулася творчая моладзь і ён стаў сапраўдным пісьменніцкім асяродкам Беларусі. Са сцен універсітэта за 1921–1931 гг. выйшла 336 філолагаў, сярод іх больш сарака літаратараў – паэтаў, празаікаў, крытыкаў, гісторыкаў і тэарэтыкаў літаратуры (А.Александровіч, С.Баранавых, П.Броўка, П.Галавач, П.Глебка, А.Звонак, Ф.Куляшоў, Я.Скрыган, М.Хведаровіч і інш.). Некаторыя са студэнтаў яшчэ ў сценах універсітэта выявілі сябе як таленавітыя літаратуразнаўцы – прадаўжальнікі справы настаўнікаў. Так, А.Бабарэка менавіта ў студэнцкі час стаў вядомым у рэспубліцы аўтарытэтным крытыкам. А курсавая работа другакурсніка К.Атраховіча (К.Крапівы) "Беларускія прыказкі" не страціла сваёй вартасці да сённяшняга дня.

Аднак надыйшлі змрочныя часы не толькі для універсітэцкага літаратуразнаўства, але і для ўсёй беларускай нацыянальнай культуры. У самым канцы 20-х гг. жорсткія сталінскія рэпрэсіі закралі дзесяткі студэнтаў педфака БДУ і яго выкладчыкаў. Літаратуразнаўцы універсітэта спачатку былі ашаламананыя ў друку (гл.: Бухаркін В. Літаратуразнаўцы з Б.Дз.У. // Маладняк. 1929. №11,12; Бэндэ Л. На літаратурным фронце // Чырвоная змена. 1929. 15 верасня і інш.),

пасля арыштаваны, высланы за межы БССР, а некаторыя знішчаны. У 1931 г. педфак БДУ быў ліквідаваны. На яго базе – а гэта была групка ацалелых ад арышту выкладчыкаў і студэнтаў – узнік Вышэйшы педагагічны інстытут.

Толькі ў 1939 г. БДУ зноў пачаў рыхтаваць філолагаў, гэтым разам – на спецыяльным філалагічным факультэце. Спакваля пачало ажываць ва ўніверсітэце і літаратуразнаўства. Аднак працу і вучобу савецкіх людзей перапыніла нямецка-фашысцкая агрэсія. Працу БДУ аднавіў толькі ў верасні 1943 г. на станцыі Сходня пад Масквой. У тым жа годзе была арганізавана і кафедра беларускай мовы і літаратуры, якую ўзначаліў, вярнуўшыся з армейскага шпіталю, і якой кіраваў ажно да 1971 г. дацэнт, пазней (з 1957) прафесар, заслужаны дзеяч навукі Беларусі М.Р.Ларчанка (1907–1981). У вялікай ступені дзякуючы падзвіжніцкай дзейнасці гэтага загадчыка кафедры і адначасова дэкана філфака (1944–1962) БДУ зноў пачаў набываць славу "пісьменніцкага асяродка". Нягледзячы на цяжкі пасляваенны час, на вельмі неспрыяльныя бытавыя ўмовы, ва ўніверсітэце пачала паступаць таленавітая творчая моладзь. Дзякуючы М.Р.Ларчанку, яго арганізатарскім і чыста чалавечым якасцям, на кафедры беларускай літаратуры і на філалагічным факультэце ў цэлым стаў фармавацца здольны калектыў літаратуразнаўцаў. Беларускую, рускую і замежную літаратуры, вусную народна-паэтычную творчасць і тэорыю літаратуры, апрача М.Р.Ларчанкі, пачалі выкладаць (у тым ліку некаторыя па сумяшчальніцтву) прафесар І.В.Гутараў (у 1951–1960 – загадчык кафедры рускай літаратуры), дацэнты Л.Р.Бараг (з 1972 прафесар), Ю.С.Пшыркоў (з 1964 прафесар), Д.Я.Фактаровіч (у 1945–1947 – дэкан факультэта журналістыкі, у 1947–1965 – загадчык кафедры замежнай літаратуры), С.А.Лысенка (з 1990 прафесар), Н.І.Лапідус, Б.П.Міцкевіч (у 1966–1979 – загадчык кафедры замежнай літаратуры) і інш.

Пасля выдатнага заканчэння БДУ (1945) і аспірантуры пры ім тры гады (1948–1951) родную літаратуру ва ўніверсітэце выкладаў І.П.Мележ. Тут ён навуковую працу выдатна спалучаў з творчай. У 1946 г. аспірант І.Мележ выдаў свой першы зборнік апавяданняў "У завіруху", а ў 1948 г. – другі, "Гарачы жнівень". У час вучобы і працы ва ўніверсітэце будучы народны пісьменнік Беларусі, лаўрэат Ленінскай прэміі амаль поўнасю скончыў раман "Мінскі напрамак".

Штогод да ўніверсітэцкага берагу хвалі часу прыбывалі здольную моладзь, з якой пасля вырасталі і вядомыя літаратуразнаўцы, у тым ліку – выкладчыкі самога БДУ. Прычым філфак з 1947 па 1967 г., калі не існавала журфака, рыхтаваў для рэспублікі і журналісцкія кадры – на асобным аддзяленні журналістыкі. Будучыя журналісты, слухачы разам з філолагамі асноўныя курсы лекцый па адзінай праграме, набывалі такім чынам і базавую філалагічную адукацыю, становячыся, апрача ўсяго, глыбокімі знаўцамі роднай, рускай і замежных моў і літаратур. А гэта, у сваю чаргу, павышала культуру мовы і творчасці, агульны ўзровень рэспубліканскай журналістыкі.

Літаратуразнаўцы ўніверсітэта, як і ў 20-я г., спецыялізаваліся ў пэўных галінах літаратуразнаўчых ведаў. Так, І.В.Гутараў распрацоўваў праблемы партызанскага фальклору ("Борьба и творчество народных мстителей", 1949), рускай літаратурнай класікі ("Философско-эстетические взгляды А.С.Пушкина", 1957; "Поэтическое мастерство В.В.Маяковского", 1950), тэорыі літаратуры ("Эстетические основы советской литературы", 1950; "Введение в литературоведение", 1954; "Основы советского литературоведения", 1967), Д.Я.Фактаровіч, Н.І.Лапідус, В.М.Цімафеева, Б.П.Міцкевіч вывучалі пытанні развіцця асобных замежных літаратур, прысутнасць беларускай літаратуры ў краінах Захаду ("Беларуская літаратура за мяжой", 1958; "Зарубежные литературы: Древняя Индия, Китай, Античность, средние века", 1959). М.Р.Ларчанка цікавіўся, галоўным чынам, дзвюма праблемамі: развіццём у беларускай літаратуры XIX ст. рэалістычнага метаду (гэтаму была прысвечана яго доктарская дысертацыя, абароненая ў 1956 г. і выдадзеная пасля ў дзвюх кнігах – "На шляхах да рэалізма", 1958 і "Па шляху рэалізма", 1959) і беларуска-іншаславянскімі ўзаемасувязямі ("М.Горкі і беларуская літаратура", 1951; "Славянская супольнасць", 1963; "Яднанне братніх літаратур", 1974).

Трэба сказаць, што ў гэты, другі, перыяд развіцця літаратуразнаўства ў БДУ (як, зрэшты, і ўсяго савецкага літаратуразнаўства) стрымлівалася некалькімі прычынамі: праявамі ў навуцы пра літаратуру вульгарнага сацыялагізму, выключэннем з літаратурнага працэсу многіх рэпрэсаваных твораў і ўсёй творчасці шэрагу выдатных пісьменнікаў, змаганнем з надуманымі ворагамі (касма-

палітамі, нацдэмамі, фармалістамі, "очернителями" і г.д.). Нямаła дасталася, у прыватнасці, М.Р.Ларчанку за яго спробы рэабілітаваць творчасць А.Гаруна, Ядвігіна Ш., газету "Наша ніва". А выдатны фалькларыст Л.Р.Бараг як "касмапаліт" быў зняты з працы і вымушаны быў у 1949 г. пакінуць Беларусь. Таму з 1956 г., года лёсаноснага XX з'езда КПСС, на якім быў выкрыты культ асобы Сталіна і вернуты народу і літаратуры многія мастацкія каштоўнасці, можна пачаць новы адлік часу ў гісторыі універсітэцкай, як і ўвогуле беларускай, літаратуразнаўчай думкі.

Трэці перыяд у гісторыі універсітэцкага літаратуразнаўства – самы працяглы і найбольш плённы. У 60–80-х гг. на чатырох літаратуразнаўчых кафедрах БДУ – беларускай, рускай класічнай, рускай савецкай і замежнай літаратур – у розны час працавала звыш 60 выкладчыкаў, у тым ліку 9 дактароў і больш чым 40 кандыдатаў навук. На філфак з іншых устаноў прыйшлі "гатоўныя" дактары навук Л.І.Фіглюўская (з 1960 да самай смерці ў 1979 загадвала кафедрай рускай савецкай літаратуры) і Ф.І.Куляшоў (з 1961 да выхаду на пенсію ў 1985 прафесар, у 1966–1969 – загадчык кафедры рускай класічнай літаратуры), кандыдат навук Д.Я.Бугаёў (з 1964 дацэнт, з 1987 прафесар кафедры беларускай літаратуры, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі імя Я.Коласа – у 1984), К.Р.Хромчанка (у 1966–1993 дацэнт кафедры беларускай літаратуры, у 1993–1996 загадчык кафедры славістыкі), М.Б.Яфімава (з 1966 дацэнт кафедры беларускай літаратуры, з 1993 дацэнт кафедры метадыкі выкладання беларускай мовы і літаратуры), Т.В.Кабржыцкая (з 1980 дацэнт кафедры рускай савецкай літаратуры, з 1993 дацэнт кафедры славістыкі), У.Г.Кароткі (з 1987 дацэнт кафедры беларускай літаратуры, з 1993 загадчык кафедры гісторыі і тэорыі беларускай літаратуры) і інш. Менавіта ў часе працы ў БДУ з найбольшым плёнам рэалізаваўся іх навукова-педагагічны і творчы патэнцыял. У той жа час усе асноўныя літаратуразнаўчыя кадры рыхтаваліся ў самім універсітэце. Так, дысертацыі на годнасць дактароў філалагічных навук абаранілі колішнія выпускнікі і аспіранты БДУ І.Я.Навуменка ("Канцэпцыя чалавека ў творчасці Янкі Купалы і Якуба Коласа", 1969; з 1958 выкладчык, з 1969 прафесар, у 1969–1972 загадчык кафедры беларускай літаратуры, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Беларусі імя Я.Коласа – у 1972, заслужаны дзеяч навукі з 1978, акадэмік АНБ – з 1980), А.А.Лойка ("М.Багдановіч і праблемы развіцця беларускай літаратуры пачатку XX стагоддзя", 1969; з 1956 выкладчык, з 1971 прафесар, з 1985 загадчык кафедры беларускай літаратуры, адначасова ў 1990–1996 – дэкан філфака, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Беларусі імя Я.Коласа – у 1990, член-карэспандэнт АНБ з 1989), С.Х.Александровіч ("Праблемы развіцця беларускай літаратуры і друку другой паловы XIX–пачатку XX стагоддзяў", 1971; з 1963 дацэнт, з 1974 да смерці ў 1986 прафесар кафедры беларускай літаратуры, заслужаны работнік культуры Беларусі – з 1984), П.І.Ткачоў ("Памфлет і яго формы. Тэарэтычныя праблемы, гістарычны вопыт, сучасная практыка", 1981; з 1967 выкладчык, з 1970 – загадчык кафедры рускай класічнай літаратуры, прафесар з 1982, адначасова ў 1981–1986 дэкан факультэта журналістыкі, заслужаны работнік вышэйшай школы Беларусі – з 1983), І.В.Шаблюўская ("Проза еўрапейскіх сацыялістычных краін аб другой сусветнай вайне: Агульнае і адметнае", 1988; з 1969 выкладчыца, з 1979 загадчыца кафедры замежнай літаратуры, прафесар з 1988), а таксама І.П.Кахно ("А.Луначарскі і фармаванне марксісцкай літаратурнай крытыкі", 1982; ён прыехаў у Мінск з Расіі, з 1966 дацэнт, з 1980 да смерці ў 1988 загадчык кафедры рускай савецкай літаратуры, прафесар з 1983). Кандыдатамі філалагічных навук за гэты час сталі выкладчыкі філфака Н.С.Гілевіч ("Паэзія "Маладняка", 1963; з 1960 – выкладчык, з 1978 – прафесар кафедры беларускай літаратуры, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Беларусі імя Я.Купалы – у 1980, заслужаны дзеяч навукі Беларусі – з 1980, народны паэт Беларусі – з 1991), Л.Л.Кароткая ("Антыцаркоўная традыцыя ў старажытнарускай літаратуры", 1963), Д.В.Фёдараў ("Савецкі раман у Веймарскай Германіі (1918–1933)", 1970), І.С.Скарапанавы ("Ідэяна-мастацкія пошукі М.Булгакава", 1972), А.А.Станюта ("Ідэя чалавека ў творчасці Ф.М.Дастаеўскага", 1973), Т.В.Кавалёва ("І.Тургенёў і Жорж Санд: Праблемы ідэяна-мастацкай своеасаблівасці", 1973), У.А.Навумовіч ("Проза "Маладняка", 1974), Т.І.Шамякіна ("Асноўныя стылявыя напрамкі сучаснай беларускай прозы", 1975), Р.М.Кавалёва ("Беларускія куставыя песні", 1976), Г.Л.Няфагіна ("Руская савецкая аповесць 60–70-х гадоў: Драматызаваны жанра", 1979), Л.К.Тарасюк ("Фальклорныя традыцыі ў сучаснай беларускай па-

ззіі", 1980), А.А.Шалемава ("Станаўленне класічных асноў беларускай паэзіі: Я.Купала, Я.Колас, М.Багдановіч і творчасць А.С.Пушкіна", 1981), А.В.Карасёва ("Пафас творчасці В.Быкава", 1982), С.Д.Малюковіч ("Станаўленне рэалізма ў творчасці Ю.Крашэўскага", 1984), Г.В.Сініла ("Традыцыі філасофскай лірыкі Гельдэрліна ў паэзіі ГДР", 1984), Л.Д.Корань ("Некаторыя асаблівасці псіхааналізу ў беларускай ваеннай прозе 70–80-х гадоў", 1985), Е.А.Лявонава ("Проза ГДР 50–60-х гг. аб другой сусветнай вайне: Пытанні жанру і стылю", 1985), І.А.Чарота ("М.Шолахуў і літаратурны працэс у Югаславіі (1930–1980)", 1987), А.С.Шаўчэнка ("Паэтыка балад І.Бехера", 1989), М.І.Цімошчанка ("А.Блок і У.Іванаў: Праблема творчых узаемаадносін", 1989) і некаторыя іншыя. З назваў дысертацыйных тэм добра бачыцца кола праблем, якія ў 60–80-я гг. цікавілі ўніверсітэцкіх літаратуразнаўцаў. А яны, як відаць, самыя разнастайныя, як правіла – актуальныя і для навукі, і для вучэбнага працэсу.

Натуральна, што значную частку навуковай прадукцыі ўніверсітэцкіх літаратуразнаўцаў складалі выданні, звязаныя з выкладаннем літаратуры. Патрэбамі вучэбнага працэсу вытлумачваецца і выхад у свет цэлага шэрагу хрэстаматый, анталогій, зборнікаў, укладзеных літаратуразнаўцамі БДУ і, як правіла, рэкамендаваных у якасці вучэбных дапаможнікаў. На высокім навуковым і метадычным узроўні выдадзены "Беларуская літаратура XIX стагоддзя. Хрэстаматыя". Выд. 1-е, 1971. Выд. 2-е, 1988 (уклалі С.Х.Александровіч, А.А.Лойка, В.П.Рагойша); "Песні сямі вёсак. Традыцыйная народная лірыка Міншчыны", 1973 (Н.С.Гілевіч); "Беларускі фальклор у сучасных запісах. Традыцыйныя жанры", 1973 (В.А.Захарова); "Хрестоматія по введению в литературоведение" (Выд. 2-е, 1973) (У.С.Карабан, Л.Л.Кароткая); "Лірычныя песні. Беларускі фальклор у сучасных запісах", 1976 (Н.С.Гілевіч); "Беларуская народная творчасць савецкага часу", 1978 (В.А.Захарова, Р.М.Кавалёва, В.Д.Літвінка, Р.І.Яраслаўцава); "Беларуская літаратура XIX–пачатку XX стагоддзяў. Хрэстаматыя крытычных матэрыялаў", 1978 (С.Х.Александровіч, В.С.Александровіч); "Древняя русская литература в исследованиях. Хрестоматия", 1979 (Л.М.Гусева, Л.Л.Кароткая); "Лірыка беларускага вяселля", 1979 (Н.С.Гілевіч). І.В.Зазека сабраў, сістэматызаваў і выдаў паэтычныя творы беларускіх партызан перыяду Вялікай Айчыннай вайны ("Лясныя песні". Выд. 2-е, 1974). А.А.Лойка, які з 1965 г. з'яўляецца кіраўніком ўніверсітэцкага літаратурнага аб'яднання "Узлёт", у 70–80-я гады падрыхтаваў чатыры кнігі вершаў ўніверсітэцкіх паэтаў – "Універсітэт паэтычны" (1971), "Вёсны" (1977), "Вусны" (1985), "Квадра" (1990); да гэтага былі выдадзены кнігі "Узлёт" (1965), "Натхненне" (1967). Асобныя выданні выбраных твораў вядомых рускіх і беларускіх пісьменнікаў уклалі С.Х.Александровіч, Д.Я.Бугаёў, Н.С.Гілевіч, А.А.Лойка, П.І.Ткачоў, Ф.І.Куляшоў і інш. Прычым ва ўсіх такіх выданнях яру ўкладальнікаў належаць грунтоўныя ўступныя артыкулы (або пасляслоўі), навуковыя каментарыі.

Нямала часу ўніверсітэцкія вучоныя аддалі навуковаму рэдагаванню. Так, пад агульнай рэдакцыяй М.Р.Ларчанкі (і пры яго сааўтарстве) выйшаў грунтоўны вучэбны дапаможнік "Беларуская народна-паэтычная творчасць" (1979). М.Б.Яфімава з'яўляецца сааўтарам і навуковым рэдактарам вучэбнага дапаможніка "Беларуская дзіцячая літаратура" (Выд. 2-е, 1980). Д.Я.Бугаёў – рэдактар рэспубліканскіх перыядычных зборнікаў лепшых літаратурна-крытычных артыкулаў "На арбце часу" і "На высокай хвалі". Навукова-рэдактарскую работу актыўна вялі Ф.І.Куляшоў, А.А.Лойка, П.І.Ткачоў, Б.Л.Міцкевіч і інш.

Несумненна, адзін з найбольш цяжкіх і адказных жанраў літаратуразнаўства – падручнікі і вучэбныя дапаможнікі для вышэйшых навучальных устаноў, якія б спалучалі навейшыя дасягненні літаратуразнаўчай думкі з метадычна рацыянальнай формай выкладу матэрыялу. Універсітэцкімі літаратуразнаўцамі створаны шэраг такіх вучэбных дапаможнікаў. Імі зараз карыстаюцца студэнты не толькі БДУ, але і іншых ўніверсітэтаў рэспублікі. Гэта адносіцца, у прыватнасці, да "Лекцый по истории русской литературы конца XIX–начала XX вв." (Том 1 – 1976; Том 2 – 1980) Ф.І.Куляшова. Супрацоўнікі кафедры замежнай літаратуры Н.І.Лapidус, Б.П.Міцкевіч, В.М.Цімафеева і І.В.Шаблюўская напісалі вучэбны дапаможнік "Зарубежная литература" (Выд. 2-е, 1973), у якім ахарактарызаваны важнейшыя гісторыка-літаратурныя з'явы да 1917 г. Працягам гэтага выдання з'яўляецца вучэбны дапаможнік В.М.Цімафеевай і Б.П.Міцкевіча "Зарубежная литература. 1917–1975" (1976), адрасаваны студэнтам вячэрніх і завочных аддзяленняў філалагічных факультэтаў вышэйшых навучальных устаноў.

В.М.Цімафеева выдала вучэбны дапаможнік "Літаратура еўрапейскіх сацыялістычных краін" (1979), у якім упершыню абгульнены і сістэматызаваны вялікі фактычны матэрыял з гісторыі еўрапейскіх літаратур краін сацыялістычнай садружнасці. А.А.Лойка стварыў капітальную "Гісторыю беларускай літаратуры. Дакастрычніцкі перыяд" (Частка 1 – 1977; Частка 2 – 1980). Пад рэдакцыяй прафесара А.Я.Супруна ўпершыню ў краіне выйшаў вучэбны дапаможнік для філалагічных факультэтаў ВУН па новаму прадмету – "Введение в специальность" (1977). Некалькі раздзелаў у дапаможніку адведзена літаратуразнаўчым праблемам.

Літаратуразнаўчыя кафедры ўніверсітэта ўнеслі адчувальны ўклад у распрацоўку праблем гісторыі беларускай, рускай, замежнай літаратур, міжлітаратурных узаемазвязей, тэорыі літаратуры і народнай вусна-паэтычнай творчасці. Асабліва шырока вялося ў БДУ вывучэнне разнастайных аспектаў гісторыі беларускай літаратуры. Дакастрычніцкаму перыяду яе развіцця прысвечаны даследаванні С.Х.Александровіча "Пуцявіны роднага слова. Праблемы развіцця беларускай літаратуры і друку другой паловы XIX–пачатку XX ст." (1971), Р.М.Семашкевіча "Беларускі літаратурна-грамадскі рух у Пецярбурзе. Канец XIX – пачатак XX ст." (1971), А.А.Лойкі "Беларуская паэзія пачатку XX стагоддзя. Некаторыя заканамернасці і асаблівасці" (1972), К.Р.Хромчанкі "Беларуская мастацкая проза. Канец XIX–пачатак XX ст." (1979). А.А.Лойка напісаў цікавыя раманы-эсэ пра Я.Купалу ("Як агонь, як вада..." 1982) і Ф.Скарыну ("Францыск Скарына, або Сонца маладзёковае", 1989), якія атрымалі шырокае прызнанне, выйшлі нават у папулярнай серыі "ЖЗЛ". Надзвычай інтэнсіўна распрацоўваліся ў 1960–1980-х гг. пытанні развіцця беларускай савецкай літаратуры. У цэлым шэрагу грунтоўных выданняў аналізуецца творчасць буйнейшых прадстаўнікоў нацыянальнай прозы і паэзіі: Я.Купалы і Я.Коласа (зборнік "Народныя песняры", 1972), К.Крапівы (Д.Я.Бугаёў "Зброяй сатыры, зброяй праўды", 1971), І.Мележа (Ф.И.Кулешов "Иван Мележ". М., 1971; Д.Я.Бугаёў "Вернасць прызванню. Творчая індывідуальнасць І.Мележа", 1977), М.Лынькова (Ф.И.Куляшоў "Міхась Лынькоў. Жыццё і творчасць". Выд. 2-е, 1974; Яго ж "Міхась Лынькоў. Нарысы жыцця і творчасці", 1979), А.Куляшова (М.Кенька "Майстэрства А.Куляшова-перакладчыка", 1983), І.Навуменкі (Г.Сіненка "Іван Навуменка", 1981), Н.Гілевіча (Г.Сіненка "Ніл Гілевіч", 1981) і інш. Асаблівасці сучаснага літаратурнага працэсу Беларусі вызначылі асноўны змест зборнікаў выбраных літаратурна-крытычных артыкулаў Д.Я.Бугаёва "Шматграннасць" (1970) і "Талент і праца" (1979), С.Х.Александровіча "Кнігі і людзі" (1976), Н.С.Гілевіча "У гэта веру" (1978), "Удзячнасць і абавязак" (1984), А.А.Лойкі "Паэзія і час" (1980), Т.І.Шамякінай "На лініі перасячэння" (1981) і інш.

Не забываліся літаратуразнаўцы і пра сярэдняю школу: Л.А.Царанкоў і С.Х.Александровіч (у сааўтарстве) уклалі хрэстаматый па роднай літаратуры для 7-га і 8-га класаў сярэдняй школы, якія вытрымалі больш дзесяці выданняў. Вучням адрасавана і кніга нарысаў пра беларускіх пісьменнікаў С.Х.Александровіча "Тут зямля такая" (1974); М.Б.Яфімава выдала надзвычай патрэбны метадычны дапаможнік "Літаратурныя вечары ў школе" (1977).

Значныя здабыткі мелі і літаратуразнаўчы-русісты. Пільную ўвагу звярталі яны на рускую класічную літаратуру. У манаграфіі Л.Л.Кароткай "На путях к атеизму" (1971) грунтоўна даследуюцца антыклерыкальныя традыцыі ў старажытна-рускай літаратуры. Дзве працы Н.В.Галаўко – "Літаратурна-эстэтычныя взгляды поэтов "Искры" (1972) і "Русская критика в борьбе за реализм (А.Н.Плещеев, М.Л.Михайлов)", 1980 – прысвечаны высвятленню некаторых заканамернасцей развіцця рускай крытыкі другой паловы XIX ст. Праблема антываеннай традыцыі ў рускай класічнай літаратуры лягла ў аснову трох даследаванняў С.Н.Чубакова – "Лев Толстой о войне и милитаризме" (1973), "Слово и оружие" (1975) і "Все дело жизни" (Лев Толстой и поиски мира)", 1978. Глыбокае манаграфічнае даследаванне творчасці аўтара "Вайны і міру" – "Л.Н.Толстой. Из лекций по русской литературе XIX в." (1978) – выдаў Ф.И.Куляшоў. Універсітэцкія літаратуразнаўцы ўнеслі значны ўклад і ў вывучэнне спадчыны Ф.М.Дастаеўскага (А.А.Станюта. Идея человека в творчестве Ф.М.Достоевского (1840–1860 гг.), Мн., 1973; Яго ж. Постигание человека. Мн., 1976) і М.Я.Салтыкова-Шчадрына (зб. "Творчество М.Е.Салтыкова-Щедрина", 1975), А.В.Луначарскага (І.П.Кахно "Черты портрета. Страницы жизни и деятельности А.В.Луначарского", 1972 ; "А.В.Луначарский и формирование марксистской литературной критики",

1979). Рускай літаратуры савецкага перыяду прысвечаны манаграфія Н.М.Рамашкі "Традиции и современность" (1974), С.Лысенка "Романтика борьбы и созидания: Романтическое стиливое течение в советской драматургии 20–30-х годов" (1982) і інш.

Адной з самых актуальных праблем літаратуразнаўства з'яўляецца даследаванне міжлітаратурнага ўзаемадзеяння. Традыцыі такіх даследаванняў яшчэ ў першыя пасляваенныя гады заклаў прафесар М.Р.Ларчанка. Невядомую старонку ў гісторыі беларуска-польскіх літаратурных і грамадска-палітычных сувязей XIX ст. адкрыў сваёй зўрыстычнай працай "Вальнадумец з-пад Нясвіжа Аляксандр Незабытоўскі" (1975) С.Х.Александровіч, для якога вывучэнне беларуска-рускіх, беларуска-украінскіх, беларуска-польскіх літаратурных сувязей стала справай усяго жыцця. У манаграфіі Т.В.Кабржыцкай і В.П.Рагойшы "Карані дружбы" (1976) прасочаны заканамернасці ўзнікнення і развіцця беларуска-украінскіх літаратурных сувязей пачатку XX ст. Кніга літаратурна-крытычных эцюдаў Н.С.Пілевіча "Верная вялікім заветам" (1977) з'явілася першай ва ўсім савецкім літаратуразнаўстве працай пра асаблівасці балгарскай паэзіі 1956–1976 г. Яго ж брашура "Вусная народная творчасць і сучасная лірычная паэзія ўсходніх і паўднёвых славян", выдадзеная да 8-га Міжнароднага з'езда славістаў (1978), абагульніла назіранні над многімі тыпалагічна падобнымі з'явамі ў паэзіі (вуснай і пісьмовай) большасці славянскіх народаў.

Тэорыя літаратуры ў БДУ развівалася ў 60–80-я г. галоўным чынам у трох напрамках: вывучалася спецыфіка памфлета і яго формаў; разглядаліся асаблівасці формы некаторых фальклорных жанраў; даследавалася паэтыка верша. Тэарэтычнае даследаванне фальклору ў значнай ступені стымулявалася падрыхтоўкай да выдання шматлікіх запісаў сучаснай вуснай народнай творчасці, сабранай і апрацаванай студэнтамі пад кіраўніцтвам выкладчыкаў. Н.С.Пілевіч выдаў тры манаграфіі па гісторыі і тэорыі беларускага фальклору – "З клопатам пра песні народа" (1970), "Паэтыка беларускай народнай лірыкі. Слова і вобраз. Паэтычны сінтаксіс. Гукапіс і рыфма" (1975) і "Паэтыка беларускіх загадак" (1976). У манаграфіях упершыню ў беларускім літаратуразнаўстве сістэматызаваны і прааналізаваны асобныя кампаненты паэтыкі народных песень і загадак, вызначаны іх мастацкія функцыі. Асаблівасці народнай творчасці даследуюцца і ў кнізе В.А.Захаравай і В.В.Равіцкага "З жыватворных крыніц" (1970). Вядомасць у рэспубліцы і за яе межамі набылі працы П.І.Ткачова, прысвечаныя разгляду гістарычных і тэарэтычных праблем памфлетнай творчасці. Яго манаграфіі "Иду на "вы". Заметки о памфлете" (1975), "Границы жанра" (1977) і "Сатиры злой звенящая строка. Природа смеха в памфлете" (1980) раскрываюць сутнасць памфлета як жанра, выяўляюць своеасаблівасць гэтага жанра, гістарычныя заканамернасці яго ўзнікнення і развіцця ў сусветнай літаратуры.

Вучонымі-філолагамі БДУ, у тым ліку літаратуразнаўцамі, у 60–80-я г. падрыхтавана некалькі тысяч высокакваліфікаваных спецыялістаў для розных галін адукацыі і культуры рэспублікі, у тым ліку звыш 100 вядомых ужо сёння пісьменнікаў і літаратуразнаўцаў. Многія выпускнікі БДУ гэтага перыяду, апрача чыста творчай, займаюцца і навуковай працай, сталі вядомымі літаратуразнаўцамі, абаранілі кандыдацкія і нават доктарскія дысертацыі. Прычым яны працуюць не толькі ў БДУ, але і ў Інстытуце літаратуры імя Я.Купалы АН Беларусі, у розных навуковых, навучальных і культурна-асветных установах рэспублікі. Увогуле, трэба сказаць, што БДУ шчодра дзеліцца літаратуразнаўчымі кадрамі з іншымі ўстановамі рэспублікі, а не толькі рыхтуе для іх спецыялістаў праз аспірантуру. У прыватнасці, у 1973 г. з пасады загадчыка кафедры беларускай літаратуры пайшоў працаваць дырэктарам Інстытута літаратуры імя Я.Купалы, а з 1982 г. – віцэ-прэзідэнтам АН Беларусі прафесар І.Я.Навуменка. У 1980 г. першым сакратаром Саюза пісьменнікаў Беларусі стаў прафесар гэтай кафедры Н.С.Пілевіч (пазней ён абіраўся дэпутатам, старшынёй камісіі па культуры, членам Прэзідыума Вярхоўнага Савета Беларусі). І ўсё ж літаратуразнаўчая ўніверсітэцкая адукацыя найшырэй прыдалася настаўнікам-філолагам, работнікам друку, радыё і тэлебачання – усім, хто мае справу з выкладаннем, прапагандай, даследаваннем, прафесійным успрыманнем мастацкай літаратуры.

Чацвёрты этап у развіцці літаратуразнаўчай думкі ў БДУ наступіў на пачатку 90-х гадоў – разам з распадам СССР, утварэннем незалежнай Рэспублікі Беларусь, знікненнем сацыялістычнай грамадска-палітычнай сістэмы. Характарызуецца ён некалькімі момантамі, як станоўчымі, так і адмоўнымі. Нарэшце, у

выніку поўнай юрыдычнай і грамадскай рэабілітацыі асобных дзеячоў культуры (Я.Лёсік, В.Ластоўскі, У.Дзяржынскі, А.Ляжневіч, Ф.Аляхновіч і інш.), адмены цензуры, новых падыходаў да рэлігіі, да гісторыі КПСС і СССР, КПБ і БССР стала магчымым больш поўна і аб'ектыўна асвятляць многія праблемы гісторыі літаратуры, не выключачы з літаратурнага працэсу пісьменнікаў-іншадумцаў, літаратараў-эмігрантаў. У той жа час распад краіны парваў адладжаныя міжнацыянальныя навуковыя і творчыя сувязі, а новыя стварыць адразу не так лёгка і проста. Правядзенне навуковых канферэнцый, сімпозіумаў, друкаванне літаратуразнаўчых прац цяпер не рэгламентуецца дзяржавай. Але эканамічны заняпад, матэрыяльныя нястачы не даюць магчымасці на поўную моц п'якарыс-тацца гэтай свабодай друку і абмену навуковай інфармацыяй.

На пачатку 90-х гг. на філфаку БДУ праведзена рэарганізацыя кафедраў, узніклі новыя навуковыя ячэйкі. Цяпер літаратуразнаўчыя сілы БДУ сканцэнтраваны на кафедрах беларускай літаратуры XX ст. (загадчык – прафесар А.А.Лойка), гісторыі і тэорыі беларускай літаратуры (дац. У.Г.Кароткі), рускай літаратуры (праф. П.І.Ткачоў), славістыкі (дац. І.А.Чарота), замежнай літаратуры (праф. І.Ф.Шаблоўская), тэорыі літаратуры (праф. В.П.Рагойша). Асобнымі літаратуразнаўчымі праблемамі займаюцца таксама на кафедрах беларусістыкі (дац. У.А.Навумовіч), методыкі выкладання беларускай мовы і літаратуры (дац. З.Б.Варановіч), класічнай філалогіі (дац. Г.І.Шаўчэнка). Узмацненне літаратуразнаўчага патэнцыялу філфака звязана найперш з пашырэннем кола спецыяльнасцяў і спецыялізацый. Цяпер тут выхоўваюць не толькі беларусістаў і русістаў, але і – на спецыяльным славянскім аддзяленні – знаўцаў славянскіх моў і літаратур (працуюць польская, балгарская, украінская, чэшская групы), старажытнагрэчаскай і лацінскай моў і літаратур. У 1995 г. адкрылася аддзяленне рамана-германскай філалогіі (англійская, французская і нямецкая групы).

У 1996 г. на філфаку, пасля шматгадовага перапынку, пачаў дзейнічаць Савет па абароне дысертацый. На гэты раз ён мае права прымаць да абароны не толькі кандыдацкія, але і доктарскія дысертацыі. Аднак і пры адсутнасці савета даволі актыўна адбываўся творчы рост літаратуразнаўчых кадраў. У Маскве дысертацыі на званне дактароў філалагічных навук абаранілі С.А.Лысенка ("Стылявыя плыні ў драматургіі 20–30-х гадоў: Рэмантыка. Гратэск", 1990; з 1956 выкладчык, з 1990 прафесар кафедры рускай літаратуры), В.П.Рагойша ("Беларуская паэзія XX стагоддзя ў кантэксце ўсходнеславянскіх літаратур", 1993; у 1967–1993 выкладчык, дацэнт кафедры беларускай літаратуры, з 1994 прафесар, загадчык кафедры тэорыі літаратуры, акадэмік Міжнароднай акадэміі навук Еўразіі). Нямала маладых літаратуразнаўцаў атрымалі ступені кандыдатаў навук.

Нягледзячы на эканамічныя і іншыя цяжкасці, у першай палове 90-х гг. выдзілі літаратуразнаўчыя даследаванні, праводзіліся навуковыя канферэнцыі. Найбольшую чытацкую цікавасць выклікалі манаграфіі А.Верабя "Беларускія паэтычны ўзаемапераклад 20–30-х гадоў" (1990), І.Скарапанавай "Поэзия в годы гласности" (1993), А.Андрэева "Целостный анализ литературного произведения" (1995), І.Чароты "Беларуская літаратура XX ст. у працэсах нацыянальнага самаўсведамлення" (1995), зборнікі літаратурна-крытычных артыкулаў А.Станюты "Плошча свабоды" (1990), С.Кавалёва "Партрэт шкла" і інш. Што да навуковых канферэнцый, то ў незалежнай Рэспубліцы Беларусь, у тым ліку ў БДУ, – у выніку адмены рэгламентацыі ў іх правядзенні вышэйшымі інстанцыямі – вырасла не толькі іх колькасць, але і значна павысіўся статус (большасць канферэнцый – міжнародныя).

На філфаку замацавалася добрая традыцыя правядзення навуковых канферэнцый. Варта згадаць хаця б міжнародны сімпозіум "Роля рускай і савецкай літаратуры ў выкладанні рускай мовы як замежнай" (1972), усесаюзныя канферэнцыі "Тыпалогія і гісторыя славянскіх моў і ўзаемасувязі славянскіх літаратур" (1967), "Тыпалогія і ўзаемадзеянне славянскіх моў і літаратур" (1977), міжрэспубліканскі сімпозіум па беларуска-грузінскіх літаратурных узаемасувязях (1983), рэспубліканскую канферэнцыю, прысвечаную 100-годдзю з дня нараджэння Я.Купалы і Я.Коласа (1982) і г.д. Якраз гэтыя традыцыі, а таксама новая грамадска-палітычная сітуацыя абумовілі непараўнальна большую, чым раней, актыўнасць універсітэцкіх літаратуразнаўцаў у арганізацыі і правядзенні міжнародных навуковых канферэнцый, у актыўным удзеле ў розных навуковых форумах, што часта праводзяцца як у Беларусі, так і ў бліжнім і далёкім замежжы.

З канферэнцый, што ладзіліся на філфаку ў апошні час, можна назваць цэлую серыю міжнародных сустрэч літаратуразнаўцаў для вырашэння праблем між-нацыянальных літаратурных узаемасувязей – "Славянскія літаратуры ў кантэксце літаратуры сусветнай" (1992, 1993, 1995). Побач з імі прайшлі канферэнцыі, прысвечаныя творчасці М.Багдановіча (у 1991 – да стагоддзя з дня нараджэння), тыпалагічнаму супастаўленню паэзіі Адама Міцкевіча і Канстанціна Міцкевіча (Якуба Коласа) – 1994, беларуска-польскім літаратурным узаемадачынэнням (1992) і шэраг іншых. Матэрыялы (тэзісы, падчас даклады) канферэнцый, як правіла, выдаюцца асобнымі зборнікамі, становяцца вядомымі ў навуковым свеце.

Цяжка яшчэ рабіць якія-небудзь высновы пра навуковую плённасць чацвёртага перыяду развіцця універсітэцкай літаратуразнаўчай думкі. Але ў нас ёсць усе падставы на аптымістычнае спадзяванне: нягледзячы на пэўныя эканамічныя і грамадска-культурныя варункі, літаратуразнаўства і літаратуразнаўчае навучанне ў БДУ застанецца на ўзроўні сучасных задач і патрабаванняў.

Л.М. ШАКУН

МОВАЗНАЎСТВА Ў БДУ

Леў Міхайлавіч Шакун, доктар філалагічных навук, прафесар, заслужаны работнік вышэйшай школы Беларусі, лаўрэат дзяржаўнай прэміі, адказны рэдактар чацвёртай серыі часопіса "Веснік БДУ". Аўтар шматлікіх прац па праблемах сучаснай беларускай мовы, яе гісторыі і сувязей з іншымі мовамі, у тым ліку такіх шырока вядомых, як "Нарысы гісторыі беларускай літаратурнай мовы", "Словаўтварэнне", "Марфемны слоўнік беларускай мовы", "Гісторыя беларускага мовазнаўства" і інш.

Мовазнаўства як адна з галін філалагічнай навукі і прадмет выкладання ў вышэйшай школе ўпершыню пачало мэтанакіравана і сістэматычна распрацоўвацца на Беларусі з адкрыццём у 1921 г. Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Да гэтага тут вяршыняй набыцця спецыяльнай адукацыі з'яўляліся настаўніцкія інстытуты, адкрытыя напярэдадні першай сусветнай вайны ў Віцебску, Маргілёве і Мінску. У гэтых інстытутах, як і ва ўзнікшых яшчэ ў мінулым стагоддзі настаўніцкіх семінарыях, іншых тагачасных навучальных установах (гімназіях, розных вучылішчах), мовазнаўчыя даследаванні не праводзіліся. Мовы вывучаліся ў іх у практычным плане, на тым узроўні, які дазваляў выпускніку сярэдняй навучальнай установы прадоўжыць навучанне ва ўніверсітэце па-за межамі Беларусі або настаўнічаць у пачатковай школе. Адсутнасць на Беларусі такіх навуковых інстытуцый і навучальных устаноў, дзе праводзіліся б даследаванні ў галіне мовазнаўства, не давала магчымасці стварыць нацыянальныя кадры лінгвістаў. У дарэвалюцыйны час на тэрыторыі Беларусі не выйшла ніводнай сур'ёзнай лінгвістычнай працы. Нават тыя даследаванні, што прысвячаліся беларускай мове, выдаваліся ў такіх універсітэцкіх гарадах, як С.-Пецярбург, Масква, Кіеў, Варшава, у Вільні, якая з'яўлялася на той час культурна-грамадскім цэнтрам так званага Паўночна-Заходняга краю.

З першых дзён існавання Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта распачаў падрыхтоўку філолагаў. Яна праводзілася на факультэце грамадскіх навук, у склад якога ўваходзіла этнолага-лінгвістычнае аддзяленне – спачатку з трыма, а затым чатырма секцыямі: беларускай, рускай, яўрэйскай і польскай (адпаведна чатыром асноўным этнічным групам, што насялялі БССР). Аддзяленне (хутка яно стала называцца літаратурна-лінгвістычным) рыхтавала настаўнікаў для сярэдняй школы. З другога, 1922/23 навучальнага года яно было ўключана ў новаадкрыты педагагічны факультэт.

Новаму ўніверсітэту не хапала кваліфікаваных навукова-педагагічных кадраў. У першым, 1921/22 навучальным годзе так і не была па-сапраўднаму наладжана работа моўных секцый. Усе дысцыпліны беларускага мовазнаўства

выкладаліся толькі адным выкладчыкам – вядомым беларускім грамадскім дзеячым і навукоўцам Язэпам Лёсікам. Для правядзення заняткаў па яўрэйскай і польскай мовах наогул не знайшлося кваліфікаваных выкладчыкаў.

Павялічвала цяжасці і адсутнасць спецыяльнай літаратуры – падручнікаў, даведнікаў, іншых навучальных дапаможнікаў. Выкладанне моў першапачаткова вялося ў форме практычных заняткаў. Разам з тым ужо ў першым навучальным годзе на ўсіх аддзяленнях факультэта грамадскіх навук былі прачытаны такія раздзелы беларусазнаўства, як беларускі народ і яго мова, гісторыя беларускага пісьменства, беларуская літаратурная мова, элементарныя асновы беларускага правапісу. Праводзіліся таксама на ўсіх аддзяленнях практычныя пісьмовыя работы, а на этнолага-лінгвістычным аддзяленні – семінарскія заняткі па беларускай мове.

Паступова кадры універсітэта сталі папаўняцца высокакваліфікаванымі лінгвістамі. Да выкладчыцкай дзейнасці па сумяшчальніцтву былі запрошаны найбольш дасведчаныя навукоўцы з Інстытута беларускай культуры, што адкрыўся ў 1921 г., на базе якога ў 1929 г. была створана Беларуская акадэмія навук (пазней – Акадэмія навук БССР). З-за недахопу навуковых кадраў сумяшчальніцтва пасад у тых часы шырока практыкавалася: супрацоўнікі Інстытута працавалі і ва універсітэце, а яго выкладчыкі – у Інстытуце. Так, сумяшчалі сваю працу ў гэтых установах правадзейныя члены Інстытута беларускай культуры (пазней – Акадэміі навук) Я.Ю.Лёсік, С.М.Некрасэвіч, прафесар універсітэта П.А.Бузук, дацэнты А.В.Багдановіч, І.В.Воўк-Левановіч, Л.М.Цвяткоў. Такое выкарыстанне навуковых кадраў спрыяла разгортванню ва універсітэце мовазнаўчых даследаванняў і павышэнню якасці выкладання лінгвістычных дысцыплін.

Першапачатковы этап дзейнасці універсітэта супаў па часе з актывізацыяй тых працэсаў, якія атрымалі назву беларусізацыі – укаранення беларускай мовы ва ўсе сферы грамадскага жыцця, г.зн. і ў навуку, адукацыю. Зусім заканамерна, што мовазнаўчыя даследаванні універсітэцкіх вучоных скіроўваліся галоўным чынам на распрацоўку беларускай мовы. Яна вывучалася ў самых шырокіх аспектах: і з пункту гледжання яе сучаснага стану – характарыстыкі ўласцівых ёй гукаў і формаў, упарадкавання яе правапісна-граматычных, лексіка-фразеалагічных і стылістычных нормаў, узаемаадносін з народнымі гаворкамі, і ў гістарычным развіцці. Вынікі даследаванняў публікаваліся ў тагачасных навуковых і навукова-асветніцкіх выданнях ("Запісках аддзела гуманітарных навук" Інстытута беларускай культуры, а затым Акадэміі навук, часопісах "Асвета", "Наш край" і інш.), у грамадска-літаратурных часопісах ("Полымя", "Узвышша", "Маладняк" і інш.), выходзілі асобнымі выданнямі. З 1925 г. яны сталі рэгулярна з'яўляцца ў "Працах БДУ". Першай такой працай стаў гісторыка-метадалагічны нарыс І.В.Воўка-Левановіча "Гістарычнае вывучэнне беларускай мовы ў славянскай філалогіі" (№ 6–7). У ім аўтар прааналізаваў назапашаныя на той час матэрыялы па беларускаму мовазнаўству, пачынаючы ад самых ранніх выказванняў аб беларускай мове рускіх, польскіх і іншых даследчыкаў – лінгвістаў, этнографіаў, літаратуразнаўцаў, гісторыкаў і канчаючы працамі такіх вучоных, як акадэмікі А.І.Сабалеўскі, А.А.Шахматаў, Я.Ф.Карскі, якіх аўтар назваў "трыма тытанамі нашай навукі". Усяго ж І.В.Воўк-Левановіч з 1924 г., калі прыйшоў на працу ва універсітэт, і да часу свайго ад'езду з Беларусі ў 1930 г. надрукаваў у розных выданнях (у тым ліку і замежных) 15 навуковых прац, сярод якіх артыкулы "Беларускае аканне" (1926), "Мова выданняў Францішка Скарыны" (1926), "Аб прынцыпах і метадах укладання гістарычнага слоўніка беларускай мовы" (1929), "Еще к вопросу о "ляшских" чертах в белорусской фонетике" (1930).

Наогул тагачасныя вядучыя моваведы універсітэта вызначыліся зайздроснай актыўнасцю ў навуковых даследаваннях. Так, П.А.Бузук, які быў запрошаны на працу ва універсітэт з Украіны ў 1924 г., за перыяд з 1925 па 1933 г. надрукаваў звыш 60 навуковых прац па розных праблемах беларускага мовазнаўства. Ён з'яўляецца аўтарам аднаго з першых выдадзеных на беларускай мове навучальных дапаможнікаў для студэнтаў лінгвістычных аддзяленняў і настаўнікаў "Асноўныя пытанні мовазнаўства" (1926). Дапаможнік з'явіўся, па словах аўтара, пераробленым для патрэб беларускага мовазнаўства варыянтам апублікаванай раней на рускай мове працы "Основные вопросы языкознания" (М., 1924). У 1928 г. П.А.Бузук выдаў яшчэ адну фундаментальную працу – "Спроба лінгвістычнай геаграфіі Беларусі. Ч.1. Фанетыка і марфалогія. Вып. 1. Гаворкі цэнтральнай і Усходняй Беларусі і суседніх мясцовасцей Украі-

ны і Вялікарусі ў першай чвэрці XX в." Тут падаецца 20 лінгвістычных карт з каментарыямі да іх – падрабязным апісаннем фанетыка-марфалагічных рыс беларускіх гаворак той часткі Беларусі, што ўваходзіла ў 20-я гады ў склад БССР. Гэта быў першы ў славянскім мовазнаўстве лінгвістычны атлас. П.А.Бузук, такім чынам, з'явіўся заснавальнікам новага напрамку ў беларускім мовазнаўстве – лінгвагеаграфіі. Ужо сучаснікі называлі яго пачынальнікам яшчэ аднаго напрамку ў беларускім мовазнаўстве – даследавання мовы мастацкай літаратуры.

З прац, створаных у першае дзесяцігоддзе існавання ўніверсітэта, трэба вылучыць таксама выдадзеныя на рататары ў 1927 г. "Лекцыі па гісторыі беларускай мовы: Уступ і фанетыка" І.В.Воўка-Левановіча (2-е выд., 1994). Гэта апрацоўка лекцый, якія вучоны чытаў ва ўніверсітэце на працягу 1925–1927 г. У кнізе аўтар раскрыў паняцце беларускай мовы ў яе сучасным стане і гістарычным развіцці, вызначыў крыніцы вывучэння яе гісторыі, прааналізаваў погляды вучоны на беларускую мову і яе паходжанне, паказаў найбольш яркія змены ў яе фанетычнай сістэме, што адбываліся на працягу стагоддзяў. У тым жа 1927 г. А.В.Багдановіч выдаў падручнік для настаўнікаў і студэнтаў "Беларуская мова", які па сутнасці з'яўляецца тэарэтычным нарысам аб прыродзе мовы, яе структуры, унутраных і знешніх фактарах развіцця. Большая частка кнігі адведзена вызначэнню этнаграфічных межаў беларускай мовы, апісанню яе гукаў і граматычнага ладу, дыялектнага члянэння, асаблівасцей гістарычнага развіцця. Я.Ю.Лёсік, аўтар шматлікіх школьных падручнікаў па беларускай мове, на аснове лекцый, што чыталіся ім ва ўніверсітэце і на розных курсах беларусазнаўства, выдаў тэарэтычны курс пад агульнай назвай "Граматыка беларускай мовы". Першая частка яе – "Фанетыка" – выйшла ў 1926 г. "коштам аўтара", як пазначана на вокладцы кнігі (перавыдадзена фотаспосабам у 1995 г.). Другая частка – "Марфалогія" – з'явілася ў 1927 г. Факты сучаснай беларускай мовы ў гэтых кнігах асвятляюцца з пункту гледжання межаў іх пашырэння, адпаведнасці літаратурнай норме, у некаторых выпадках ім даецца гістарычнае вытлумачэнне. К.М.Міцкевіч (Якуб Колас) за час працы ва ўніверсітэце стварыў першы ў гісторыі нацыянальнай асветы падручнік для настаўнікаў пачатковых школ "Методыка роднай мовы" (1926).

У 1931 г. падрыхтоўка філолагаў ва ўніверсітэтах краіны спынілася (яна была даручана педагагічным інстытутам) і аднавілася толькі ў 1939 г. У гэтыя ж часы ў краіне пачынаецца разгул сталінскіх рэпрэсій. У ходзе іх былі амаль поўнасцю знішчаны кадры нацыянальнай навукі. З тых навукоўцаў, што ўпаміналіся вышэй, уцалеў толькі А.В.Багдановіч, які яшчэ ў сярэдзіне 30-х гадоў выехаў за межы Беларусі. Працы рэпрэсаваных навукоўцаў былі забаронены на доўгія гады. Філалагічную навуку ва ўніверсітэце прыходзілася, такім чынам, аднаўляць. Для працы ва ўніверсітэце прыйшлося адшукваць спецыялістаў не толькі ў рэспубліцы, але і за яе межамі. Запрашаюцца такія вядомыя лінгвісты, як прафесар Ц.П.Ламцеў (пазней – Ц.П.Ломцеў. – Рэд.), які ўжо да гэтага працаваў на Беларусі, дацэнт Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта М.І.Карнеева-Петрулан. Сведчаннем аднаўлення мовазнаўчых даследаванняў ва ўніверсітэце з'явіўся выхад двух выпускаў філалагічнай серыі "Ученых запісок" (вып. 1, 1940; вып. 2, 1941). У першым з іх пэўную частку займаюць артыкул М.І.Карнеевай-Петрулан "К социальным диалектам Белоруссии ХУІ в." і матэрыялы для этымалагічнага слоўніка беларускай мовы М.О.Когена, Ц.П.Ламцева і В.І.Шаўчэнкі. Большую ж частку гэтага выпуска і поўнасцю другі выпуск займаюць даследаванні Ц.П.Ламцева "Выражение главных членов предложения в белорусском языке" і "Исследования в области истории белорусского синтаксиса: Состанное сказуемое и его изменения в истории белорусского языка". За працоўку гісторыі беларускага сінтаксісу Ц.П.Ломцеву ў 1944 г. была прысуджана вучоная ступень доктара філалагічных навук, і ён, такім чынам, стаў першым доктарам у галіне беларускага мовазнаўства.

Станаўленне мовазнаўчай навукі ва ўніверсітэце ў пасляваенны час пачыналася зноў з падбору кадраў. Яшчэ ў 1943 г., калі ўніверсітэт аднавіў сваю дзейнасць на станцыі Сходня пад Масквой, у ім прадоўжылі працу Ц.П.Ломцеў і М.І.Карнеева-Петрулан, пачалі працаваць М.А.Жыдовіч, М.І.Жыркевіч, К.І.Шаплевіч. Пасля вяртання ўніверсітэта ў Мінск кадры лінгвістаў папоўнілі Г.М.Базыленка, Б.І.Касоўскі, крыху пазней – А.Я.Бірала, А.Ф.Манаенкава, В.Ф.Крыўчык і інш. У першыя пасляваенныя гады па-ранейшаму практыкавалася сумяшчэнне пасад супрацоўнікамі ўніверсітэта і Акадэміі навук.

Першае пасляваеннае дзесяцігоддзе ў гісторыі ўніверсітэта прайшло не толькі пад знакам нарашчэння кадравага патэнцыялу, падрыхтоўкі спецыялістаў праз аспірантуру і дактарантуру, распрацоўкі традыцыйных і новых ўніверсітэцкіх курсаў. Гэта быў і пачатак разгортвання навуковых даследаванняў, стварэння падручнікаў і навучальных дапаможнікаў, рознай даведачнай літаратуры. Галоўным аб'ектам лінгвістычных даследаванняў, як і раней, з'яўлялася беларуская мова. Яе распрацоўкай займаліся і на тых кафедрах, якія забяспечвалі выкладанне дысцыплін рускага і агульнага мовазнаўства. На іншыя мовы лінгвісты ўніверсітэта "выходзяць" ў 60-я гады, калі на кафедрах беларускай і рускай моў склаліся творчыя навуковыя калектывы, адкрылася новая лінгвістычная кафедра – агульнага і славянскага мовазнаўства. Сталі публікавацца працы па агульнаму мовазнаўству, тэматыка даследаванняў пашырылася на рускую, а затым і на іншыя славянскія мовы – польскую, чэшскую, балгарскую, сербскахарвацкую і інш., павялічылася колькасць навуковых распрацовак, выкананых у параўнальна-гістарычным і супастаўляльна-тыпалагічным плане. Рэгулярным становіцца выхад зборнікаў навуковых прац. З 1969 г. пачаў выходзіць "Веснік БДУ", амаль усю 4-ю серыю якога займаюць філалагічныя матэрыялы. Праводзяцца канферэнцыі па розных праблемах мовазнаўства. Ужо на пачатку 50-х гадоў вучоны савет ўніверсітэта правёў першыя абароны кандыдацкіх дысертацый у галіне мовазнаўства, а з сярэдзіны 60-х гадоў пачаліся абароны і доктарскіх дысертацый. Колькасць прэтэндэнтаў на атрыманне вучоных ступеней увесь час узрасла, і быў створаны асобны савет па прысуджэнню іх у галіне філалагічных навук. Наяўнасць ва ўніверсітэце дастатковай колькасці спецыялістаў дазволіла адкрыць у 1977 г. на філалагічным факультэце два спецыялізаваныя саветы для абароны дысертацый па лінгвістычных дысцыплінах: доктарскі – па беларускай мове і агульнаму мовазнаўству і кандыдацкі – па рускай і славянскіх мовах. Тым самым былі створаны ўмовы для абароны дысертацый па ўсіх тых спецыяльнасцях, па якіх факультэт рыхтуе аспірантаў і дактарантаў у галіне мовазнаўства (у 1987 г. гэтыя два саветы былі аб'яднаны ў адзін доктарскі савет). Саветы па абароне дысертацый адыгралі вялікую ролю ў разгортванні навуковых даследаванняў і падрыхтоўцы кадраў. Толькі ў спецыялізаваных саветах за дваццаць гадоў іх дзейнасці абаронена 25 доктарскіх і больш чым 150 кандыдацкіх дысертацый – галоўным чынам супрацоўнікамі ўніверсітэта.

Асабліваасцю ўніверсітэцкай навуцы з'яўляецца тое, што яе тэматыка ў значнай меры абумоўліваецца характарам тых навучальных дысцыплін, што ўваходзяць у планы падрыхтоўкі адпаведных спецыялістаў. Паколькі ўніверсітэты рыхтуюць спецыялістаў шырокага профілю, сістэма навучальных дысцыплін тут ахоплівае не толькі традыцыйныя з іх, тыя, што выпрацаваліся гістарычна і складаюць фундамент пэўнай навуцы, але і факультатывныя, якія ўпершыню распрацоўваюцца выкладчыкамі і чытаюцца ў якасці спецыяльных курсаў і ў якіх часта фарміруюцца новыя напрамкі і тэндэнцыі далейшага развіцця навуцы. Так, менавіта ў практыцы ўніверсітэцкага навучання адбылося агульнапрынятае зараз размежаванне навуцы аб гісторыі мовы на дзве самастойныя, цесна ўзаемазвязаныя галіны – гістарычную граматыку і гісторыю літаратурнай мовы. Універсітэты адыгралі першаступенную ролю і ў афармленні такога навуковага напрамку, як стылістыка і культура мовы. Што датычыць беларускага мовазнаўства, то гэтыя яго адгалінаванні пачыналі складацца найперш у нашым ўніверсітэце. З традыцыйных курсаў агульнага профілю тут пастаянна выдзяляюцца новыя самастойныя курсы па меры таго, як адбываецца далейшае разгалінаванне фундаментальных навук. Пра тое, як з часам ва ўніверсітэце пашыралася сістэма навучальных дысцыплін і, адпаведна, тэматыка навуковых даследаванняў, гавораць змены ў самой структуры мовазнаўчых кафедраў – гэтых асноўных навукова-педагагічных адзнак у вышэйшай школе – за пасляваенны час. У першыя пасляваенныя гады ва ўніверсітэце дзейнічала толькі адна самастойная лінгвістычная кафедра – рускай мовы (калі не лічыць яшчэ кафедру замежных моў, дзейнасць якой абмяжоўвалася практычнымі заняткамі са студэнтамі). Кафедра беларускай мовы аддзялілася ад агульнай кафедры беларускай мовы і літаратуры ў 1956 г. І ўжо ў 1965 г. адкрылася яшчэ адна кафедра лінгвістычнага профілю – агульнага і славянскага мовазнаўства. Зараз ва ўніверсітэце працуюць кафедры сучаснай беларускай мовы, гісторыі беларускай мовы, рускай мовы, тэарэ-

тычнага і славянскага мовазнаўства, прыкладной лінгвістыкі (на філалагічным факультэце), стылістыкі і літаратурнага рэдагавання (на факультэце журналістыкі), тэорыі і методыкі выкладання рускай мовы як замежнай (агульна-універсітэцкая). Лінгвістычныя даследаванні праводзяцца і на іншых кафедрах: рыторыкі і методыкі выкладання славянскіх моў і літаратур, методыкі выкладання беларускай мовы і літаратуры, беларусазнаўства, замежных і класічных моў і літаратур.

Навукова-даследчыцкая дзейнасць лінгвістаў універсітэта ў першыя два пасляваенныя дзесяцігоддзі праявілася галоўным чынам у стварэнні так неабходных на той час навучальных дапаможнікаў па беларускаму мовазнаўству для студэнтаў і падручнікаў па беларускай мове для сярэдняй школы. Пры ўдзеле лінгвістаў універсітэта былі падрыхтаваны на базе Інстытута мовазнаўства АН БССР дапаможнікі для студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў "Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы" ў трох кнігах (1957–1961) і "Нарысы па гісторыі беларускай мовы" (1957). Універсітэцкія вучоныя прынялі ўдзел у зборы і апрацоўцы матэрыялаў для комплекснага даследавання беларускай лінгвагеаграфіі, у выніку якога з'явіліся працы "Дыялекталагічны атлас беларускай мовы" (1962) і "Лінгвістычная геаграфія і групы беларускіх гаворак" (1968–1969), удастоеныя Дзяржаўнай прэміі СССР (1971). Супрацоўніцтва лінгвістаў універсітэта і Акадэміі навук прадоўжылася і пры стварэнні ў Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа іншых фундаментальных прац, у прыватнасці, акадэмічных граматык і слоўнікаў беларускай мовы – тлумачальнага, гістарычнага, этымалагічнага і інш.

У далейшым кожная лінгвістычная кафедра універсітэта сканцэнтравала свае сілы на падрыхтоўцы падручнікаў і навучальных дапаможнікаў непасрэдна па тых дысцыплінах, якія ёю выкладаюцца. Так, на кафедры беларускай мовы быў створаны цыкл навучальных дапаможнікаў па курсу сучаснай беларускай мовы, аўтары якіх (Л.І.Бурак, М.В.Дабрыян, Я.М.Камароўскі, В.П.Красней, У.М.Лазоўскі, Л.І.Сямешка, І.Р.Шкраба, П.П.Шуба, І.М.Шчарбакова), у параўнанні з падобнымі папярэднімі працамі, значна паглыбілі тэарэтычнае асэнсаванне і характарыстыку ўласцівых ёй сродкаў. Е.С.Мяцельская прыняла ўдзел у стварэнні навучальных дапаможнікаў па курсу беларускай дыялекталогіі. Упершыню ў практыцы вышэйшай школы былі распрацаваны курсы гісторыі беларускай літаратурнай мовы і гісторыі беларускага мовазнаўства і выдадзены адпаведныя навучальныя дапаможнікі. Адзін з іх – "Гісторыя беларускай літаратурнай мовы" Л.М.Шакуна (2-е выд., 1984) удастоены Дзяржаўнай прэміі БССР (1986). Кафедра стылістыкі і літаратурнага рэдагавання выдала дапаможнікі па курсах стылістыкі беларускай мовы (М.Я.Цікоцкі) і сучаснай беларускай мовы з улікам спецыфікі падрыхтоўкі будучых журналістаў (А.І.Наркевіч). На кафедры рускай мовы выйшаў цыкл дапаможнікаў па курсу сучаснай рускай мовы, падрыхтаваны калектывам аўтараў у складзе І.К.Германовіча, І.А.Карабаня, В.Ф.Кахно, А.Г.Мурашкі, М.М.Піпчанкі, Т.П.Плешчанкі, І.А.Рабчынскай, Т.А.Тарасевіч, П.П.Шубы і інш. Выдадзены таксама дапаможнікі па курсах дыялекталогіі (А.Ф.Манаенкавай) і гістарычнай граматыкі рускай мовы (А.І.Яновіч). Адпаведныя кафедры выдалі дапаможнікі па курсах метадыкі выкладання моў: беларускай (З.Б.Варановіч) і рускай (Л.А.Мурына). Вялікую колькасць падручнікаў і навучальных дапаможнікаў апублікавала кафедра тэарэтычнага і славянскага мовазнаўства. Сярод іх некалькі абагульняльных прац па курсах уводзіў у мовазнаўства і агульнага мовазнаўства (Б.І.Касоўскага, Н.Б.Мячкоўскай, Б.Ю.Нормана, Б.А.Плотнікава, А.Е.Супруна), дапаможнікі для вывучэння стараславянскай мовы (В.Ф.Крыўчык і Н.С.Мажэйкі), сучасных славянскіх моў (Н.В.Івашынай, Н.Б.Мячкоўскай, Б.Ю.Нормана, Б.А.Плотнікава і інш.) і мёртвай палабскай (А.Я.Супруна). Кафедра выдала шэраг дапаможнікаў па спецыяльных курсах, розных іншых матэрыялаў на лінгвістычныя тэмы для студэнтаў і шырокага кола чытачоў.

Зразумела, што гэтыя працы з'явіліся як вынік тых сур'ёзных навуковых даследаванняў, якія праводзяцца на кафедрах. Многія з іх наватарскія, уводзяць у навуковы ўжытак новыя факты і абагульненні і адлюстроўваюць апошнія дасягненні навукі. Напісаныя ў тэарэтычным плане, яны сваім зместам, глыбінёй распрацоўкі тэмы даследавання нагадваюць самыя што ні ёсць манаграфіі.

З манаграфічных даследаванняў пасляваенных гадоў па праблемах беларускага мовазнаўства можна адзначыць наступныя: Г.М.Базыленкі "Пабочныя

і ўстаўныя словы, словазлучэнні і сказы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове" (1964), М.Г.Булахавы "Прыметнік у беларускай мове" (1964) і "Гісторыя прыметнікаў беларускай мовы" ў дзвюх частках (1971–1972), В.А.Жучкевіча "Топоніміка Беларусі" (1968) і "Краткий топонимический словарь Белоруссии" (1974), М.А.Жыдовіч "Назоўнік у беларускай мове. Ч.1. Адзіночны лік" (1969), П.П.Шубы "Прыназоўнік у беларускай мове" (1971) і "Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў" (1993), А.І.Наркевіча "Сістэма словазлучэнняў у сучаснай беларускай мове: Структурна-семантычнае апісанне" (1972) і "Назоўнік: Граматычныя катэгорыі і формы" (1976), Л.І.Бурака "Далучэнне ў сучаснай беларускай мове" (1975), М.А.Паўленкі "Нарысы па беларускаму словаўтварэнню: Жаночыя асабовыя намінацыі ў старабеларускай мове" (1978), М.Я.Цікоцкага "Сугучнасць слоў жывых..." (1981), М.Р.Прыгодзіча "Шчодрасць слова" (1990). У галіне рускага мовазнаўства выйшлі манаграфіі А.Я.Супруна "Части речи в русском языке" (1971), С.В.Цаленчука "Анализ языка художественных произведений" (1979), А.І.Яновіч "Наречие в истории русского языка" (1980). Беларуска-рускім моўным дачыненням прысвечаны такія манаграфіі, як "Лексика русских говоров Белоруссии" (1973) і "Русско-белорусские языковые отношения" (1978) А.Ф.Манаенкавай (ёю выдадзены таксама "Словарь русских говоров Белоруссии", 1989), "Синтаксис переходной русско-белорусской зоны: Ареально-типологические исследования" (1991) С.М.Прохаравай, "Как белорусы говорят по-русски" (1992) Л.А.Машчэнскай. Тэма гэтых дачыненняў закранаецца і ў манаграфіях А.Я.Супруна "Лингвистические основы изучения грамматики русского языка в белорусской школе" (1974) і "Содержание обучения русскому языку в белорусской школе" (1987), Л.А.Мурынай "Культура русской речи в школах Белоруссии" (1982) і "Развитие связной речи учащихся" (1985), у лексікаграфічнай працы С.М.Грabcыкава "Межязыковые омонимы и паронимы: Опыт русско-белорусского словаря" (1980) і інш. На матэрыяле розных славянскіх і неславянскіх моў выкананы такія манаграфіі, як А.Я.Супруна "Славянские числительные: Становление числительных как особой части речи" (1969), Б.Ю.Нормана "Переходность, залог, возвратность" (1972) і "Универсальное и специфическое в синтаксических моделях славянских языков" (1988), А.І.Алѣхінай "Семантические группы во фразеологии современного английского языка" (1978) і "Фразеологическая единица и слово: К исследованию фразеологической системы" (1979), Н.Б.Мячкоўскай "Ранние восточнославянские грамматики" (1984). Разнастайны моўны матэрыял выкарыстоўваецца і ў манаграфіях па агульнаму мовазнаўству Б.Ю.Нормана "Синтаксис речевой деятельности" (1978), Б.А.Плотнікава "Дистрибутивно-статистический анализ лексических значений" (1979), "Дихотомическая лексикология" (у сааўтарстве з В.П.Трайкоўскай, 1989), "Семиотика текста: Параграфемика" (1992) і інш., У.А.Карпава "Язык как система" (1992), Н.Б.Мячкоўскай "Социальная лингвистика" (2-е выд., 1996).

Праводзіцца вялікая работа і ў галіне лексікаграфіі. Выдадзены шэраг слоўнікаў розных тыпаў: тлумачальных, перакладных беларуска-рускіх і руска-беларускіх агульнаўжывальнай і тэрміналагічнай лексікі (у працы над тэрміналогіяй удзельнічаюць і супрацоўнікі іншых факультэтаў), фразеалагічных, у тым ліку такіх, як "Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі" (1972) Е.С.Мяцельскай і Я.М.Камароўскага, "Асацыятыўны слоўнік беларускай мовы" (1981) А.І.Цітовай, "Частотны слоўнік беларускай мовы" Н.С.Мажэйкі і А.Я.Супруна (пяць выпускаў, 1982–1992), "Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі" (1990), "Слоўнік антонімаў беларускай мовы" (1994) У.М.Лазоўскага, "Самабытнае слова: Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі" (1994) І.Р.Шкраба, "Паронімы ў беларускай мове" (1994) С.М.Грabcыкава, "Шасцімоўны слоўнік прыказак, прымавак і крылатых слоў" (1993) і "Из античной мудрости" (1995) Н.А.Ганчаровай і І.М.Шчарбаковай.

З прыведзенага пераліку прац, далёка няпоўнага, можна зразумець, наколькі шырокае кола праблем ахоплівае тэматыка даследаванняў універсітэцкіх лінгвістаў, якія праблемы найбольш прыцягваюць іх увагу. У апошнія гады пад уплывам змен, што адбыліся ў грамадскім жыцці, узрасла цікавасць да праблем сацыялінгвістыкі, моўных кантактаў, гісторыі моў і ўздзеяння грамадства на працэсы іх развіцця і функцыянавання. Паглыбляецца вывучэнне моўных структур з выкарыстаннем новых метадаў, у тым ліку і заснаваных на прымяненні тэхнічных сродкаў. Голас моваведаў універсітэта ўсё мацней гучыць у шматгалосці сусветнай навукі.

ДАСЛЕДАВАННІ ПА РУСКАЙ МОВЕ Ў БДУ

Павел Паўлавіч Шуба, доктар філалагічных навук, прафесар, загадчык кафедры рускай мовы БДУ, заслужаны дзеяч навукі Беларусі. Аўтар каля 500 навуковых публікацый, у тым ліку сямі кніг па актуальных пытаннях граматыкі беларускай мовы.

Беларускае мовазнаўства, асноўнай задачай якога з'яўляецца вывучэнне беларускай мовы, не замыкаецца толькі ў названым коле праблем. З даўніх пор у сферу інтарэсаў беларускіх мовазнаўцаў уваходзілі і праблемы кантактаў беларускай мовы з суседнімі і несуседнімі мовамі, і даследаванне іншых моў. Як арганічныя часткі беларускага мовазнаўства развіваюцца даследаванні раманскіх і германскіх моў, польскай і літоўскай мовы. Аднак асаблівае месца, вядома, займаюць працы, прысвечаныя рускай мове. Чаму так сталася – я лічу, што няма патрэбы расказаваць: пра гэта шмат гаварылася і пісалася.

Значны ўклад у развіццё беларускай русістыкі і, у прыватнасці, распрацоўкі пытанняў рускага мовазнаўства ўнеслі вучоныя нашага ўніверсітэта. Асноўнымі напрамкамі, у якіх вяліся гэтыя даследаванні, за апошнія дзесяцігоддзі былі пытанні тэорыі і гісторыі рускай мовы, руская дыялекталогія, функцыянаванне рускай мовы ў Беларусі, узаемадзеянне рускай і беларускай мовы, блізкароднаснае двухмоўе, метадыка навучання беларускай і рускай мове ў становішчы блізкароднаснага білінгвізму, падрыхтоўка вучэбнай літаратуры – складанне падручнікаў і вучэбных дапаможнікаў, укладанне слоўнікаў.

У галіне тэорыі і гісторыі рускай мовы варта адзначыць працы Б.Ю.Нормана, прысвечаныя дзеяслоўным катэгорыям пераходнасці, трывання і зваротнасці, дэталеваму апісанню сказа ў аспекце маўленчай дзейнасці; працы А.Я.Супруна па тэорыі часцін мовы, П.П.Шубы – пра канфіксацыю як асаблівы спосаб словаўтварэння; манаграфіі А.І.Яновіч аб гісторыі рускіх прыслоўяў; Н.Б.Мячкоўскай – аб гісторыі ўсходнеславянскіх – і ў першую чаргу рускіх – граматык і развіцці лінгвістычных вучэнняў.

А.Ф.Манаенкава, якая неаднаразова выязджала ў дыялекталагічныя экспедыцыі разам са студэнтамі філалагічнага факультэта ў Гомельскую вобласць, сабрала багаты фактычны матэрыял, што лёгка ў аснову слоўніка астраўных рускіх гаворак Гомельшчыны, у першую чаргу – гаворак даўніх рускіх перасяленцаў, якія асталіся ў Веткаўскім раёне.

Самай галоўнай праблемай у даследаваннях беларускіх русістаў несумненна стала ўсебаковае вывучэнне функцыянавання рускай мовы ў Беларусі. На працягу дванаццаці гадоў (1981–1992) шматлікіх даследчыкаў гэтай праблемы аб'ядноўваў міжведамасны навуковы тэарэтычны штогоднік – зборнік "Русский язык". На яго старонках апублікавана звыш двухсот артыкулаў па самых розных пытаннях, звязаных з названай праблемай. У зборніку, які даволі хутка заваяваў прызнанне не толькі ў рэспубліцы, але і далёка за яе межамі, публікаваліся артыкулы вучоных з Расіі, Украіны, Літвы, штогод прыходзілі заказы на атрыманне зборніка ад буйнейшых бібліятэк свету. У канцы кожнага выпуска зборнік друкаваў матэрыялы да бібліяграфіі "Белорусско-русские языковые отношения: контакты, двуязычие, методика обучения". Гэтыя матэрыялы аказалі неацэнную дапамогу шмат каму з дактарантаў, аспірантаў і студэнтаў, якія займаюцца навуковымі даследаваннямі па праблемах функцыянавання рускай мовы ў Беларусі, мастацкага перакладу, моўных кантактаў, двухмоўя, трансферэнцыі і інтэрферэнцыі, метадыкі выкладання рускай мовы ў школах Беларусі і г.д. На жаль, у 1992 г. выйшаў апошні – дванаццаты – выпуск зборніка, і сродкаў на яго далейшае выданне не знайшлося. Праўда, у канцы 1995 г. па ініцыятыве рэдакцыі часопіса "Адукацыя і выхаванне" (галоўны рэдактар У.П.Пархоменка) пачаў выдавацца штоквартальны навукова-метадычны часопіс "Русский язык и литература", дзе хоць зрэдку могуць публікавацца і тэарэтычныя артыкулы па русістыцы.

Па ініцыятыве рэспубліканскага аб'яднання выкладчыкаў рускай мовы ў вышэйшых навучальных установах у 1987 г. выдавецтва "Універсітэцкае" пачало выпускаць манаграфіі ў серыі "Русский язык: теория, функционирование, преподавание". Серыю адкрыла манаграфія Л.Г.Яцкевіч "Вопросы русского формообразования функционально-типологический подход в морфологии (на примере имен существительных)". У кнізе аналізуецца залежнасць формаўтваральнай сістэмы назоўнікаў ад іх намінацыйных і камунікатыўных функцый у мове і маўленні.

Услед за гэтай кнігай выйшлі з друку манаграфіі М.І.Канюшкевіч "Синтаксис близкородственных языков: тождество, сходства, различия" (1989), А.А.Гіруцкага "Белорусско-русский художественный билингвизм: типология и история, языковые процессы" (1990), С.М.Прохаравай "Синтаксис переходной русско-белорусской зоны: ареально-типологическое исследование" (1991), А.М.Мезенка "Урбанонимия Белоруссии" (1991), у якой даследуюцца назвы вуліц і іншых гарадскіх аб'ектаў, Л.Р.Машчэнскай "Как белорусы говорят по-русски? Варианты рода имен существительных в русской речи белорусов" (1992). Кожная з пералічаных манаграфій – гэта асноўная публікацыя матэрыялаў доктарскай дысертацыі. Усе аўтары паспяхова абаранілі дысертацыі і зараз працуюць прафесарамі ў ВНУ. На жаль, і гэтая серыя перастала выдавацца па той жа прычыне – адсутнасці сродкаў.

Вінікі тэарэтычных даследаванняў супрацоўнікаў нашага ўніверсітэта знаходзяць адлюстраванне ў іх кандыдацкіх і доктарскіх дысертацыях. Асноўнай праблемай, вакол якой канцэнтруецца ўвага даследчыкаў-суіскальнікаў, зноў жа застаецца праблема функцыянавання рускай мовы ў Беларусі і звязаныя з ёй пытанні двухмоўя, моўных кантактаў, культуры мовы ў сітуацыі двухмоўя.

Супрацоўнікі ўніверсітэта прымаюць актыўны ўдзел у кангрэсах, канферэнцыях і сімпозіумах – як у Беларусі, так і ў Расіі, на Украіне, у Польшчы, Германіі і іншых краінах. З грунтоўнымі дакладамі выступілі на VIII кангрэсе Міжнароднай асацыяцыі выкладчыкаў рускай мовы і літаратуры (МАПРЯЛ) Т.М.Вальнец ("Причастие в грамматической системе русского языка"), І.С.Роўда ("К вопросу об имплицитном анализме"), Л.М.Чумак ("Синтаксические единицы языка как носители национально-культурной информации").

Паралельна з тэарэтычнымі даследаваннямі супрацоўнікі ўніверсітэта – выкладчыкі рускай мовы шмат сіл і часу аддаюць стварэнню вучэбнай літаратуры – як для вышэйшай, так і для сярэдняй агульнаадукацыйнай школы. На працягу некалькіх год быў падрыхтаваны і выдадзены комплекс вучэбных дапаможнікаў па курсу "Современный русский язык" (ч.1 – 1979, ч.2 – 1981, ч.3 – 1983; дапаможнік для практычных заняткаў – 1984), для лабараторных работ – 1982, па практыкуму – 1989). Былі падрыхтаваны і выдадзены дапаможнікі па рускай дыялекталогіі, па гістарычнай граматыцы рускай мовы. Ва ўсіх гэтых дапаможніках улічваецца спецыфіка выкладання рускай мовы ў сітуацыі блізкароднаснага двухмоўя, звяртаецца асаблівая ўвага на папярэджанне магчымай інтэрферэнцыі, выкліканай непазбежным узаемаўплывам дзвюх моў – рускай і беларускай.

Аўтарскія калектывы падрыхтавалі вельмі неабходную для студэнтаў хрэстаматыю па сучаснай рускай мове, дапаможнік па культуры рускай мовы і стылістыцы (у дзвюх кнігах). Аднак гэтыя працы ўжо больш за пяць гадоў ляжаць у выдавецтвах – без усякай надзеі на публікацыю.

Пастаянную ўвагу русісты ўніверсітэта ўдзяляюць стварэнню падручнікаў для сярэдняй агульнаадукацыйнай школы: па беларускай мове – для пачатковых класаў школ з рускай мовай навучання і па рускай мове – для 6–9 класаў школ з беларускай мовай навучання. Падручнікі гэтыя былі своечасова выдадзены і неадразу перавыдаваліся.

На пачатку 90-х гадоў, калі ўзнікла неабходнасць у абнаўленні зместу школьнага навучання, зладжаны аўтарскі калектыв моваведаў-русістаў падрыхтаваў канцэпцыю моўнай адукацыі, стварыў новыя праграмы і актыўна працуе над складаннем новага пакалення падручнікаў для нашай школы. Ужо выйшлі з друку падручнікі па рускай мове для пятых і шостых класаў. Створаны прынцыпова новы падручнік для ліцэяў, гімназій і школ з паглыбленым вывучэннем рускай мовы. Выйшла абноўленае выданне школьнага тлумачальнага слоўніка рускай мовы.

ТВОРЧАЯ ЛАБАРАТОРЫЯ (слова аб факультэце журналістыкі)

Слука Алег Георгіевіч, доктар гістарычных навук, прафесар. Лаўрэат прэміі Ленінскага камсамола Беларусі ў галіне навукі і тэхнікі, лаўрэат прэміі Саюза журналістаў Беларусі. Даследчык развіцця айчынных і замежных сродкаў камунікацыі. Надрукаваў больш за 150 навуковых прац: артыкулаў, брашур, вучэбна-метадычных дапаможнікаў, у тым ліку чатырох манаграфій.

На ганаровым 75-гадовым універсітэцкім шляху факультэт журналістыкі адлічыў паўвека: за гэты час ён ператварыўся ў інстытут выхавання кадраў публіцыстаў і літаратараў, стаў арганічнай часткай нацыянальнай культуры.

Факультэт быў адкрыты 1 лістапада 1944 г. Гэта вялікая грамадска-палітычная з'ява была выклікана неабходнасцю стварэння новай сістэмы сродкаў масавай інфармацыі — газет, радыё, кнігадрукавання, развіцця нацыянальнай літаратуры, тэлебачання і кінамастацтва ў час пасляваеннага аднаўлення. У аснову фармавання творчай прафесіі было пакладзена фундаментальнае універсітэцкае навучанне, пазначанае дэмакратычнасцю і ўсеабдымнасцю дасягненняў навукова-тэхнічнага прагрэсу.

Стварэнне факультэта журналістыкі азначала таксама карэнныя змены ў нацыянальным творчым працэсе. Беларуская публіцыстыка і літаратура ўступалі ў пасляваенны час з вялікімі набыткамі папярэднікаў і пакаленнем таленавітых творцаў з універсітэцкай адукацыяй. У пасляваенных пакаленнях студэнтаў-журналістаў творчыя здольнасці выходзілі вядомыя вучоныя і педагогі М.Р.Ларчанка, І.В.Гутараў, М.І.Жыркевіч, І.В.Зазека, М.С.Зярніцкі. Першым дэканам факультэта быў выкладчык М.У.Ліс.

Стварэнне факультэта моцна паўплывала на развіццё журналісцкай прафесіі. Агульны прафесійны ўзровень прэсы — мова і стыль, жанравая палітра, аналітычнасць, ідэйнасць і маральнасць — значна ўзрос і наблізіўся да сусветных узораў сродкаў камунікацыі.

Напачатку 50-х гадоў падрыхтоўка журналістаў набыла акрэсленыя нацыянальныя рысы. З 1946 г. факультэт журналістыкі стаў аддзяленнем філалагічнага факультэта. Моўная, літаратурная, гістарычная падрыхтоўка студэнтаў значна палепшылася. Аддзяленне журналістыкі стала асяродкам творчай моладзі рэспублікі. Першая хваля таленавітых публіцыстаў-пісьменнікаў, якія выйшлі з факультэта, стала выдатнай з'явай ў пасляваеннай беларускай літаратуры. М.Аўрамчык, І.Чыгрынаў, І.Пташнікаў, А.Вярцінскі, Б.Сачанка, Г.Бураўкін, В.Зуёнак і многія іншыя вядомыя дзеячы культуры пачыналі свой творчы шлях на аддзяленні журналістыкі. Дзве творчыя арганізацыі — Саюз журналістаў і Саюз пісьменнікаў — нязменна папаўняліся выпускнікамі універсітэта.

З адкрыццём навучання журналістаў ва універсітэце беларуская публіцыстыка стала нацыянальнай і народнай. Яна развівала лепшыя традыцыі, адметныя рысы беларускага характару: працавітасць, міралюбства, грамадскую ўстойлівасць.

Высокая сацыяльная адказнасць беларускай журналістыкі адыграла значную ролю ў дасягненні адносна ўстойлівага эканамічнага і культурнага становішча грамадства ў пасляваенныя часы, захаванні паміж партыйнымі структурамі і насельніцтвам. Журналістыка спрыяла таму, што Рэспубліка Беларусь, якая найбольш пацярпела ад фашысцкай навалы, даволі хутка выйшла на адносна высокі ўзровень матэрыяльнага забеспячэння насельніцтва.

Галоўным фактарам паспяховага развіцця факультэта і спецыяльнасці "журналістыка" ва універсітэце з'яўляюцца кадры выкладчыкаў. На аддзяленні журналістыкі паступова склаўся вопытны прафесарска-выкладчыцкі калектыў. Была разгорнута праца па навуковаму абгрунтаванню і ўмацаванню вучэбна-выхаваўчага працэсу, вывучэнню гісторыі і практыкі функцыянавання айчыннай і замежнай публіцыстыкі. Назапашваўся вучэбна-метадычны матэрыял, пачалі друкавацца манаграфіі, вучэбныя дапаможнікі і падручнікі. Вучэбны працэс на-

быў сістэмнасць і грунтоўнасць, а навуковыя даследаванні сталі падмуркам выхавання журналістаў і атрымалі грамадскае прызнанне. За выданне падручніка "Гісторыя беларускай журналістыкі" Р.В.Булацкі, С.В.Говін, І.І.Сачанка былі ўзнагароджаны прэміяй Саюза журналістаў СССР; за манаграфіі аб маладзёжным друку Беларусі А.Г.Слука атрымаў прэмію Ленінскага камсамола Беларусі; за шэраг навуковых прац прафесар Б.В.Стральцоў ўзнагароджаны прэміяй Канфедэрацыі журналісцкіх саюзаў СНД.

Вучоныя факультэта вывучаюць сродкі камунікацый па самаму шырокаму спектру сучаснай арганізацыі mass media. Друк, тэлебачанне, радыё, кіно, рэдакцыйна-выдавецкая справа, уся сістэма public relations знаходзяцца ў полі зроку даследчыкаў. На гэтым навуковым фундаменце на факультэце выхавана многа пакаленняў творчых людзей – больш пяці тысяч журналістаў, якія сталі моцным стрыжнем беларускасці, захавання і развіцця роднай мовы, гісторыі і культуры.

У супярэчлівых умовах усталявання нацыянальнай ідэі, гістарычнага вырашэння нацыянальнага пытання штодзённы зварот журналістаў, у пераважнай большасці выпускнікоў факультэта, да шырокіх мас праз газеты, радыё і тэлебачанне эфектыўна і мэтанакіравана ўплывае на грамадскую свядомасць.

З 1 верасня 1967 г. аддзяленне журналістыкі пераўтворана ў самастойны факультэт БДУ. Дэканам факультэта стаў прафесар Р.В.Булацкі. З 1981 па 1986 г. дэканам працаваў прафесар П.І.Ткачоў.

З гэтага часу факультэт журналістыкі пачаў хутка расці і развівацца, бо патрэбнасць у творчых кадрах павялічылася ў сувязі з бурным распаўсюджваннем радыё і тэлебачання. На першы курс сталі прымаць да 100 студэнтаў. Пашырыўся выкладчыцкі састаў, пачалася інтэнсіўная абарона дысертацый.

Навучанне журналістаў зараз вядуць прафесары Е.Л.Бондарова, Р.В.Булацкі, А.І.Наркевіч, Я.Р.Радкевіч, І.І.Сачанка, А.Г.Слука, Б.В.Стральцоў, М.Я.Цікоцкі. У гэты час ствараліся новыя кафедры, лабараторыі, вучэбныя падраздзяленні. У 1978 г. на факультэце адкрыта аддзяленне для замежных грамадзян. Такім чынам, факультэт журналістыкі БДУ па складу сваіх студэнтаў з'яўляецца міжнародным. Каля чатырохсот выпускнікоў замежных грамадзян у сучасны момант працуюць больш чым у ста краінах свету. Ніводзін факультэт ва ўніверсітэце не мае такой практыкі распаўсюджвання і прызнання дыплама БДУ у міжнародным плане. Выпускнікі ўніверсітэта не толькі плённа працуюць у замежных сродках камунікацыі, але і стварылі факультэты журналістыкі ва ўніверсітэтах В'етнама, Афганістана, Йемена. Больш 15 замежных грамадзян абаранілі на факультэце кандыдацкія дысертацыі. Увесь гэты час замежнае аддзяленне журналістыкі ўзначальвала намеснік дэкана А.А.Рудэнка.

У сярэдзіне 80-х гадоў у Рэспубліцы Беларусь пачаліся шырокія дэмакратычныя пераўтварэнні, якія паўплывалі на абнаўленне вышэйшай школы. Карэнныя змены адбыліся і на факультэце журналістыкі. У першую чаргу яны былі звязаны з удасканаленнем вучэбнага працэсу. Кіраваў факультэтам журналістыкі з 1986 па 1996 г. прафесар А.Г.Слука.

У 1986/87 навучальным годзе калектыў факультэта распрацаваў і ўвёў у дзеянне новы вучэбны план, якім здзейснена збалансаванае ўраўнаванне грамадскіх і спецыяльных дысцыплін, тэарэтычнай часткі навучання і творчай практыкі, вывучэнне беларускай, рускай і замежных моў. Замест дысцыплін, якія ўтрымлівалі састарэлую інфармацыю, уведзены новыя: тэорыя камунікацый, замежная журналістыка, міжнародныя адносіны. Павялічана колькасць гадзін на вывучэнне дысцыплін нацыянальнага цыкла: гісторыі Беларусі, беларускай мовы і літаратуры, мастацтва, сродкаў масавай камунікацыі.

Творчая практыка была арганізавана такім чынам, што яе стала магчымым праводзіць у рэдакцыях круглы год. У выніку гэтага на выпускаючых кафедрах склаўся ўстойлівы кантынгент журналістаў-практыкаў, вядомых публіцыстаў рэспублікі, якія маюць значны вопыт працы са студэнтамі. Дэканат, вучоны савет факультэта імкнуцца наблізіць навучанне студэнтаў да міжнародных стандартаў пры ўліку разам з тым яго нацыянальнай формы і зместу. Вучэбны працэс забяспечваюць пяць спецыялізаваных кафедраў: гісторыі беларускай журналістыкі і літаратуры, тэорыі і практыкі сучаснай журналістыкі, тэлебачання і радыёвяшчання, стылістыкі і літаратурнага рэдагавання, замежнай журналістыкі і літаратуры.

Паступова ўдасканальваецца матэрыяльная база вучэбнага працэсу. З 1986 г. працуе тыпалабараторыя для выпуска вучэбнай студэнцкай газеты, з 1987 г. – каляровая тэлестудыя. Фактычна з таго часу на факультэце пачалася сістэмная прафесійная вучоба радыё- і тэлежурналістаў. У тэлецэнтры факультэта студэнты не толькі знаёмяцца з тэлевізійнай тэхнікай, але і робяць вучэбныя перадачы. Тыпалабараторыя і тэлецэнтр станюча паўплывалі на павышэнне прафесійнага майстэрства студэнтаў-выпускнікоў. Сярод іх таленавітыя журналісты – публіцысты, кіраўнікі сродкаў інфармацыі: М.В.Шыманскі – рэдактар "Народнай газеты", С.В.Дубовік – рэдактар "Рэспублікі", У.Б.Наркевіч – рэдактар "Звязды", У.П.Вялічка – рэдактар часопіса "Беларуская думка", Р.Л.Кісель – старшыня Нацыянальнай тэлерэдыёкампаніі, У.П.Бельскі – старшыня Беларускага камітэта па друку, Л.С.Екель – старшыня Беларускага саюза журналістаў і інш.

За паспехі ў справе падрыхтоўкі творчых кадраў прафесары Е.Л.Бондарава, Р.В.Булацкі, А.Г.Слука, Б.В.Стральцоў былі ўдастоены ганаровага звання лаўрэатаў прэміі Беларускага саюза журналістаў.

У пачатку 90-х гадоў ва ўмовах выхаду Беларусі на самастойны шлях развіцця пачаўся сучасны этап журналісцкай адукацыі ва ўніверсітэце. У 1988 г. створана навукова-даследчая лабараторыя, у 1991 г. – спецыялізаваны савет, дзе за гэты час абаронена каля 30 кандыдацкіх дысертацый. У 1992 г. распрацаваны новы вучэбны план падрыхтоўкі журналістаў. У яго аснову пакладзены прынцыпы нацыянальнага зместу навучання з улікам міжнароднага вопыту. Павялічаны час на вывучэнне філасофскіх, палітычных, эканамічных, культуралагічных дысцыплін. Але галоўная ўвага звернута на стварэнне спрыяльных умоў для развіцця спецыялізацыйнай журналісцкай прафесіі.

На падставе гэтага арганізавана падрыхтоўка студэнтаў па спецыялізацыях: міжнародная журналістыка, рэдактар рэкламы, аглядальнік на радыё і тэлебачанні, рэдактар па перакладу, камп'ютэрны дызайн, журналіст-аналітык, рэжысёр тэлебачання. Адметнасцю новага вучэбнага плана з'яўляецца таксама тое, што творчая падрыхтоўка спецыялістаў ажыццяўляецца з улікам індывідуальных асаблівасцей. Сучасны ўзровень забеспячэння вучэбнаму працэсу на факультэце надаюць абсталяваныя найноўшай тэхнікай камп'ютэрны клас і новы тэлецэнтр.

На факультэце склалася своеасаблівая сістэма набору студэнтаў на першы курс. Традыцыйна працуе школа юнкораў. У ліцэі БДУ займаецца група таленавітай моладзі. На завочным аддзяленні факультэта навучаюцца маладыя журналісты-практыкі, якія працуюць у рэдакцыях Чарнобыльскай зоны. Яны залічваюцца на вучобу ва ўніверсітэт без уступных экзаменаў, па выніках гутаркі. Уведзена таксама кантрактная форма навучання.

Цікавасць да журналісцкай прафесіі сярод моладзі расце. Так, у мінулым годзе замест 50 студэнтаў на першы курс было прынята 110, у гэтым – 175.

Факультэт журналістыкі развівае міжнародныя сувязі. Вучоныя-журналісты традыцыйна супрацоўнічаюць з універсітэтамі краін СНД, а апошнім часам і з універсітэтамі Польшчы, Балгарыі, ФРГ, ЗША і іншых краін. Выкладчыкі праходзяць стажыроўку на факультэтах журналістыкі замежных універсітэтаў, а студэнты – курс навучання.

Ужо трэці год вучоныя факультэта журналістыкі БДУ, Марсельскага і Грэнобльскага (Францыя), Гульскага (Англія) універсітэтаў працуюць над сумеснай праграмай стварэння Інстытута камунікацый. У гэтым годзе ва ўніверсітэце ўводзіцца новая спецыяльнасць – інфармацыя і камунікацыя.

Факультэт журналістыкі ўступіў у новае паўстагоддзе свайго развіцця. Многае зроблена за паўвека. Сродкі масавай інфармацыі рэспублікі забяспечаны творчымі кадрамі. Выпускнікі факультэта працуюць у розных галінах мастацтва і літаратуры, у структурах дзяржаўнага кіравання, навукі і культуры.

Але сённяшні дзень нараджае будучыню. І ў планах савета факультэта журналістыкі адкрыццё новых кафедраў – замежных моў, эканамічнай тэорыі, інфармацыі і камунікацыі, увядзенне новых спецыяльнасцей – літаратурная творчасць, міжнародная камунікацыя, арганізацыя выдавецкай дзейнасці, прадзюсер тэлебачання і г.д.

На гэтай падставе факультэт будзе і далей пашыраць прыём абітурыентаў. Каб забяспечыць амаль тысячу беларускіх рэдакцый газет, часопісаў, радыё і тэлебачання кадрамі, неабходна ў бліжэйшыя гады набіраць на першы курс да

200 студэнтаў. Калектыў навукоўцаў імкнецца стварыць на факультэце журналістыкі такія ўмовы, каб усе юнакі і дзяўчаты, адораныя талентам мастацкага грамадзянскага гучання, стаць творцамі сучаснай беларускай культуры і фармаваць прагрэсіўную грамадскую думку Рэспублікі Беларусь на парозе новага стагоддзя.

А.П. СМАНЦАР

СТАН І ПРАБЛЕМЫ ПЕДАГАГІЧНАЙ НАВУКІ ВА УНІВЕРСІТЭЦЕ

Анатоль Пятровіч Сманцар, доктар педагагічных навук, прафесар, правадзейны член акадэміі адукацыі Беларусі.

Аўтар звыш 90 навуковых прац па праблемах дыдактыкі сярэдняй і вышэйшай школы.

Развіццё педагагічнай навукі ў Рэспубліцы Беларусь фактычна пачалося з 1922 г., калі ў Беларускай дзяржаўнай універсітэце была створана кафедра педагогікі і псіхалогіі. У 20-я гады на кафедры вяліся даследаванні ў некалькіх напрамках. Па-першае, для педагагічнай навукі таго часу важна было выявіць метадалагічныя асновы навукі наогул і педагогікі ў прыватнасці. Гэтыя даследаванні вяліся пад кіраўніцтвам прафесара В.Н.Іваноўскага, які прачытаў курс лекцый па метадалогіі для студэнтаў педагагічнага факультэта і потым на аснове

гэтых матэрыялаў падрыхтаваў і апублікаваў манаграфію "Метадалагічныя ўводзіны ў навуку і філасофію".

Другі напрамак вызначаўся распрацоўкай асобных аспектаў дыдактыкі, які курыраваў прафесар І.М.Салаўёў. Пад яго кіраўніцтвам даследаваліся пытанні праграмнага забеспячэння школ, прынцыпаў арганізацыі працэсу навучання ў розных тыпах школ, выяўляліся асаблівасці кіравання школай, а таксама праблема ўстанаўлення сувязі тэорыі з практыкай, прыхільнікам якой быў прафесар І.М.Салаўёў. Ім падрыхтавана і выдадзена вялікая праца "Школа як прадмет навукі" (1925).

Трэці напрамак даследаванняў увязваўся з тэорыяй выхавання. Даследаваліся пытанні развіцця асобы вучня, магчымасці і неабходнасці пакарання і заахвочвання вучняў, аб ролі піянерскай арганізацыі ў выхаваўчай рабоце, аб развіцці грамадска-карыснай працы і інш.

Прыемна адзначыць, што выкладчыкі далучалі студэнтаў да даследчыцкай работы праз секцыю педагагічных навук студэнцкага навуковага таварыства.

У 30-я гады кафедра ўдзельнічала ў вывучэнні стану ведаў вучняў па асноўных школьных прадметах I-га і II-га канцэнтраў і ў выяўленні прычын нездавальняючай падрыхтоўкі вучняў па гэтых дысцыплінах, сярод якіх называліся – адсутнасць стабільных падручнікаў па шэрагу прадметаў, нізкі метадычны ўзровень падрыхтоўкі настаўнікаў і інш., даследаваліся пытанні авалодвання настаўнікамі тэхнікай педагагічнага працэсу (падрыхтоўка да ўрока, яго арганізацыя і правядзенне, вызначалася, якім павінен быць урок у новай школе), політэхнічнага выхавання, абмяркоўваліся спрэчныя пытанні гэтай праблемы. Даследчыкі прыйшлі да заключэння, што "выхаванне, якое па форме з'яўляецца політэхнічным, па зместу павінна быць тэхналагічным" (Камуністычнае выхаванне. 1930. №1. С.37). Гэтыя праблемы сугучны з праблемамі сучаснай школы.

Новы этап развіцця педагагічнай навукі пачынаецца пасля Вялікай Айчыннай вайны. У 1946 г. была створана аб'яднаная кафедра педагогікі і псіхалогіі, якую ўзначаліў дацэнт Л.В.Шашкоў. Пад яго непасрэдным кіраўніцтвам даследаваліся розныя аспекты дыдактыкі і тэорыі выхавання. Па выніках гэтых даследаванняў Л.В.Шашкоў апублікаваў шэраг артыкулаў, брашур і манаграфію "Асновы паспяховага навучання і выхавання навучэнцаў у савецкай школе" (1959). Публікацыі Л.В.Шашкова закранаюць змест адукацыі, працэс навучання, мета-

ды вучэння, структуру ўрока, метады работы настаўнікаў, сувязь сямі і школы. На аснове гэтых публікацый ён падрыхтаваў доктарскую дысертацыю "Дыдактычныя асновы навучання".

У 50-я гады ва ўніверсітэце пачынаецца распрацоўка асобных пытанняў педагогікі вышэйшай школы. Па гэтай праблематыцы была праведзена першая навукова-метадычная канферэнцыя. Асноўнымі праблемамі, якія абмяркоўваліся на гэтай канферэнцыі былі: вузаўская лекцыя, арганізацыя самастойнай работы студэнтаў, метадыка правядзення семінарскіх і практычных заняткаў, кансультацый, метадычная работа кафедраў, кінафікацыя навучальнага працэсу, арганізацыя работы кабінетаў. Гэтая канферэнцыя аказалася значнай падзеяй у навукова-метадычным жыцці ўніверсітэта. Яна спрыяла абагульненню навуковых напрацовак у розных падраздзяленнях, абмену вопытам навукова-метадычнай работы ва ўніверсітэце.

У 1964 г. кафедру педагогікі і псіхалогіі ўзначаліў член-карэспандэнт АПН СССР прафесар С.А.Умрэйка. З яго дзейнасцю звязаны разгорнутыя кафедрай даследаванні розных пытанняў гісторыі педагогікі, дыдактыкі і тэорыі выхавання. Ён фактычна з'яўляецца заснавальнікам беларускай школы даследчыкаў гісторыі народнай адукацыі і педагагічнай думкі Беларусі. У рамках гэтага агульнага напрамку вучнямі С.А.Умрэйкі даследаваліся пытанні гісторыі, практыкі выхавання і навучання ў савецкай школе, пытанні гісторыі асветы і педагагічнай думкі ў рэспубліцы. М.С.Мяцельскі вывучаў беларускую школу дарэвалюцыйнага перыяду, З.М.Ціток – праблемы развіцця школы ў 1917–1926 гг., У.Н.Радзіёнаў прааналізаваў педагагічную дзейнасць Я.Коласа, В.І.Шыханцова – педагагічную дзейнасць М.Багдановіча, С.В.Лузіна даследавала педагагічны друк Беларусі.

Выдатны педагог С.А.Умрэйка падрыхтаваў звыш ста навуковых прац па дыдактыцы, тэорыі і практыцы навучання і выхавання, гісторыі асветы і педагагічнай думкі. Сярод іх манаграфія (у сааўтарстве з І.М.Ілюшыным) "Народная асвета ў Беларусі" (1957), другое дапоўненае выданне гэтай манаграфіі ўбачыла свет у 1961 г., а таксама "Нарысы гісторыі народнай асветы і педагагічнай думкі ў Беларусі" (1968), галоўным рэдактарам і аўтарам трох раздзелаў якіх ён з'яўляўся.

Вялікая ўвага на кафедры ўдзялялася распрацоўцы праблем політэхнічнага навучання, працоўнага выхавання. Гэтыя даследаванні праводзіліся пад кіраўніцтвам дацэнта М.У.Піскунова. Ім былі апублікаваны манаграфіі "Політэхнічнае навучанне ў школе", "Вытворчае навучанне ў школе", "Навучанне і праца". Працы М.У.Піскунова дазволілі ўсебакова абгрунтаваць політэхнізм як прынцып дыдактыкі, выявіць сацыяльна-педагагічную сутнасць усебаковага развіцця асобы. На аснове гэтых даследаванняў у 1975 г. М.У.Піскуноў абараніў доктарскую дысертацыю "Сувязь навучання з працай як фактар усебаковага развіцця асобы вучняў (дыдактычныя асновы)".

У гэты ж час А.П.Сманцар вывучаў функцыі школьных вучэбных задач у навучанні ва ўмовах навукова-тэхнічнай рэвалюцыі. Ім апублікавана шэраг артыкулаў, у якіх раскрываюцца тэарэтычныя і практычныя асновы выкарыстання вучэбных задач у навучанні.

Псіхалага-педагагічныя праблемы фарміравання вучнёўскага калектыву знайшлі адлюстраванне ў даследаванні М.А.Беразовіна. Ім распрацоўвалася тэма "Уплыў настаўніка на міжасобасныя ўзаемаадносіны вучняў пачатковай школы". Па гэтай праблеме ім напісана і апублікавана манаграфія "Калектыў і асоба", якая ў 1976 г. была выдадзена ў Балгарыі. У сааўтарстве з дацэнтам А.П.Сманцарам ім напісаны дапаможнікі "Пераемнасць у навучанні матэматыцы ў сярэдняй і вышэйшай школе", "Выхаванне ў школьнікаў цікавасці да ведаў", "Пераемнасць у выхаванні навучэнскай моладзі".

Праблемы выхаваўчай работы ў школе і сямі знайшлі адлюстраванне ў працах дацэнта У.П.Мешчаракова, якім апублікаваны шэраг работ, сярод якіх варта адзначыць "Выхаванне дзяцей у сямі", "Сумесная работа школы, сямі і грамадскасці", "Важнейшыя этапы развіцця выхавання і педагагічнай думкі".

Пытанні ваенна-патрыятычнага выхавання даследаваліся дацэнтам М.А.Белавусавым. Назапашаныя матэрыялы па тэме дазволілі яму паспяхова абараніць доктарскую дысертацыю.

У публікацыях супрацоўнікаў кафедры таго часу аналізаваліся педагагічныя погляды Я.А.Каменскага, А.С.Макаранкі, К.Д.Ушынскага. У зборнік "А.С.Ма-

каранка і сучаснасць" (1968) увайшлі публікацыі такіх супрацоўнікаў, як М.У.Піскуноў, З.М.Ціток, М.А.Беразовін, М.С.Мяцельскі, Л.А.Савацеева. Тэарэтычную спадчыну Н.К.Крупскай і дзейнасць беларускіх брацкіх школ даследаваў дацэнт У.П.Мешчаракоў.

На кафедры разгарнулася вялікая работа па падрыхтоўцы навуковых кадраў. Створаная ў 1965 г. пры ёй аспірантура рыхтуе спецыялістаў па тэорыі і гісторыі педагогікі.

У 70-я гады кафедру ўзначаліў прафесар М.У.Піскуноў, які апублікаваў каля 100 навуковых прац. У гэтыя гады прадаўжаліся распрацоўкі праблем педагогікі сярэдняй школы (політэхнічнае і праграміраванае навучанне, працоўнае выхаванне, фарміраванне светапогляду вучняў і інш.), а таксама значна актывізаваліся і паглыбіліся даследаванні па праблемах вышэйшай школы. Кафедра педагогікі паспяхова распрацоўвае праблемы выхавання студэнцкай моладзі і развіцця вузаўскай педагогікі. Вынікі гэтых даследаванняў знайшлі адлюстраванне ў манаграфіі "Арганізацыя вучэбнай працы студэнтаў". Гэта манаграфія апублікавана ў зборніку ЮНЕСКА "Вышэйшая адукацыя ў Еўропе" (1983).

Розныя аспекты педагогікі вышэйшай школы распрацоўвалі ў гэты перыяд супрацоўнікі кафедры: Дацэнт М.А.Беразовін распрацоўваў праблему міжасобасных зносін і адаптацыю першакурснікаў да навучання ў ВНУ, дацэнт А.П.Сманцар – пытанні пераемнасці ў навучанні школьнікаў і студэнтаў; дацэнт З.М.Ціток – педагогічную накіраванасць прафарыентацыі студэнтаў універсітэта; дацэнт В.Г.Вашчаеў – пытанні фарміравання светапогляду студэнцкай моладзі, дацэнт Л.А.Савацеева – фарміраванне педагогічнага майстэрства ў студэнтаў універсітэта; дацэнт У.П.Мешчаракоў – падрыхтоўку будучых настаўнікаў да выхаваўчай работы ў школе.

У другой палове 80-х гадоў кафедра пераходзіць да даследавання комплекснай тэмы "Сістэма павышэння педагогічнай накіраванасці ў падрыхтоўцы педагогічных кадраў ва ўмовах універсітэцкай адукацыі", што дазволіла выявіць і асэнсаваць розныя бакі падрыхтоўкі будучага настаўніка ва універсітэце (педагогічная і метадычная падрыхтоўка будучага настаўніка, падрыхтоўка яго да правядзення выхаваўчай работы ў школе). Гэтыя даследаванні дазволілі кафедры арганізаваць сумесныя даследаванні з Іенскім універсітэтам (Германія), вынікам якіх з'явілася публікацыя зборніка сумесных прац "Актуальныя праблемы вузаўскай і школьнай педагогікі".

У 90-я гады кафедра пачала даследаванні па комплекснай тэме "Шляхі павышэння прафесійнай падрыхтоўкі педагогічных кадраў з універсітэцкай адукацыяй", у якой разглядаюцца розныя аспекты гэтай праблемы. У 1995 г. гэтыя даследаванні завяршыліся і па іх выніках праведзена рэспубліканская навукова-практычная канферэнцыя. У зборнік матэрыялаў канферэнцыі ўвайшлі навуковыя працы супрацоўнікаў кафедры: А.П.Сманцара "Пераемнасць у навучанні як важнейшая перадумова адаптацыі студэнтаў да ўмоў вучэбнай работы ў ВНУ", В.Л.Жук "Гуманізацыя і дэмакратызацыя адукацыйнага працэсу як важнейшы фактар падрыхтоўкі сучаснага настаўніка", Е.А.Канавальчык "Фарміраванне творчага стаўлення да зносін у студэнтаў педагогічных спецыяльнасцей універсітэта", В.М.Навумчыка "Эрганоміка як інструмент педагогічных інавацый", З.М.Ціток "Падрыхтоўка студэнтаў да работы па прафарыентацыі школьнікаў", А.А.Сакаловай "Роля культурна-гістарычных ведаў у працэсе фарміравання светапогляду вучняў у сучаснай школе", І.Г.Ціханавай "Дэтэрмінацыя асобы будучага спецыяліста ва ўмовах шматузроўневай адукацыі".

Значнай падзеяй у жыцці кафедры 90-х гадоў з'явіліся абароны дзвюх доктарскіх дысертацый дацэнтамі В.М.Навумчыкам і А.П.Сманцарам.

Сёння ў тэматыцы даследаванняў кафедры асноўнае месца займаюць актуальныя пытанні педагогікі, адным з якіх з'яўляецца пераемнасць у адукацыі. Укараненне навуковых дасягненняў у практыку вучэбнай работы ажыццяўляецца ў ходзе самога даследавання.

У наш час, калі ў вучэбным працэсе актыўна ўжываюцца тэхнічныя сродкі навучання, супрацоўнікі кафедры актыўна ўключыліся ў даследаванні магчымасцей прымянення камп'ютэра ў педагогічным працэсе ВНУ (дацэнт М.Ф.Паснова).

Вялікую ролю ў далучэнні студэнтаў да педагогічнай навукі і ў павышэнні эфектыўнасці навучальна-выхаваўчага працэсу іграе іх удзел у рабоце секцыі педагогікі на штогадовых студэнцкіх навуковых канферэнцыях. Імі кіруюць пра-

фесар А.П.Сманцар, дацэнты З.М.Ціток, В.Л.Жук, З.І.Пракоп'ева, ст.выкладчык І.Г.Ціханавя і іншыя. Работы многіх студэнтаў, удзельнікаў рэспубліканскіх конкурсаў, адзначаны ганаровымі медалямі і дыпламамі.

Далейшае ўдасканаленне педагагічнай падрыхтоўкі настаўнікаў ва ўмовах універсітэцкай адукацыі – надзённая і доўгатэрміновая задача калектыву кафедры педагагікі.

Л.А. МУРЫНА

РЭФОРМА ФІЛАЛАГІчнай АДУКАЦЫІ ў БЕЛДЗЯРЖУНІВЕРСІТЭЦЕ

Ларыса Аляксандраўна Мурына – доктар педагагічных навук, прафесар, загадчыца кафедры рыторыкі і методыкі выкладання славянскіх моў і літаратур філалагічнага факультэта БДУ. Аўтар больш за 120 навуковых прац, у тым ліку 8 манаграфій, падручнікаў і вучэбных дапаможнікаў па актуальных праблемах развіцця маўлення і яго культуры, рыторыцы, методыцы выкладання рускай мовы.

Сацыяльна-эканамічныя змены ў грамадстве, з'яўленне новых навучальных устаноў, альтэрнатыўных тыпавай агульнаадукацыйнай школе (гімназіі, ліцэі, каледжы, вышэйшых прафесійных вучылішчы), запатрабавалі эфектыўнага рэфармавання філалагічнай адукацыі ў Белдзяржуніверсітэце. Асноўнай задачай рэфармавання з'яўляецца арыентацыя сістэмы адукацыі на сучасныя і перспектывныя віды працоўнай дзейнасці.

Вырашэнне гэтай задачы абумовіла ўвядзенне новых спецыяльнасцей і спецыялізацый. З 1992 г. на факультэце адкрыліся новыя аддзяленні: славянская філалогія, класічная філалогія, рамана-германская філалогія са спецыялізацыямі "беларуская мова і літаратура", "руская мова і літаратура", "рыторыка" і інш. Усё гэта запатрабавала адкрыцця новых кафедраў (класічнай філалогіі, славістыкі, рыторыкі і методыкі выкладання славянскіх моў і літаратур), карэкцёрскай вучэбнай дакументацыі, у тым ліку стварэння вучэбных планаў і праграм па новых спецыяльнасцях і спецыялізацыях, а таксама ўвядзення дынамічнай сістэмы выкладання, здольнай ажыццявіць навішчыя тэхналогіі навучання і школьную канцэпцыю асобасна-дзейнаснага падыходу да арганізацыі вучэбнага працэсу.

Аналіз адукацыйных сістэм розных краін свету дазволіў выявіць шэраг заканамернасцей: адаптацыя адукацыі да патрабаванняў грамадства; дыферэнцыяцыя навучання (падрыхтоўка бакалаўраў і магістраў); індывідуалізацыя навучальнага працэсу з мэтай забеспячэння развіцця інтарэсаў і здольнасцей студэнтаў; прафесійная арыентацыя, паглыбленае авалоданне пэўнымі вучэбнымі прадметамі.

Сусветная практыка адукацыі стала асновай рэфармавання філалагічнага факультэта БДУ. На вучоным савеце факультэта была прынята наступная структура шматузроўневай сістэмы вышэйшай філалагічнай адукацыі:

– Першы (базавы) – бакалаўрыят (4 гады, 8 семестраў навучання) завяршаецца здачай дзяржаўных экзаменаў па асноўных дысцыплінах спецыяльнасці і прысваеннем акадэмічнай ступені "бакалаўр філалогіі";

– Другі: а) дыпламаваны спецыяліст па філалогіі (пяты год навучання), які завяршаецца здачай дзяржаўных экзаменаў па методыках выкладання дысцыплін спецыяльнасці, абаронай дыпломнай працы і прысваеннем кваліфікацыі ў адпаведнасці з абранай спецыяльнасцю, напрыклад: выкладчык лацінскай і грэчаскай мовы і літаратуры (дадаткова – рускай мовы і літаратуры) і г.д.; б) магістрат (пяты год навучання), які завяршаецца здачай дзяржаўных экзаменаў па методыках выкладання дысцыплін спецыяльнасці, абаронай магістэрскай працы, прысваеннем другой акадэмічнай ступені – "магістр філалогіі".

У прынятай структуры шматузроўневай філалагічнай адукацыі адсутнічае ўзровень няпоўнай вышэйшай адукацыі, які вылучаецца, як правіла, у шматузроўневай сістэме іншых напрамкаў. Гэта тлумачыцца спецыфікай навучання

філолагаў, адукацыйна-прафесійныя праграмы для якіх уключаюць шэраг часова-ваёмістых дысцыплін, што ўваходзяць у іх агульнагуманітарную і фундаментальную падрыхтоўку і патрабуюць працяглага (да чатырох гадоў) перыяду навучання: беларуская, руская, замежная мовы, беларуская, руская, замежная літаратура.

Тыя, хто навучаецца на філалагічным факультэце, маюць магчымасць завяршыць сваю падрыхтоўку ў ВНУ на любым з двух узроўняў.

У зацверджаных навучальных планах па ўсіх спецыяльнасцях адлюстравана падрыхтоўка філолагаў двух узроўняў: 1) "бакалаўраў філалогіі" (4 гады); 2) "дыпламаваных спецыялістаў" (1 год) і "магістраў" (1 год).

Падрыхтоўку "бакалаўраў-філолагаў" факультэт пачаў у 1992/93 навучальным годзе, у 1996/97 навучальным годзе адбудзецца іх першы выпуск. Падрыхтоўку "магістраў-філолагаў" філфак будзе ажыццяўляць з 1997/98 навучальнага года.

Магістратура з'яўляецца другой ступенню вышэйшай філалагічнай адукацыі. Мяркуемая колькасць навучэнцаў у магістратуры – 10–15% колькасці бакалаўраў, накіраваных кафедрай. Мэтаі навучання ў магістратуры з'яўляецца ўзмацненне фундаментальнай філалагічнай адукацыі (з арыентацыяй пераважна на навукова-даследчыцкую дзейнасць), а таксама паглыбленая падрыхтоўка філолагаў у галіне абранай спецыялізацыі праз сістэму спецкурсаў, спецсемінараў, выкананне самастойнай навуковай працы. Навучальны план падрыхтоўкі магістра прадугледжвае правядзенне практык-стажыровак ва ўстановах, звязаных з канкрэтнай дзейнасцю выпускніка.

Магістратура рыхтуе кадры для выкладання ў вышэйшай школе і іншых тыпах навучальных устаноў і для даследчыцкай дзейнасці. Той, хто мае акадэмічную ступень магістра, павінен прэтэндаваць на больш высокую пасаду і адпаведна аплату працы па больш высокаму разраду тарыфнай сеткі.

Увядзенне магістратуры ва ўніверсітэце забяспечваецца высокім навуковым патэнцыялам кафедраў і адпаведным узроўнем кадравага саставу факультэта (наяўнасць дастатковай колькасці прафесараў і дацэнтаў). Пералік спецыяльнасцей і спецыялізацый, па якіх будзе весціся падрыхтоўка магістраў, устанаўліваецца факультэтам у залежнасці ад навуковых напрамкаў, якія распрацоўваюць кафедры, і патрэбнасці грамадства ў спецыялістах пэўнага профілю.

Навучацца ў магістратуры могуць асобы з іншых ВНУ, якія маюць вышэйшую адукацыю як ранейшага (пяцігадовае навучанне), так і новага ўзору (бакалаўрыят), а таксама асобы, якія маюць дыплом спецыялістаў. Паступленне ажыццяўляецца на конкурснай аснове, пры раўнапраўным удзеле ў конкурсе выпускнікоў БДУ і іншых ВНУ; залічэнне праводзіцца па выніках гутаркі, парадак якой вызначаецца вучоным саветам факультэта па рэкамендацыі кафедраў. У аснову конкурсу можа быць пакладзена сістэма экзаменаў, рэйтынгу (неабходная колькасць балаў па вызначаных дысцыплінах), тэстаў і г.д. Пры залічэнні мэтазгодна ўлічваць рэкамендацыі дзяржаўных экзаменацыйных камісій па прысуджэнню ступені бакалаўра ці рэкамендацыі спецыялістаў у адпаведнай галіне.

Тэрмін навучання ў магістратуры – адзін год. Для асоб, якія маюць ступень бакалаўра па спецыяльнасці, не адпаведнай базавай адукацыі, прадугледжваецца падрыхтоўка па фундаментальных філалагічных дысцыплінах з павелічэннем агульнага тэрміну навучання ў магістратуры.

Навучанне ў магістратуры завяршаецца экзаменам па канкрэтнай спецыяльнасці і абаронай перад дзяржаўнай экзаменацыйнай камісіяй выпускной магістэрскай працы, якая можа быць залічана ў якасці навуковага рэферата пры паступленні ў аспірантуру. Той, хто атрымаў акадэмічную ступень магістра, павінен быць падрыхтаваны для далейшага навучання ў аспірантуры.

Такім чынам, перад філалагічным факультэтам стаіць шмат задач. Аднак вырашаць гэтыя задачы ёсць каму: на факультэце добры, працаздольны калектыў.

А.А. ЛОЙКА

У ПАРАМЕТРАХ КАНЦЭПТУАЛЬНАГА ПЕРААСЭНСАВАННЯ

Алег Антонавіч Лойка, доктар філалагічных навук, прафесар, загадчык кафедры беларускай літаратуры БДУ, член-карэспандэнт АН Беларусі, лаўрэат дзяржаўнай прэміі.

Вядомы беларускі паэт і літаратуразнавец, аўтар папулярных раману-эсэ "Францыск Скарына, або Сонца маладзёковае" і "Як агонь, як вада" (пра Я.Купалу), шматлікіх зборнікаў вершаў.

Параметры канцэптуальнага пераасэнсавання гісторыі беларускай літаратуры ў цэлым абумоўлены постсавецкім часам і тымі імпульсамі, якія ён дае, тымі запатрабаваннямі, якія спарадзіў як актуальныя і – галоўнае – як звязаныя з мадэліраваннем аб'ектыўнага, сапраўды навуковага пазнання ісціны, праўды гісторыі, праўды пра нас саміх. Нескладанай праўды няма, таму праблемы канцэптуальнага пераасэнсавання гісторыі

беларускай літаратуры вельмі складаныя. Разгалінаваным было дрэва канцэптуальнага пазнання літаратуры ў савецкі час, і роўна разгаліноўваецца ў час постсавецкі. І, такім чынам, пераасэнсаванне агульных канцэптуальных апораў гісторыі беларускай літаратуры зараз ідзе, па-першае, у агульнатэарэтычным, літаратуразнаўчым аспекце; па-другое, прадаўжаецца пераасэнсаванне новай беларускай літаратуры як такой, беларускай літаратуры ХХ ст. як такой, беларускай савецкай літаратуры як такой; і, па-трэцяе, ідзе пераасэнсаванне гісторыі беларускай літаратуры ранняга і сярэдняга Сярэднявечча (адпаведна літаратуры Х–ХІІІ стст. і ХІV–ХІVІ стст). Пры гэтым асабліва ўважліва рашэнне праблемаў навуковай перыядызацыі айчынай літаратуры, адносінаў беларускага прыгожага пісьменства і фальклора, новага асэнсавання сутнасці, ролі і значэння літаратуры, і перадусім катэгорыяў рэалізму, рамантызму, народнасці, дэмакратызму, рэвалюцыйнасці, элітарнасці, мадэрнізму, абстракцыянізму, самакаштоўнасці літаратуры, самакаштоўнасці ў ёй формы як красы, фармалізму як сродку мастакоўства. І амаль ва ўсіх выпадках трансфармацыі канцэптуальнага ідзе адштрыхаванне ад формулаў, якія былі фундаментальнымі ў савецкі час, – прадпісальнымі, нарматыўнымі, дагматычнымі; ідзе дэфетышызацыя рэалізму (тэорыі панрэалізму, метаду сацыялістычнага рэалізму), дэфетышызацыя фальклору, рэвалюцыйнага рамантызму, рэвалюцыйнасці (палетарскай, рэвалюцыйна-дэмакратычнай). І – наадварот – у новай канцэптуальнасці рэабілітуецца тое, што ахайвалася, дыскрымінавалася, як то формула "мастацтва для мастацтва" ці самі фармалізм, абстракцыянізм, так званыя буржуазны аб'ектывізм, абстрактны гуманізм і г.д. Сёння, у выніку, адпрэчваюцца бясконцыя асуджэнні так званых безыдэйшчыны, антынароднасці, буржуазнай гнілой інтэлігентнасці, а таксама рэфлексійнасці, будуарнасці і г.д. Канкрэтна ж кажучы, ідзе найперш дэансацыя ленынскага падзелу кожнай культуры на дзве – народную і рэакцыйную, кожнай літаратуры – на дзве літаратуры, на дзве

плыні ў ёй – прагрэсіўную і антынародную. Пры гэтым, як вядома, прынцып дваінога сячэння ахопліваў і жывую плынь працэсу развіцця беларускай літаратуры ў XX ст., штучна дзелячы яе на беларускую дарэвалюцыйную – да 1917 г. – і беларускую савецкую літаратуру, пачатак якой датаваўся таксама 1917 г. Не толькі ж уласна эстэтычныя крытэрыі вядуць да рэзкага асуджэння прынцыпаў партыйнасці і метаду сацыялістычнага рэалізму, але і амаральнасць іх установак, антыгуманнасць, антычалавечнасць. Бо калі фетышызаваўся некрасаўская запаведзь аб тым, што "паэтам можаш ты не быць, але грамадзянінам быць абавязаны", то гэта дэфармавала, вядома ж, толькі эстэтычную першаіснасць паэзіі, клопат аб яе форме як сутнасці прыгожага пісьменства. Іншая ж справа, калі ішлі заклікі песняй весці да смерці, да гераічнага з запыўніваннем, што "умреш не даром, дело прочно, когда под ним струится кровь". Душой паэзіі аб'яўлялася гэтым бяздушнае, антыгуманнае – служба рэвалюцыі, паняцце, якое затым пераклалася ў ленінскае запатрабаванне да літаратуры быць "калёскам і вінцікам" пралетарскай справы. У выніку такога прысцёгвання савецкая літаратура і ператваралася ў бяздумнага апалагета палітыкі, правадніка палітычных лозунгаў сродкамі літаратуры.

Сёння ж беларуская літаратура аказваецца адваяванай ад вульгарнага сацыялагізму, ад ціску яго на яе, ад сацрэалістычнай рэгламентацыі, ад дэмагогіі, якая палітызавала, дэгуманізавала, дзэстэтызавала літаратуру, гвалцячы ў ёй як нацыянальныя, так і агульначалавечыя каштоўнасці, што прыйшлі ў яе скарбніцу як з палаца, так і з храма – з касцёла ці з царквы, з царквы праваслаўнай ці з уніяцкай, з твораў у свой час так званага рэакцыйнага рамантызму ці ўзніклых на подыху ідэалізму, які ў савецкі час за філасофію, бадай, не лічыўся.

У выніку на сёння мы маем, па-першае, вяртанне ў беларускую літаратуру і культуру ўсяго позняга Адраджэння з Львом Сяпегам на чале, вяртанне высокага барока Беларусі з яго арыстакратычнымі операй і балетам, а ў гісторыі беларускай літаратуры знаходзяць сваё месца ўсе яе аўтары, **усе** яе ідэі і матывы, **усе** метады, стылі, жанры. Фальклор жа сёння не фетышызуецца, таму што звычайна ў ім не якая-небудзь іншая, а арыгінальная, заўсёды элітарная творчасць фалькларызуецца. Вядома, фальклор у той жа час – адкрытае поле, у якое выходзь любы творца, пераўтварай у свой скарб думкі і вобразы, прарослыя ў ім праз стагоддзі.

У выніку, па-другое, адрываецца сёння не толькі падзел М.Горкага рамантызму на нібы добры – рэвалюцыйны і нібы блгі – рэакцыйны, але і ахайванне лозунга "мастацтва для мастацтва" пры рэабілітацыі паняцця чыстай красы, новапарнаснасці-узвышэнства, мадэрнізму як такога – пры адкрыцці беларускага мадэрнізму. Не маса паперадзе паэта, а паэт, паэзія паперадзе масы. Вышэйшая форма дэмакратычнасці літаратуры, народнасць літаратуры – у пушкінскім служэнні ідэалу, форме як прыгажосці з выявамі гуманістычных ідэяў. У арыентацыі на красу, на толькі ёй наканаванае прызначэнне, на толькі ёй уласцівыя сродкі – у гэтым ісціна народнасці.

У выніку, па-трэцяе, мы маем перагляд ідэала рэвалюцыі, беларускай літаратуры як апафеозу Кастрычніку, самой рэвалюцыі як панацэі росквіту беларускай літаратуры, нараджальніцы нават самога беларускага рамана як жанра прозы. У сувязі з гэтым здзяйсняецца пераадоленне саўковых тэндэнцыяў падцягвання як пад вышэйшы станоўчы ўзровень па градацыйнай шкале рэвалюцыйнасці (шляхецкае, рэвалюцыйна-дэмакратычнае, пралетарскае), з расфасоўкай пісьменнікаў па агульнадэмакратычных нішах, з імкненнем іх асабчывання, прасаветызацыі ў рэчышчы рэабілітацыі як былых нацдэмаў. На ўскрай прарэдніх задачаў з гэтым выходзіць вяртанне да класіфікацыйнага тэрміну "народніцкая інтэлігенцыя" (у адносінах да аўтараў пачатку XX ст.), да акрэслівання іпастасяў беларускага пісьменніка – нашаніўца, маладнякоўца, узвышэнца, да вывучэння феномена беларускага савецкага пісьменніка, як і асобнасці беларускага пісьменніка-эмігранта XX ст.

Як вядома, канцэптуальнае асэнсаванне развіцця літаратуры ў найвялікшай ступені звязана з перыядызацыяй гэтага развіцця. У апошні час у нас працягваюцца спрэчкі наконт перыядызацыі беларускай літаратуры як X–XIX стст., так і літаратуры XX веку. Да гэтага, як ужо адзначалася, наша літаратура XX ст. падраздзялялася на дарэвалюцыйную (да 1917 г.) і паслярэвалюцыйную (па-

сля 1917 г.). Спрэчак вакол гэтага не вялося, пакуль мы не апынуліся ў пост-савецкім часе, калі беларуская літаратура XX ст. стала разглядацца ў цэлым у сваім спецыфічным арганічным адзінстве. І праблема тут не толькі тая, што гісторыя беларускай літаратуры XX ст. — гэта яшчэ і гісторыя пасляваеннай беларускай літаратуры на эміграцыі, роўным чынам як асобнымі несавецкімі яе старонкамі былі заходнебеларуская літаратура, якая развівалася ў міжваеннай Польшчы 20–30-х гадоў, як і тая літаратура, што так ці інакш давала знаць аб сабе ва ўмовах нямецка-фашысцкай акупацыі Беларусі ў 1941–1944 г. Праблема яшчэ асабліва ўскладняецца тым, што ўласна беларускай савецкай літаратуры як такой у Беларусі не было ні ў 1917, ні ў 1922 г., калі ўзнік СССР, ды яе не было і ў канцы 20-х гадоў, таму што феномен савецкасці сфармаваўся толькі да сярэдзіны 30-х гадоў і быў вынікам перадазначанай палітыкі ў адносінах да літаратуры і мастацтва, занатованай у спецыяльных пастановах 1925, 1932 г., як і звязанай з утварэннем адзінага Саюза пісьменнікаў СССР у 1934 г., з напісаннем Статута гэтага саюза. Партыйны ціск на літаратуру ў СССР быў асабліва моцны ў канцы 40-х — пачатку 50-х гадоў, але затым была і так званая адліга часоў М.Хрушчова, і новае закручванне гаек часоў Л.Брэжнева. Аднак руская дысідэнцкая літаратура, якая ўзнікла ў СССР у 60–70-я гады, гэта ўжо была не руская савецкая літаратура, і, уласна, і ў Беларусі — адной з рэспублік СССР — у 60–70-я гады не усё было падпарадкавана канонам сацрэалізму, не сущальна ўзорнай савецкай была ўся беларуская літаратура, хоць і кваліфікавалася беларускаю савецкаю. Так што ёсць сур'ёзныя засцярогі з вызначэннем межаў савецкасці беларускай літаратуры, і пагэтану яе XX ст. у цэлым мы перыядызуюем, зыходзячы з яе змястоўнай мадыфікацыі, з трансплантацыі ў ёй догмаў, устаноў, рэгламентацыяў, якія прыносіліся часам, палітыкай.

Трэба падкрэсліць, што вельмі выразна — па ідэях, пафасу, матывах — акрэсліваецца першы этап — пачатак XX ст. — да канца 20-х гадоў уключна — этап адраджэнскі, этап і пад'ёму Адраджэння як у дарэвалюцыйнае дзесяцігоддзе, так і ў сярэдзіне 20-х гадоў, і разгрому яго з пераклучэннем арыенцраў на пралетарскасць, бальшавіцкую ідэйнасць, сацыялістычную змястоўнасць. Асобным другім этапам развіцця беларускай літаратуры ў XX ст. бачацца 30-я гады — да 1941 г., да пачатку вайны. Відаць, прамежкавым этапам трэба лічыць у развіцці беларускай літаратуры XX ст. гады вайны 1941–1944. У цэлым сваю літаратуру пасля 1945 г. мы называлі і называем пасляваеннай, і доўгі час падраздзялялі яе на пасляваенную да XX з'езда КПСС і пасляз'ездаўскую. Вельмі выразна этапнасць яе падкрэслілі так званыя шасцідзсятнікі, хоць рэальна літаратура 60-х гадоў у Беларусі была творчасцю розных пакаленняў, якія свой голас (а хто так звае другое дыханне) займелі пасля 1956 г., ва ўмовах так званай адлігі. Свае этапныя ўмовы развіцця мела беларуская літаратура ў 70–80-я гады, але літаратура іх і ў сённяшні дзень — пры канцы стагоддзя — успрымаецца як літаратура сучаснага этапу, хоць уласна сучасны этап развіцця беларускай літаратуры пачала з атрыманнем Рэспублікай Беларусь суверэнітэту і з тымі перыпетыямі, якія ў сувязі з гэтым на лёс грамадства Беларусі выпалі. Час, канешне, дапаможа высвятленню ўсіх метамарфозаў беларускай літаратуры, якія ў ёй адбываюцца пры канцы XX ст., як ён, несумненна, у 90-я гады дапамог беларускаму літаратуразнаўству ў новым асэнсоўванні гісторыі беларускага літаратурнага Сярэднявечча.

Зазначым, што да апошняга часу ў нас гаварылася пра гісторыю **старажытнай** беларускай літаратуры, хоць ніякой старажытнай, гэта значыць антычнай, беларускай літаратуры ніколі на свеце не было. Аднак быў прэцэдэнт — руская літаратуразнаўчая думка назвала сваю літаратуру часоў "Слова пра паход Ігаравы" і Сімяёна Полацкага старажытнай рускай літаратурай, — скапіравалася гэта і ў Беларусі. (Бо ці ж гэта не прэстыжна мець, як грэкі, сваю — мясцовую — антычнасць?!). Трэба сказаць, што і сёння тэрмін "старажытная" не застаецца ў нас без падтрымкі, але ў адным думкі сыйшліся: у пераклучэнні гаворкі з беларускай старажытнай літаратуры на тэзіс "Літаратура сярэднявечнай Беларусі" (асабліва пры вывучэнні Беларускага Адраджэння, Беларускага барока і Асветніцтва, Рэфармацыі на Беларусі). І не сыйсця ў адно тут думкі проста не маглі, бо не толькі на старабеларускай ці царкоўнаславянскай мовах узнікалі творы ў сярэднявечнай Беларусі, але і на мовах лацінскай, на стара-

польскай і нават у такой сімбіёзнай форме, як "Аль-Кітабы" – "Каран" беларускай мовай, перададзенай арабскім алфавітам.

З усяго гэтага бачна, што літаратура сярэднявечнай Беларусі была палілінгвістычнай. Палілінгвізм – прыродны знак літаратуры беларускага Сярэднявечча. Беларускае Сярэднявечча ў яго поўні, у яго вычарпальнай існасці як палілінгвістычнае вядзе нас да вывучэння не толькі аднаго з яго ручаёў – у рэчышчы "русчыны", але і да іншых яго праяў – паэзіі і прозы Беларусі на лацінскай і старапольскай мовах. Такім чынам, былы лекцыійны курс беларускай старажытнай літаратуры абярнуўся зараз курсам "Літаратура Сярэднявечнай Беларусі", і не старажытнай беларускай літаратурай і не старажытнай называем мы літаратуру Беларусі X–XVIII стст., а старабеларускай, бо яна – на старабеларускай мове. І ўласна яе часавая мяжа, яна якраз да тае рысы, калі літаратура ў Беларусі стала палілінгвістычнай, а гэта значыць, – да XVI ст.

Па-новаму сёння пачынаюць трактавацца і XVII і XVIII стст., без шчыльных суадноснаў іх са старабеларускай літаратурай, а пераважна ў пераемнасці з раннім і познім Беларускім Адраджэннем, як першапратаплазмай Новага часу, як фактары пераходнага часу. Бо не здарма шмат медыявістаў у бароку бачаць відазменены працяг Адраджэння, а Асветніцтва XVIII ст. з яго рацыяналізмам ёсць ужо вунь якой асобнай выдавочнай фазай пераходу літаратуры Беларусі да Новага часу.

Такім чынам, канцэптуальная карта паэтапнага развіцця літаратуры Беларусі X–XVIII стст. змянілася, можна сказаць, да непазнання з-за адмаўлення, папершае, ад прэтэнзіяў на "прэстыжную" айчынную антычнасць, па-другое, ад шчыльных прывязак літаратуры сярэднявечнай Беларусі толькі да русчыны – да старабеларускай і царкоўна-славянскіх моваў. Позняе Сярэднявечча ў Беларусі бачыцца зараз у яго натуральнай гістарычнай пераходнасці – як з рысамі сапраўды сярэднявечнай контррэфармацыі і самой Рэфармацыі, якая заставалася з Богам, з верай, з феадалізмам, так і з рысамі новачасавымі Адраджэння, барока, Асветніцтва. Адраджэнне з яго гуманізмам, асветніцтвам, дэмакратызмам, макіявелізмам, усёдазволам і пашанай да законнасці; барока – высокае – з яго элітарнай вытанчанасцю, культура прыгожага, алегарызма, сярэдняе – з яго прозай ледзь не рэалістычнай, з раскрыццём у ёй чалавека як асобы, з пільнай цікавасцю да рэальнага жыцця ды прытым у слове ўжо ніяк не старабеларускім, а ўпрытык блізім да гучання сённяшняга беларускага слова, ды прытым ва ўсім нізкім барока гэтакім яркім сваёй карнавальнасцю, народным тыпажом, смехавой простанароднай стыхіяй, народнай песняй і прыказкай, – усё гэта сапраўды ўжо мела дачыненне да часу іншага, які наступаў, перадвесткай якога ўсё гэта было.

Новае канцэптуальнае асэнсаванне беларускага літаратурнага Сярэднявечча павяло за сабой і пераасэнсаванне літаратурнага аблічча Беларусі XIX ст. І цяпер ужо складальнікі яе хрэстаматыяў уключаюць у іх творы не толькі на беларускай мове, але і на рускай і польскай, калі тыя ўзніклі на тэрыторыі Беларусі XIX ст., тым больш, калі яны па тэматыцы, праблематыцы звязаны з асобнымі яе краёвымі ўмовамі. Такім чынам, узнікае тэрмін краёвай літаратуры, на змену хрэстаматыям па гісторыі беларускай літаратуры XIX ст. прыходзяць хрэстаматыі літаратуры Беларусі XIX ст.

Апошняе не магло не адбіцца на вырашэнні праблемаў літаратурнага сумежжа і, у прыватнасці, на трактоўцы беларуска-польскіх і беларуска-рускіх пісьменнікаў XIX ст.: цяпер яны разглядаюцца менавіта ў кантэксце літаратуры Беларусі XIX ст. як яго арганічная частка, як фактар беларускасці ў яе трансфармацыях і розных іпастасях.

У гэтай сувязі ўзнікае і новы погляд на літвінізм як рэгіянальны патрыятызм насельнікаў былой Рэчы Паспалітай. Па сутнасці, патрыятызм апалячанай у XVII–XVIII стст. беларускай шляхты ў яго літвінскай афарбоўцы быў адной з фазаў развіцця беларускасці ў Беларусі. Найшырэйшае мастацкае адлюстраванне гэтага мясцовага феномена ў паэме "Пан Тадэвуш" даў Адам Міцкевіч. Літвінізм беларускай шляхты і тутэйшасць беларускага сялянства – кроўныя з'явы, праявы беларусчыны ў яе гістарычным развіцці. Усё гэта прымушае зірнуць паволаму на ўсю гістарычную перспектыву развіцця беларускай літаратуры ў цэлым і асабліва на шляхі яе развіцця ў два апошнія стагоддзі.

"СЛОВЫ НЕЗРАЗУМЕТЯ" У РАМАНАХ МІЛАНА КУНДЭРЫ

Ірына Вікенцеўна Шаблоўская, доктар філалагічных навук, прафесар, загадчыца кафедры замежнай літаратуры БДУ. Аўтар прац па славістыцы (багемістыка), кампаратыўнаму даследаванню праблем развіцця сусветнай літаратуры.

Частка трэцяя рамана "Нясцерпная лёгкасць быцця" Мілана Кундэры называецца "Словы незразуметых". У ёй змяшчаецца кароткі слоўнік незразуметых слоў, якія абыгрываюцца, набываючы ў кожным кантэксце іншы сэнс. *Жанчына, адданасць і здрада, музыка, свет і цемра, дэманстрацыя, могількі, жыццё ў праўдзе, моц, старажытны сабор у Амстэрдаме...* — частка з гэтых слоў. Непаразуметых словы не толькі тыя, што змешчаны ў слоўніку, да іх можна дадаць мноства іншых, што выносяцца аўтарам у загалюкі апавяданняў, розных яго раманаў, іх асобных раздзелаў і частак. Згадаем "смешныя каханні", што выклікаюць адчай, "фальшывы аўтастоп", які аказваецца сапраўдным выпрабаваннем, "жарт", які абарочваецца трагедыяй, "лёгкасць быцця" як вызначэнне намернага цяжару існавання, "жыццё ў іншым месцы", "развітальны вальсок"... Быццам бы і зразумелыя ў нарматыўным лексіконе гэтыя і многія іншыя словы раптам губляюць свой звычайны сэнс, адчуваюцца ад саміх сябе і становяцца "словамі незразуметымі". Разам з тым іх можна параўнаць з традыцыйнымі апорнымі, ці ключавымі словамі, якія звычайна выяўляюць вертыкальны кантэкст твора, але адбываецца гэта ў раманах Кундэры нетрадыцыйным, толькі аднаму аўтару вядомым шляхам — парадаксальнага вызначэння жыцця несапраўднага і чалавека, нятоеснага самому сабе, чалавека з парушанай ідэнтычнасцю.

Каб падыйсці да праблем экзістэнцыяльных, Кундэра стварае адмысловую раманную прастору са сваёй многазначнай сімволікай, паказвае непаразумеўні існавання чалавека ў свеце знакаў, якія, па словах У.Эка, аднолькава паспяхова могуць і хлусіць і гаварыць праўду. У свеце з парушанай камунікацыяй, дзе ўладарыць сімулякры і сурэгаты, падрабкі пад сапраўдныя рэчы і сапраўдныя пацудзі. Менавіта "словы незразуметых" могуць стаць ключом да рамана Кундэры як асаблівага мастацкага свету са сваёй філасофіяй і неаўтарнай паэтыкай. Яны адлюстроўваюць індывідуальнасць творцы, яго жыццёвы вопыт і ўспрыняцце трагедыі яго радзімы ў гістарычным аспекце. Раманы Кундэры не цураюцца палітыкі, у той жа час яны белетрызаваныя і палоняць чытача з першага радка. Але не толькі гэтыя якасці прыцягнулі увагу да чэшскага пісьменніка, якому лёс наканавалі стаць модным парызкім белетрыстам.

Кундэра — лаўрэат многіх прэстыжных еўрапейскіх прэміяў, яго творы перакладзены на многія мовы свету. З 1975 г. Кундэра чытае лекцыі ва ўніверсітэтах Францыі, з'яўляецца прафесарам Сарбона, ганаровым доктарам Мічыганскага ўніверсітэта. Ён быў вымушаны застацца ў эміграцыі з 1977 г., а паколькі на радзіме ён працяглы час быў забаронены, то працаваць давялося ў досыць спецыфічных умовах ізаляцыі ад роднага асяроддзя, пра што не лішне згадаць у кантэксте ўсё тых жа "слоў непаразуметых". Яго раманы, першапачаткова напісаныя па-чэшску, спачатку выдаваліся на французскай, нямецкай, англійскай, карэйскай і іншых мовах. Першымі, такім чынам, выхадзілі пераклады, яны і зацвярджалі вядомасць аўтара ў свеце раней, чым на радзіме. Вось чаму Кундэра вельмі дбае аб якасці перакладаў, пільна працуе над імі пасля перакладчыка, правярае ідэнтычнасць кожнага сказа, а потым, калі прыходзіць нарэшце час выдання арыгінала, аўтар вяртаецца да першапачатковага рукапісу зноў і робіць аўтарскую карэктурку. Так прыходзіцца творцы вяртаць слову першапачатковы сэнс, перасцерагаючы ад "слоў непаразуметых". У нататках да чэшскага выдання рамана "Бессмяротнасць" у горадзе Брно, дзе Кундэра нарадзіўся, аўтар з болей гаворыць пра драматычны лёс сваіх кніг, адарваных ад роднага асяроддзя: "...мае раманы вяртаюцца сёння ў Чэхію, вядома ж не як частка жывой чэшскай літаратуры, а як водгалас дваццацігадовага блукання, нямілай і беззваротна мінуўшай даўніны!"

Не толькі праблематыка, але і пазтыка рамана Кундэры выпактавана яго асабістым лёсам, перадусім канфлікты, сюжэтныя перыпетыі і асабліва галоўныя фігуры яго раманаў, якія нагадваюць, па словах Сільвіі Рыхтэр, "чалавека, ператворанага ў знак сляпой граматыкай грамадскага механізму"². Даследчыца зрабіла ўдалаю спробу прачытаць раманы Кундэры як "семіятычныя метафары" і звярнула ўвагу на праблему мовы, якая займае значнае месца ў сучаснай літаратуры наогул, але ў Кундэры яна прыняла адмысловую форму забытых "суадносін паміж суб'ектам і мовай"³.

Інакш як непаразуменнем не назавеш тое, што адбылося з героем першага рамана Кундэры "Жарт" (Zert), выдадзеным у 1967 г. у Празе. Тэкст тэлеграмы, якую студэнт Людзвіг паслаў сваёй сяброўцы, нечакана быў перанесены ў іншы кантэкст і набыў сэнс, якога ў ім не было. Жарт быў прачытаны вельмі "сур'ёзна", хлопца выключылі з партыі, з універсітэту і накіравалі на вайсковую службу ў вугальныя шахты, што азначала карна-перавыхавальныя работы. У выніку ўсё тых жа "слоў незразуметых", якія дзяржаўная сістэма ўспрыняла як небяспечныя для сябе, адбылося крушэнне "маленькага чалавека". У паштоўцы, адрасаванай дзяўчыне, было напісана: "Аптымізм – опіум для чалавецтва. Здаровы дух аддае глупствам. Хай жыве Троцкі!". Сэнс дадзенага тэксту зразумелы толькі ў адпаведным кантэксце: Людзвіг адказваў на папярэдні ліст сяброўкі, у якім тая распавядала пра курсы палітграматы, на якіх яна ўдасканальвала майстэрства ідэалагічнай работы. Пісала пра здаровы аптымістычны дух, які панаваў на курсах, і ані слова пра тое, што сумуе без сябра, ані слова пра каханне. На гэта Людзвіг і адрэгаваў жартам. Але сістэма не разумее жарты, для яе ўсе дзеі, учынкi, усе члены парадыгмы раўнацэнныя і ўзаемазамяняльныя.

Сапраўды, тэкст тэлеграмы – інтымны, праява тугі, невыказанага пачуцця, зрэшты крыўды на дзяўчыну. Тэкст, які па-за дадзеным кантэкстам, дадзенай камунікатыўнай сітуацыяй мае застацца для недасведчаных проста незразуметым. Людзвіг не толькі не быў трагістам, ён нават не чытаў прац Троцкага, забароненых у прасталінісцкай краіне, але пачуў аднойчы на палітзанятках, што Троцкі не лічыў магчымым перамогу сацыялізму ў адной краіне, таму студэнт жартоўна зрабіў з яго сімвал песімізму. Сяброўка, адданая камуністка, была пазбаўлена пачуцця гумару і дбала пра пільнасць, таму яна занесла паштоўку ў партком факультэта. Там гэты тэкст зразумелі зусім у іншым кантэксце і інтэрпрэтавалі яго менавіта як палітычную правакацыю.

Жыццю несапраўднаму сярод незразуметых слоў аўтар намагаецца супроцьпаставіць фальклор, марыць пра адраджэнне амаль згубленай сучаснай цывілізацыяй скарбніцы народных песень і архаічнага ладу жыцця: "дзе каханне было яшчэ каханнем, а боль болем, дзе вытокі пачуццяў сапраўдныя, а каштоўнасці неспустошаныя". Калі перавесці гэта ў лінгвістычны план, то ён марыць пра тое грамадства, дзе словы і рэчы ствараюць адзінства, а не сродак маніпуляцыі. Праблема маніпуляцыі і крызіс мовы, як бачым, у рамане Кундэры пастаўлены побач. Моўныя праблемы не проста ўплецены ў праблематыку рамана, каб стаць аб'ектам крытыкі. Як слушна заўважыў Кветаслаў Хвацік, у Кундэры "...праблемы моўнай камунікацыі сталі часцінай эпічных канфліктаў, уводзяцца як элемент эпічнай дзеі"⁴. Моўная праблема разглядаецца як праблема грамадская, яна часта дэфармуе эпічнае дзейства. У гэтым накірунку Хвацік аналізуе ўсе раманы Кундэры.

Слова, найменне, імя, назвы – усё гэта мае не апошняе значэнне ў жыцці чалавека. Мяняючы старажытныя назвы на новыя, лёгка забытаць людскую святдомасць, сцерці з іх памяці мінуўшчыну, перарабіць яе. Часта ўздымае Кундэра тэму памяці, альбо дакладней беспам'яцтва – ў тым варыянце, як гэта адбывалася ў Чэхаславакіі. Яго турбуе недальнабачнасць камуністаў, якія кінуліся пераймяноўваць старажытныя назвы пражскіх вуліц і плошчаў, зносіць помнікі Масарыку. Тое, што пісьменнік пабачыў на свае вочы, ён успрыняў як працяг варварства езуітаў, якія намагаліся ў свой час, пасля паразы чэхаў пад Белай гарой, каталізаваць Прагу перабудовай храмаў гатычных у барочныя. Тэма памяці – адна з вядучых у Кундэры – становіцца галоўнай у рамане "Кніга смеху і забыцця" ("Kniha smíchu a zapomnění"), напісанага ў эміграцыі ў 1981 г. Геранія кнігі – маладая ўдава Таміна. Яна жыве ўспамінамі, адна ў Францыі, куды эмігравала разам з мужам, але той хутка памёр. Таміна марыць вывезці яго дзённікі, якія захоўваюцца ў Чэхіі, шукае, хто возьмецца перавесці архіў.

Разважанні аўтара засяроджаны на тэме бацькаўшчыны. Трагедыя яе не-свабоды бячыцца яму не толькі ў словах, але і праз дэталі, якія часам значаць у гісторыі нямала, хаця гісторыкі такімі дробязямі не займаюцца. Так уваходзяць у раман "кепка Клеменціса" на галаве Готвальда, што зафіксаваў фотаздымак падчас вядомых падзей у лютым 48-га года на балконе дома, з якога прамаўляў камуністычны лідэр пасля таго, як улада перайшла да яго партыі. У гэтым доме, разважае далей аўтар рамана, бацька Кафкі меў краму, аб чым сведчыла намалёваная на шылдзе качка. Пасля таго, як Клеменціс быў рэпрэсаваны ў пяцідзесятых гадах, знік з фотаздымка і Готвальд у яго кепцы. Вось такі быццам бы жарт, красамоўны эпізод, сімвал, альбо непаразуменне...

"Кнігу смеху і забыцця" дакладней было б назваць кнігай слёз, чаго каштуе тэма беспамяцтва, пададзеная як нацыянальная трагедыя. Чэхі, напрыклад, піша аўтар, не ведалі пра Кафку, але Кафка ведаў пра іх беспамяцтва: "Прага ў яго раманах – гэта горад без памяці... Час у раманах Кафкі – час чалавецтва, якое страціла сувязі з сусветам, чалавецтва, якое ані пра што не ведае, ані аб чым не ўспамінае і жыве ў гарадах без наймення, альбо яны называюцца не так, як учора, перайменаваныя, бо іх імя – гэта сувязь з мінуўшчынай"⁵. Правілы "гульні" Кафкі згадваюцца ў тых эпізодах, дзе аўтар апісвае вуліцы без назваў, якімі вандруюць прывіды ўзарваных помнікаў, разважае як буйна разрасталіся ў Чэхіі "меланхалічныя кветкі забыцця і беспамяцтва". Калі Кафка – прарок свету без памяці, то Гусак, на думку Кундэры, яго будаўнік: "Пасля Масарыка, якога завуць у народзе прэзідэнтам-вызваліцелем (а ўсе яго помнікі без выключэння знішчаны), пасля Бенеша, Готвальда, Запатоцкага, Новатнага, Свабоды ён – сёмы прэзідэнт маеі радзімы, так бы мовіць прэзідэнт беспамяцтва, якога рускія прывялі да ўлады"⁶. Кундэра з жахам адзначае, што з 1621 года гісторыя чэшскага народа не ведала такога знішчэння культуры, інтэлігенцыі, такой не-свабоды.

Назва рамана "Жарт", у якім ідэалагічны код і фразеалогія вырашылі лёс чалавека, можа лічыцца ключавым словам раманага лексікона Кундэры. Нямала непаразуметага і жортаўлівага ў рамане "Нясцерпная легкасць быцця" (*Nesnesitelná lehkost bytí*) выдадзеным у Таронта ў 1985 годзе. Функцыю "слоў непаразуметых" тут выконвае тэкст артыкула, напісанага падчас Пражскай вясны галоўным героем, "знакамітым сталічным хірургам" Томашам. У ім ён разважаў пра віну камуністаў, асуджаў гусакаўскі рэжым, наогул, бяздумны энтузіязм. Але ўсё гэта працывалася як бы ў падтэксце, на паралелі з міфам пра цара Эдзіпа, які сам выкалаў сабе вочы, бо не мог вынесці бяды, што нарабіў. Эдзіп прызнае сваю віну, хоць ён і нявінны, бо ня ведаў, што рабіў. Артыкул Томаша выклікаў абвінавачванні супроць яго, у той жа час адозву дысідэнтаў Томаш не падпісаў, відаць, каб захаваць асабістую свабоду.

Тэкст рамана падзелены на сем частак: "Лёгкасць і цяжар", "Душа і цела", "Словы незразуметыя", "Душа і цела", "Лёгкасць і цяжар", "Вялікі паход", "Усмешка Карэніна". Галоўныя героі: хірург Томаш і яго жонка Тэрэза, мастачка Сабіна і яе швейцарскі сябра інтэлектуал Франц. Тэрэза і Сабіна як два полюсы жыцця Томаша: палюсы аддалення і непрымірымыя, але ж абодвы цудоўныя. Раман "Нясцерпная лёгкасць быцця" – мазаічны; эпізоды з жыцця асобных герояў, іх лёсы і сны, пераплецены з аналізам палітычных падзей пасля 68-га года. Палітыка, каханне, зротыка, складаньня чалавечыя ўзаемаадносіны, няпростыя пачуцці: здрада, адчай, помста, нянавісьць. Усё гэта пераплецена ў тугую раманную фабулу, спіраль сюжэта, якая не перашкаджае аўтару разважаць пра катэгорыі ўзнёсласці і нізкасці, пра дэтэрмінаванасць чалавечага лёсу выпадковым, неправдаказальным і таямнічым. Антыномія лёгкасці і цяжару многае вызначае ў філасофіі Кундэры, стаўленні да жыцця яго герояў, зрэшты, у праблематыцы міжасабовай камунікацыі ў свеце невытлумачальных знакаў.

Можа таму што словы часта застаюцца незразуметымі, аўтар спрабуе перанесці акцэнт на жэст, які ўяўляецца і больш выразным і менш падрабным. У рамане "Несмяротнасць" (*"Nesmrtelnost"*, Парыж, 1990.) аўтар раскрывае сваю прафесійную лабараторыю і распавядае, як менавіта з жэста ўзнікла яго гераіня. Так усё пачынаецца з жэста, выпадкова падгледжанага аўтарам. Ён, жэст, нагадаў яму вобраз цароўнай Агнэс, потым гэты жэст будзе настойліва капіраваць малодшая сястра, жэст становіцца як бы пастаянным матывам у іх ад-

носінах. "Падобна таму, як Ева паходзіць з рабра Адама, як Венера нарадзілася з марской пены, паўстала Агнэс з жэста той шасцідзесяцігадовай дамы, якая махнула ў басэйне свайму трэнэру і чые рысы ўжо расплываюцца ў маёй памяці. Той жэст тады абудзіў у маёй душы тугу, а з той тугі нарадзілася постаць жанчыны, якую я называю Агнэс"⁸.

Звернем увагу на прысутнасць аўтара ў тэксце рамана. Аўтар – апавядальнік і як бы саўдзельнік падзей – уключаны ў размовы і ўчынкі сваіх герояў, абмяркоўвае з імі за сталікам у кафэ абставіны гібелі Агнэс, сочыць за палітычнымі падзеямі. Перад намі Парыж канца 60-х гадоў, выступленні моладзі, якія атрымалі назву маладзёжнай ірэвалюцыі. Прафесура, каб не быць архаічнай, падтрымлівае самыя левыя і экстрэмісцкія лозунгі: "Раз і назаўсёды пакончыць з тэрарызмам несмяротных." "Хопіць цяпець уладу ўсялякіх там Дзевятых сімфоній і Фаустаў!". Аўтар злёгка іранізуе над гэтымі лозунгамі: нездарма Поль асабліва не ўспрымае сімфоніі Малера, затое іх любіць Лаура. Дачка ставіцца з пагардай да Бетховена і да ўсіх каштоўнасцяў, што стварылі несмяротныя наогул. Разам з экстрэмісцкі арыентаванай часткай моладзі яна абвяргае аўтарытэты. Дзве жанчыны вядуць паміж сабой вайну сродкамі музыкі: з іх пакояў вырываюцца гукі сімфоній Малера і рока. Полю, мужу і бацьку, цяжка прымірыць жонку і дачку ад першага шлюбу.

Непасрэднае дачыненне да назвы рамана мае навэла пра Гётэ і Беціну фон Арнім. Юнае дзяўчо настойліва дамагаецца заваяваць сэрца старога Гётэ. Але, на думку Кундэры, робіць яна гэта не праз каханне; яна жадае далучыцца да несмяротнасці. І сам Гётэ таксама заклапочаны сваім іміджам у вачох нашчадкаў. Тэма несмяротнасці працінае ўсе структуры і узроўні рамана, матэрыялізуецца ў дзівосных фантазіях, у вобразе чалавека з іншага свету, які прыходзіць запытацца ў Агнэс, ці жадае яна застацца разам з мужам у будучым жыцці, гэта значыць, у вечнасці. Але Агнэс не прымае саму ідэю вечнасці. Яна марыць вырвацца са свайго быццам шчаслівага жыцця і з жыцця наогул. Прычым так, абы не пакінуць ані следу па сабе. Тэма "малой несмяротнасці" – памяць пра чалавека ў свядомасці тых, хто яго ведаў, у Кундэры не адрываюцца ад "вялікай несмяротнасці", знітаванай з успрыняццем гісторыі культуры. Калі Лаура жадае "малой несмяротнасці", то Агнэс марыць аб адзіноце і асабістай свабодзе.

Тэма рамана "Несмяротнасць" разбіта на мноства матываў і сімвалаў: матыў твара, акулараў, імагалогі, жэста, цела... Адпаведнасць твара ўнутранай сутнасці чалавека, а яго паводзін – вобразу, які успрымаюць людзі, на свой лад працягвае тэму "слоў непаразуметых", пашыраючы дыскурс. Вонкавая "вывеска", альбо імідж, не заўсёды, на думку аўтара, адпавядае сапраўднай сутнасці, таму ён спалучае праблему ідэнтычнасці асобы з праявамі яе сапраўднай сутнасці ў жэстах, знаках знешніх паводзін, рэчах, якія робяць відавочным вертыкальны кантэкст. Агнэс не можа адчуваць сябе цэласнай, маналітнай і вельмі пакутуе з тае нагоды. Яна калекцыяніруе чорныя акулары, носіць іх амаль паўсюдна, каб адмежавацца ад свету, у прамым і пераносным сэнсе. Лаура пачынае насіць акулары пасля смерці сястры, каб узмацніць пачуцце смутку. Акулары адыгрываюць значную ролю ў адносінах Беціны і Хрысціяны, жонкі Гётэ, становяцца матывам, праз які аўтар прасочвае зносіны чалавека са знешнім асяроддзем.

Героём многіх адступленняў у рамана з'яўляецца прафесар Авенарыус, які дапамагае аўтару даследаваць матывы гібелі Агнэс і складаныя ўзаемазносіны герояў, філасофскі каменціруе побытавыя з'явы. Так увесь сучасны свет Авенарыус называе *Diabolum*, альбо "*société du spectacle*". Эсэ і вымысел сюжэтных ліній перакрываюцца ў складаны суплёт прозы, мэта якой – вывучэнне сучаснага чалавека, няпростых праблем яго экзістэнцыі.

Намагаючыся парушыць манументальны бастыён "слоў непаразуметых", вавілонскую вежу, узведзеную цывілізацыяй, так бы мовіць, з лепшымі намерамі, чэшскі пісьменнік шукае адпаведную сваёй мэце паэтыку. Звяртаецца да вопыту айчыннага і сусветнага, аб чым сведчыць яго літаратурнаўная праца. Маю на ўвазе манаграфію "Мастацтва рамана" ("*Umění románu*"), якой шырока карыстаюцца багемісты ва ўсім свеце. Вызначальнае месца ў манаграфіі займае проза выдатнага чэшскага празаіка Уладзіслава Ванчуры, разгледжаная ў кантэксце творчасці Сервантэса, Пруста, Джойса, Кафкі, Броха, Музіля. Спалучэнне нацыянальнага вопыту і здабыткаў раманістаў-наватараў нашага стагоддзя невыпадковае для Кундэры.

Перад намі нататкі практыка, які намагаецца зразумець сакрэт папулярнасці рамана, нягледзячы на крызіс, пра які гавораць даследчыкі. Кундэра даследуе памяць жанру, яго ўласную адмысловую энергію, якая часта пераходзіць у рацыянальную свядомасць аўтара. Усе вялікія раманысты, на думку пісьменніка, падуладныя гэтай надсабавой мудрасці рамана, якая перавышае іх асабісты маральны вопыт. Раман – гэта форма пазнання чалавека эпохі, прычым больш эфектыўная, чым гісторыяграфія, сацыялогія, і філасофія. Раман адкрывае магчымасць выйсці на чалавечую экзістэнцыю і апісаць яе непаўторнасць непаўторным спосабам – праз інтуіцыю творцы. Раман – гэта "вобразны плён індывідуальнага чалавечага вопыту", "форма медытацыі". Раман як форма незалежнага крытычнага пазнання свету недаспадобы таталітарызму, бо той прыніжае асобу, адначасова раман бароніць яе ад уніфікацыі. Таталітарызм намагаецца ліквідаваць раман як творчасць і майстэрства, а перадусім – як форму абароны чалавечай асобы. Дух рамана, як лічыць Кундэра, гэта дух складанасці. Кожны раман быццам гаворыць чытачу, што справы значна больш складаныя, чым гэта ўяўляецца.

Прыведзеныя разважанні пісьменніка тлумачаць, чаму ён даволі іранічна ставіцца да авангарда, чаму "не арыентуецца на моўныя эксперыменты, а прыстасоўвае класічную апавядальную тэхніку сучаснай эпокі да метаў філасофскага аналізу грамадства так званай постіндустрыяльнай эпохі"⁷. Па-свойму тлумачыць Кундэра крызіс рамана, бачачы ў ім праяву трагічнага XX стагоддзя, якое падштурхнула творцаў да фрагментарнага, рэфлексійнага і адначасова аналітычнага тыпа раманавай прозы. Раман знаходзіцца ў крызісным стане, піша Кундэра, ад самога свайго ўзнікнення, бо яго мастацкія структуры рэагуюць на змены духоўных структур эпох як адзін з самых чуллівых сейсмографуў. Таму, гаворачы пра знікненне рамана, трэба адразу гаварыць пра яго новае нараджэнне. Сапраўдны раман супраціўляецца дагматычнасці, таму ён цалкам парушае нормы. Класічныя аўтары ад Сервантэса, Рабле, Стэрна, Гофмана і Гётэ пераконваюць нас у слушнасці назіранняў чэшскага раманыста. Не гаворачы ўжо пра вопыт такіх пісьменнікаў XX стагоддзя, як В.Гамбровіч, Г.Гесэ, М.Булгакаў, Г.Маркес. Адбываецца не толькі парушэнне нормы, альбо адмаўленне канонаў у мастацтве, свярджанаецца наогул ідэя аб немагчымасці паўтарэння мастацкай формы. Паўтараюць звычайна эпігоны і рамеснікі, аб чым сведчыць таталітаратура, а сапраўдны творца заўсёды стварае форму ўпершыню і парушэнне нормы яму як бы наканавана лёсам.

Такім чынам, чэшскі пісьменнік Мілан Кундэра стварыў арыгінальную і адмысловую форму сучаснага рамана, якая ўключае фантастычнае і гратэск, філасофскі аналітызм і псіхалагічны дослед, іронію і апісальніцтва, рэпартаж і эсэ. Раманы Кундэры знешне быццам эклектычныя: фабулай і сюжэтам падобныя да бульварнай белетрыстыкі. У той жа час яго проза – філасофская: прасякнута аналітычнымі разважанымі, адступленнямі, алюзіямі. Кундэра пераасэнсоўвае кожны свой мастацкі ход як філосаф. Схільнасць да асэнсавання мастацтва ў філасофскім плане надае прозе пісьменніка параметры культуралагічных трактатаў. Тыпалогія рамана Мілана Кундэры збольшага можа быць вызначана наступным чынам: сямічастная пабудова, заснаваная на прынцыпах музычнай кампазіцыі, складаецца з дробных навэл, эсэ, падобных на мазаічнае пано; канфлікт, паглыблены ў сферу ўзаемазносін людзей паміж сабой, у дачыненні да дзяржавы, да гісторыі.

Раманы Мілана Кундэры, на думку К.Хваціка, уяўляюць цэласны мастацка значны сінтэз перадусім дзякуючы таму, што вядомы пачынальнік чэшскага структуралізму Ян Мукаржожка называў "sémanticki gesto" (семантычны жэст) пэўнага мастака і яго творчасці⁹. Сапраўды, раман Кундэры мае сваю акрэсленую тэарэтычную мэту, намагаецца быць адпаведным складанаму духоўнаму свету чалавека эпохі таталітарызму і эрзац-культуры. Чалавека, які вымушаны жыць у прасторы хлусні і ўціску, гвалту і масавай псіхалогіі, быць аб'ектам маніпуляцыі. Чалавека, інтэлект якога ўзбагачаны здабыткамі сусветнай культуры на працягу тысячагоддзяў. Чалавека, які пакутуе ад сваёй моцы і бяссілля. Паэтыка прозы Мілана Кундэры мае арганічным вытокам канцэпцыю рамана, якую пісьменнік распрацоўваў на працягу чвэрці стагоддзя. Галоўнае, на маю думку, што прынесла шырокую вядомасць чэшскаму пісьменніку, засяроджана на яго ўвазе да пакут чалавека, да права мастака і асобы ўвогуле выказацца свабодна, не хлусіць. У гэтым – аснова Кундэравай тэарэтычнай канцэпцыі рамана як

антытаталітарнага жанру. Гэтай канцэпцыяй тлумачацца асаблівасці паэтыкі раманаў Кундэры-практыка.

¹ Kundera M., Nesmrtelnost, Brno, 1993, S.346.

² Richterová Sylvie. // Slova a ticho. Praha, 1991. S.69.

³ Ibid. S.35–68.

⁴ Chvatik K. // Melancholie a vzdor. Praha, 1992, S.162.

⁵ Kundera M. Kniha smichu a zapomnění. Toronto, 1981, S.167.

⁶ Ibid, S.168–169.

⁷ Chvatik, S.161

⁸ Kundera M. Nesmrtelnost. Brno, 1993, S.15.

⁹ Гл.: Chvatik, S.161

К.І. ІВАНОЎ

ПАЛЕМІКА З БАГАМІЛАМІ Ў СЛОВЕ СВ. КАЗЬМЫ-ПРЭСВІТЭРА

У творах старабалгарскай літаратуры важнае месца займае літаратура багамільства і антыбагамільства. Гэтая ерась, названая так па імені яе заснавальніка папа Багаміла, распаўсюджвалася ў Балгарыі на працягу пяці стагоддзяў — з X па XV. Старабалгарская літаратура ва ўсіх трох перыядах свайго развіцця (старажытнабалгарскі — VII–XII; сярэднебалгарскі — XIII–XIV; познясярэдневяковы — XV–XVIII) у пэўнай ступені закранае багамільскую і антыбагамільскую тэматыку. Працягласць ўплыву багамільства на духоўнае жыццё краіны вызначае асобае месца літаратуры багамілаў і іх праціўнікаў у вывучэнні асноўных заканамернасцей старабалгарскай літаратуры. Па багамільскіх і антыбагамільскіх творах можна прасачыць пераемнасць і развіццё ідэй, жанраў, тэматыкі, моўных і стылістычных асаблівасцей у ранняй балгарскай літаратуры.

Узаемаадносіны багамільскіх і антыбагамільскіх твораў — гэта ўзаемаадносіны дзвюх супрацьлеглых ліній старабалгарскай літаратуры. Адна з іх (багамільская) — народная, дэмакратычная, яна выкарыстоўвае элементы фальклору і язычніцкай культуры. Другая (антыбагамільская) — афіцыйная, таму замацоўвае пазіцыі феадалізму і царквы.

У аснове багамільства ляжыць дуалістычны светапогляд. Багамілы прымалі, што нябесны свет і душа чалавека — гэта справа добра, а зямное жыццё і цела чалавека — гэта справа зла. Урэшце добры бог пераможа злую сілу і адправіць яе ў пекла.

Рэлігійным ідэалам багамільства з'яўляецца адраджэнне прынцыпаў ранняга хрысціянства. Багамільская літаратура выкарыстоўвае тыя ж рэлігійныя вобразы і сюжэтныя хады, што і афіцыйная царкоўная літаратура. Але ж мэты ў іх розныя, таму спрэчкі і барацьба паміж імі непазбежныя.

Творы багамільскай і антыбагамільскай літаратуры традыцыйна разглядаюцца ў цеснай сувязі. Гэта тлумачыцца тым, што найбольш падрабязна і сістэматычна погляды багамілаў прадстаўлены ў творах іх ідэйных праціўнікаў.

"Бяседа недастойнага прэсвітэра Казьмы аб новаўленай ерасі Багаміла" ("Слова св. Казьмы-прэсвітэра супраць ератыкоў") — галоўны твор антыбагамільскай літаратуры. Гэта сачыненне дае поўную карціну ідэалагічных, рэлігійных канфліктаў сярэдневяковай Балгарыі. Прэсвітэр Казьма выходзіць за рамкі рэлігійных пастулатаў, абараняе інтарэсы дзяржавы і царквы, імкнецца да ўзмацнення іх пазіцыі. Прывілейнае становішча афіцыйнай літаратуры дазваляла аўтару не толькі адкрыта гаварыць аб сваёй пазіцыі, але ацэньваць падзеі і прапанаваць сваі ідэі. Таму ў творы крытыкуюцца не толькі багамільства, але і тыя дзяржаўныя дзеянні, якія не клапацяцца аб інтэрэсах краіны. Прэсвітэр прапануе меры, каб зрабіць дзяржаву больш моцнай, а жыццё ў ёй больш справядлівым. Для Казьмы асноўным законам з'яўляюцца Свяшчэннае пісанне і іншыя хрысціянскія кнігі, але ён, як і багамілы, шукае самастойныя адказы на пытанні свайго часу. Гуманістычныя намеры аўтара змягчаюць яго прафеадальныя погляды і робяць "Бяседу" адным з самых значных твораў старабалгарскай літаратуры.

Звесткі аб асобе аўтара маюцца толькі ў тэксце "Бяседы". Ён жыў і працаваў ў усходняй Балгарыі каля сталіцы Прэслаў у X стагоддзі (ці па іншых даных у XIII). Аб яго сацыяльным паходжанні звестак няма. Ён добра ведаў жыццё і

інтарэсы заможных грамадзян, меў магчымасць працаваць ў багатых бібліятэках — гэта сведчыць аб яго знатным паходжанні. У духу свайго часу, традыцый сярэднявековага аўтар выкладае прычыны, якія прымусілі яго напісаць свой твор: "Я хацеў прамаўчаць аб іх, але ж баюся яшчэ большага пакарання, таму што пакулы ты маўчыш, нехта можа быць прываблены, зачараваны вучэннем багамілаў". Казьма тлумачыць распаўсюджанне багамільства недастатковым чытаннем свяшчэнных кніг і лянтай.

Моўная структура твора адлюстроўвае паралельнае існаванне двух супрацьлеглых і ўзаемадзеючых літаратурных напрамкаў. Паколькі мова багамільскіх сачыненняў блізкая да народнай, то і Казьма вымушаны быў выкарыстоўваць гэтыя ж сродкі. Мова "Бяседы" у адрозненне ад іншых твораў афіцыйнай літаратуры даволі простая, вобразная. Аўтар выкарыстоўвае эпітэты, параўнанні, зразумелыя ўсім чытачам, незалежна ад іх сацыяльнага статусу. Вось, напрыклад, якія характарыстыкі Казьма дае сваім праціўнікам: "непакорныя сабакі", "горшыя... ад бесаў", "ворагі на Хрыстовы крыж", "горшыя ад глухіх і сляпых ідалаў", "унутры воўкі і драпежнікі", "лукавыя і ганарлівыя ерэтыкі".

Жаданне аўтара зрабіць свае думкі цікавымі і даступнымі для самага шырокага круга чытачоў прывяло яго да жанру прамовы. Казьма выкарыстоўвае шматлікія звароты: "Скажы мне, бязбожны ератык...", "Гэй, паслухайце, ерэтыкі, калі маеце вушы, каб сачыць (за думкай)...", рытарычныя пытанні: "Каго бес некалі паставіў у супярэчнасць бажавству ці хто асмеліўся ганіць Божы свет, як ерэтыкі?", воклічы: "Наколькі вялікае асляпленне ў іх! О, колькі вялікае іхняе акамененне!", паўторы: "Бесы баяцца Хрыстовага крыжа, а ерэтыкі сякуць крыжы... Бесы баяцца мошчаў святых праведнікаў, ерэтыкі здзекуюцца з іх і надсмейваюцца, калі бачаць, што ім кланяюцца". Усе гэтыя выразныя сродкі сведчаць аб тым, што, магчыма, твор прызначаўся для выступлення перад вялікай аўдыторыяй¹. Палемічнасцю характарызуюцца творы Клімента Охрыдскага і Чарнарызца Храбра. Але ў сачыненні Казьмы палемічнасць — асноўная рыса, якая ўплывае на кампазіцыю, стыль і мову. Актуальнасць, непасрэдныя назіранні з жыцця, эмацыянальнасць — усё гэта набліжае твор да публіцыстыкі.

Але галоўным сродкам Казьмы стала сатыра, нават сарказм. Яго заўвагі і параўнанні знішчаюць праціўніка: "Хутчэй можна растлумачыць што-небудзь жыццёвае, чым ератыку"; "Свіння праходзіць міма жэмчуга і збірае смецце, так ератыкі паглынаюць смурод свой, але ўхіляюцца ад павучэнняў Божых", "іхнія словы смяшаць разумных, таму што, як спарэхнелае адзенне, не збіраюцца ў купу".

Кампазіцыя твора падпарадкоўваецца галоўнай мэце. Увесь тэкст можна ўмоўна падзяліць на дзве часткі. У першай, палемічнай, частцы Казьма разглядае і паасобку абвяргае кожны з дагматаў багамілаў, пачынаючы з іх вучэння аб крыжы Гасподнем. Казьма вызначае пэўную супярэчлівасць поглядаў багамілаў: "гэта спляценне іх памылак, гэта закон іх пагібелі". Далей аўтар паведамляе аб адмоўных поглядах ератыкоў на царкоўны сан, царкоўную іерархію, на абрады хрышчэння, пакланення святым, на царкоўныя святы. Казьма не прымае такіх адносін да царквы і царкоўнай сімволікі. На яго думку, толькі ў царкве чалавек можа знайсці адказы на пытанні, якія яго хвалюць. Як вялікі грэх характарызуе Казьма адмову багамілаў ад ручной працы. Гэта ён тлумачыць іх імкненнем жыць за чужы кошт.

Другая частка мае павучальны характар. У ёй аўтар паўстае супраць заганаў і недахопаў грамадства, папракае феадалаў і прадстаўнікоў вышэйшага духавенства за прывольнае жыццё. Даволі вострай крытыцы падвяргаюцца нядбайныя манахі, якіх Казьма падзяляе на тры катэгорыі. Першая — гэта пустэльнікі, якія бягуць ад жыццёвых праблем у пустыню, але ў думках не аднойчы звяртаюцца да радасцей свецкага жыцця. Другая — парушальнікі царкоўнага жыцця, якія не могуць перамагчы спакусы свецкага існавання. Трэцяя — гультай, якія не падпарадкоўваюцца манастырскаму ўставу, не працуюць, а жывуць міласцінай. Аўтар малюе вобраз ідэальнага манаха, які павінен быць паслухмяным і клапаціцца пра тых, хто жыве побач і мае патрэбу ў дапамозе. Казьма вучыць багатых быць дабрадзейнымі і міласцівымі да бедных, дараваць даўгі тым, хто не можа іх аддаць. Бог міласцівы, таму ён можа дараваць чалавеку шмат чаго, але ж аднымі малітвамі нельга заслужыць дараванне грахоў. Патрэбныя яшчэ канкрэтныя богаўгодныя справы, якімі можна навучыцца па Свяшчэннаму пісанню. Багамільства (вучэнне, паводле Казьмы, свецкае па паходжанні) адцягвае

чалавека ад царкоўных кніг і ўвасабляе зло. Першае і асноўнае правіла жыцця сапраўднага хрысціяніна — не захапляцца тэорыямі, якія падманваюць людзей і перашкаджаюць ім рабіць сапраўды добрыя справы. Казьма прапануе часцей чытаць свяшчэныя кнігі і "тым, хто ведае, рабіць усё па закону, сумленна". У канцы твора Казьма змяшчае 17 праклёнаў, звернутых да багамілаў: "Хто не кахае нашага Госпада Ісуса Хрыста, няхай будзе пракляты!", "Хто не цалуе са страхам і любоўю іконы..., няхай будзе пракляты!", "Хто ганіць святых літургі, няхай будзе пракляты!"

Рэзка адмоўныя адносіны Казьмы да багамілаў не перашкодзілі яму адзначыць, што праціўнікаў займаюць пытанні "сучаснага стагоддзя". Казьма падкрэслівае, што думкі багамілаў канкрэтныя і накіраваныя на пошукі адказаў на пытанні, якія хвалююць і чалавека з народа, і тых, хто кіруе дзяржавай: як пабудаваны гэты свет, чаму ў ім столькі несправядлівасці, што трэба зрабіць, каб перамагло дабро.

Трэба адзначыць, што назвы і граніцы частак твора не супадаюць у розных спісах. Ёсць спісы, ў якіх падзел на часткі адсутнічае. Гэта, а таксама і цэльнасць зместу твора, сведчыць аб тым, што часткі і іх назвы з'явіліся пазней; яны не арыгінальныя, г.зн. не належаць аўтару "Бяседы".

Падробны аналіз менавіта гэтага сачынення важны для студэнтаў, што вучаюць балгарскую літаратуру, таму што ён перш за ўсё дае падрабязны аналіз ідэй і тэорыі багамілаў. Паслядоўнікамі гэтага вучэння былі: у Італіі (катары), у Францыі (альбігайцы), у Босніі (кудугеры), на Русі (стрыгольнікі)². Агульнымі ж назвамі для багамілаў у Еўропе былі *бугры*, *бігры*, *балгары* — па назве краіны, дзе нарадзілася вучэнне. "Бяседа" на працягу доўгага часу перапісвалася і ўплывала на развіццё балгарскай літаратуры некалькі стагоддзяў. Агульначалавечая праблематыка, жывая мова, патрыятычная накіраванасць, даступнасць выкладання зрабілі твор прывабным для дзеячоў культуры розных краін. У Кіеўскай Русі "Бяседа" перапісвалася шматразова цалкам і асобнымі часткамі. У Сербіі быў складзены скарачаны варыянт "Бяседы". Літаратурная каштоўнасць твора Казьмы ў тым, што ён з'явіўся першым сатырычным творам балгарскай і іншых славянскіх літаратур. Зразумець яго можна толькі адчуваючы атмасферу таго перыёда гісторыі, калі твор быў напісаны. Таму пры вивучэнні "Бяседы" студэнты атрымліваюць і гістарычныя звесткі. Гэта адзін з нешматлікіх твораў сярэднявечнай балгарскай літаратуры, паводле якога складзены слоўнік — індэкс³. Для вивучэння мовы гэты твор можа аказацца карысным, паколькі ў ім адлюстраваныя тыя працэсы, якія адбываліся ў балгарскай мове ў X–XIII стагоддзях.

¹ Георгиев Е. Литературата на Втората българска държава. София, 1977. С.33.

² Ангелов Д. Богомилството в България. София, 1970; Топенчаров В. Две жарави – един пламък. София, 1982, С.136.

³ Давидов А. Речник-индекс на презвитер Козма. София, 1976.

Ж.В. НЕКРАШЭВІЧ

ТРАЯНСКІ МІФ У ТВОРЧАСЦІ Я.КАХАНОЎСКАГА І У.Ф.РАДЗІВІЛ

Цыкл старажытнагрэчаскіх міфаў, у якіх падавалася гісторыя Траянскай вайны, з антычных часоў карыстаўся вялікай папулярнасцю. Розныя эпізоды гэтага цыкла атрымалі літаратурна-мастацкую апрацоўку ў творах грэчаскіх і рымскіх паэтаў: "Іліядзе" Гамера, ананімнай эпічнай паэме "Кіпрыі", вершах Стэсіхора, Авідзія. Сцэнічным увасабленнем траянскай гісторыі сталі трагедыі Эўрыпіда "Траянкі" і "Андромаха", "Траянкі" Сенекі, "Аляксандр" Энія.

У еўрапейскай драматургіі новага часу найбольш дасканала распрацоўваюцца авантурна-куртуазныя эпізоды траянскага міфа: суд Парыса, яго падарожжа ў Спарту, выкраданне Алены. Пачынаючы з XVI ст. сюжэты, заснаваныя на гэтых эпізодах міфа, пранікаюць на сцэну прыдворнага тэатра Рэчы Паспалітай. У лютым 1522 года на каралеўскай сцэне ў кракаўскім Вавэльскім замку была пастаўлена п'еса нямецкага гуманіста Якуба Лёхера на лацінскай мове "Judicium Paridis de roto aureo" ("Суд Парыса аб залатым плодзе"). На прадстаўленні прысутнічалі кароль Жыгімонт I і каралева Бона са шматлікімі прыдворнымі¹.

У 1542 г. у Кракаве была надрукавана ананімная драма “*Sąd Parysa, krolowica trojańskiego*” – па сутнасці, польскамоўная адаптацыя п’есы Я.Лёхера.

12 студзеня 1578 г. у мястэчку Уяздова пад Варшавай на святкаванні вяселля падканцлера кароннага Яна Замойскага з Крыстынай Радзівілаўнай адбылася прэм’ера п’есы Яна Каханюскага “*Odprawa posłów greckich*”², на якой прысутнічалі кароль Стэфан Баторый і каралева Ганна Ягелонка, а таксама браты малодой: Мікалай Крыштаф Сіротка, Ежы, Альбрыхт і Станіслаў Радзівілы. Прыстасаванне прэм’еры да дня вяселля высокапастаўленай асобы і разлік на прысутнасць караля абумовілі насычанасць п’есы палітычнымі і філасофскімі разважаннямі аўтара, прасякнутасць яе дыдактызмам і рытарычнасцю.

Маралізатарскі пафас драмы быў нацэлены на павучанне сучаснай Каханюскаму моладзі, асуджэнне разбэшчаных і ганарлівых “блазнаў”. Увасабленнем такога тыпу паводзін з’яўляецца ў п’есе сам галоўны герой Парыс-Аляксандр. Гнеўную прамову супраць падобных яму распуснікаў Каханюска ўкладвае ў вусны “шматмудрага” Уліса.

Сюжэтнае і мастацкае палатно твора выяўляе пэўную сувязь “*Odprawy...*” з “Іліядай” Гамера: Ян Каханюска запазычыў у старажытнагрэчаскага паэта эпічную форму аповяду, наблізіў рытмічную структуру твора да антычнага танчнага верша. Непасрэднай крыніцай сюжэтнага запазычання з’яўляецца трэцяя песня “Іліяды”. П’еса фактычна пазбаўлена развіцця драматычнага дзеяння ў часе і прасторы: яна складаецца з аднаго акта, а кульмінацыйны эпизод – нарада траянцаў аб далейшым лёсе Алены – прадстаўлены не іграю акцёраў, а маналогам пасла Парыса, які паведамляе выкрадзенай прыгажуні канчатковае рашэнне траянскай рады. У сцэне нарады Каханюска выкарыстоўвае тыповы для антычнага эпасу прыём рэтардацыі: шэпт, які пайшоў па зале пасля прамовы Аляксандра, параўноўваецца з гудзеннем рою пчол у вуллі.

Наследуючы форму трагедыі Эўрыпіда, аўтар уводзіць у п’есу тры выходы хору. Праўда, наследаванне гэтае цалкам вонкавае. Традыцыйная драматычная калізія выкрадання Алены і развязвання ў сувязі з гэтым Траянскай вайны ў Я.Каханюскага выкарыстоўваецца для абмеркавання складанага пытання аб адказнасці дзяржаўнага ўладара за прыняцце рашэнняў, ад якіх залежыць лёс народа. Хор у п’есе “*Odprawa posłów greckich*” (як і ў старажытнагрэчаскай трагедыі) з’яўляецца выразнікам думак аўтара і выказвае сваё пажаданне тым, хто кіруе дзяржавай:

Miejcie to przed oczyma zawsze swojemi,
Zeście miejsce zasiedli Boze na ziemi,
Z którego macie nie tak swe własne rzeczy,
Jako wszystkim ludzki mieć rodzaj na pieczy (s.99).

Авантурная і інтымная лінія міфа адыходзіць у творы Каханюскага на другі план, акцэнтуюцца трагічнасць лёсаў Парыса і Алены, на што ў міфе не звяртаецца вялікай увагі³. На нарадзе траянцаў Парыс-Аляксандр выступае з апраўданнем свайго ўчынку, спасылаючыся на тое, што і грэкі некалі гвалтоўна выкралі Медэю, а таксама сястру самога Прыама Гесіону, але ж не былі пакараны за гэта. Алена, наракаючы на свой нешчаслівы лёс, скардзіцца “старой пані”, абвінавачвае ва ўсім Парыса і пакутуе ад бязвыпаднасці. Пазбаўленая лірычных сцэн п’еса Каханюскага набывае філасофскі сэнс: “галоўным героем яго твора з’яўляецца Троя, заможная, моцная, годная, але таксама легкадумная і няўстойлівая напярэдадні цяжкіх выпрабаванняў, ужо апанаваная прадчуваннем паражэння”⁴. Трэба ўлічваць, што цар Прыам, яго дарадцы Антэнор і Ікэтан – не проста дзеючыя асобы п’есы: гэтыя вобразы звязаны з пэўнымі палітычнымі праблемамі, маналогі герояў адрасаваны кіруючым колам Рэчы Паспалітай. Як зазначае польскі літаратуразнаўца Т.Вітчак, “Прыам атаясамліваецца, а дакладней супастаўляецца паступова з апатычным, бо састарэлым Жыгімонтам I, з няўстойлівым, дачасна абраным каралём Жыгімонтам Аўгустам і нават з Баторыем, які верыў у сілу адзінаўладарства”⁵. Больш таго, некаторыя даследчыкі лічаць, што траянскія падзеі служаць толькі знешняй абалонкай у п’есе, цалкам заснаванай на айчынным грунце. “Справа пра Алену нагадвае той сейм, на якім Бона і Кміта прагнуць адабраць Барбару ў Аўгуста... Прыам сваёй дабратаю і апатычнасцю нагадвае Жыгімонта I напрыканцы жыцця; Парыс – Жыгімонта Аўгуста, які аддае перавагу жонцы перад каралеўствам”⁶.

Час напісання п'есы "Odprowa poslow greckich" быў часам палітычнай нестабільнасці ў дзяржаве: Рэч Паспалітая, перажыўшы перыяд бескаралеўя, вяла несупынныя войны з Маскоўскай дзяржавай. У п'есе Каханюўскага некаторыя сучасныя даследчыкі бачаць намёк на непадрыхтаванасць Польшчы да чарговай вайны⁷. Прыям паказаны ў драме як неабачлівы валадар, які да апошняга моманту спадзяецца на мірнае вырашэнне справы і пачынае збіраць войска на бітву толькі тады, калі першыя пяць галер ахейцаў ужо прыплылі да Іліёнскіх муроў. Аўтар дэманструе сваю схільнасць да моцнай манархічнай улады: рашэнне, прынятае шляхам дэмакратычнага абмеркавання і галасавання, аказваецца памылковым.

Да асаблівасцей п'есы "Odprowa poslow greckich" трэба аднесці адсутнасць традыцыйных персанажаў грэчаскай трагедыі – алімпійскіх багоў. Усе складаныя пытанні вырашаюць тыя, хто "miejsce zasiedli Boze na ziemi" – людзі, якія кіруюць дзяржавай. Траянцы прынялі рашэнне, схіліўшыся да меркавання Ікэтаона, і тым самым абралі для сябе шлях вайны. Канфлікт застаецца адкрытым: аўтар дае магчымасць гледачам зрабіць уласныя высновы і запрашае да разважанняў на актуальныя палітычныя і маральныя тэмы.

Траянскі міф прывабліваў многіх польскіх драматургаў пазнейшых часоў. У 1589 г. Лукаш Гурніці перакладае на польскую мову "Траянак" Сенекі. У 1636 г. у Віленскім замку каралю Рэчы Паспалітай Уладзіславу IV, у прысутнасці іспанскага пасла, была паказана п'еса, якая называлася "Idyllium albo akt o porwaniu Heleny" ("Ідылія, альбо п'еса аб выкраданні Алены"). Праз два гады па заказе караля, які меў надзвычайную схільнасць да італьянскай оперы, прыдворны капельмайстар Марк Скакі напісаў музычную драму "Il ratto d'Ellena" ("Выкраданне Алены") на лібрэта Вірджылію Пучытэлі. З жніўня 1747 г. героі траянскага міфа з'явіліся на сцэне прыдворнага тэатра князёў Радзівілаў у Нясвіжы, на гэты раз у камедыі княгіні Уршулі Францішкі Радзівіл "Interessowny sędzia miłoś" ("Каханне – зацікаўлены суддзя"). Нясвіжская аўтарка не імкнулася ўвесці ў сваю камедыю, у адрозненне ад Я.Каханюўскага, аніякай алегорыі, акрамя хіба што маралізатарскай. Княгіню цікавіла ў першую чаргу куртуазная лінія міфа – тое, што магло захапіць яе гледачоў. Таму з траянскіх падзей яна выбірае тыя, што датычацца гісторыі Парыса ад яго нараджэння да вяртання ў Трою з Аленай.

У Радзівіл даволі свабодна абыходзіцца з міфалагічным матэрыялам: паводле свайго трактуе асобныя падзеі, кампануе сюжэт, змяняе імёны герояў. Так, п'еса пачынаецца з таго, што Гекуба расказвае канфідэнтцы, а потым Прыяму свой жудасны сон. Тыя раець ёй звярнуцца да Ксандры, якая, па іх словах, "w wyrokach zmyslna". Ужо гэтая першая прэзентацыя антычнага сюжэта пярэчыць міфалагічнай аснове. Згодна з міфам, да слоў Ксандры ніхто ніколі не прыслухоўваўся: Апалон, якому яна адмовіла ў каханні, зрабіў так, што яе прароцтвы не прымаліся на веру (Г.465). Міфалагічны ж Прыям звярнуўся за тлумачэннем сну да свайго сына-вяшчуча Эсака (Г.469). Далей па п'есе "Каханне – зацікаўлены суддзя" Прыям дапускае канфідэнту Арэсту забіць немаўлятка, але Гекуба не дазваляе гэтага і патаемна загадвае пастуху Фаўстыну гадаваць свайго сына. Па міфу ж забойства дзіцяці было даручана пастуху Агелаю, які потым і выгадаваў яго (Г.470). У Радзівіл апускае сцэну забойства Прыямам свайго сястры Кілы і яе нованароджанага сына Муніта (Г.470). Не ўспамінаецца таксама і пра тое, што сыны Прыяма Гектар і Дэйфоб хацелі забіць Парыса, калі той перамог іх у спартыўных спаборніцтвах. Як заўважае Г.І.Барышаў, "трагічны пафас міфа аўтар пераводзіць у даволі бяскрыўдны бытавы план "ідеальных адносін", якія павінны былі панаваць, на яе думку, у сем'ях патрыцыяў"⁸.

Даволі вялікая ўвага надаецца ў п'есе адной з пабочных ліній траянскага міфа – адносінам Парыса і Эноны. Сцэна знаёмства траянскага каралявіча з крынічнай німфай (акт II, сцэна II), вытрыманая ў стылі булакалічнай паэзіі, выяўляе блізкасць да пастаральнай драмы, папулярнай на сцэнах еўрапейскіх прыдворных тэатраў XVII–XVIII стст. Сцэна ж развіцця Парыса з Энонай перад яго падарожжам у Грэцыю (акт III, сцэна V) напоўнена глыбокім драматызмам. У Радзівіл "увяла першай ролю жанчыны ў сферу камедыі і бытавой драмы", сцвярджаючы тым самым, што "ў паўсядзённым жыцці польская жанчына займала важнае становішча"⁹. Бадай, упершыню пасля Авідзія вобраз другараднай герані траянскага міфа Эноны атрымлівае глыбокую псіхалагічную распрацоўку.

Пазбаўлены міфалагічнай статычнасці ў п'есе У.Радзівіл і вобраз Алены. На першае прызнанне Парыса ў каханні (акт VI, сцэна II) яна адказвае абурэннем, але вельмі хутка здаецца і забываецца пра абавязкі жонкі. Ужо ў чацвёртай сцэ-

не Алена прызнаецца канфідэнткам Этры і Клімэне ў тым, што ў яе сэрцы адбываецца барацьба паміж каханнем да траянскага каралевіча і маральным абавязкам. Менавіта канфідэнткі ўпэўніваюць Алену прыслухацца да голасу сэрца. У словах Клімэны адчуваецца ўплыў ідэялогіі сентыменталізму, русаісцкага культу пачуццёвасці:

Pożna rospacz wszak kochać rzecz niezakazana,
Niewdzięczność w sprawach ludzkich największa nagana:
Puść wodze instynktowi, płochey niebierz twogi¹⁰.

У адрозненне ад п'есы Я.Каханоўскага ў камедыі У.Радзівіл даволі важную ролю адыгрываюць вобразы антычных багоў. Першай з'яўляецца багіня, якая тлумачыць Ксандры значэнне сну Гекубы. У тэксце не пазначана яе імя, але, мяркуючы па пераліку дзеючых асоб, – гэта старажытнарымская багіня Люцына (паводле п'есы – Люцында), якая апекавала шлюб і дапамагала жанчынам пры нараджэнні дзіцяці. У.Радзівіл, якой давялося перажыць смерць некалькіх сваіх нованароджаных дзяцей, з асаблівай пашанай ставілася да гэтай малавядомай багіні.

Месца міфічнай Эрыды, якая кінула тром багіням яблык звады, у п'есе У.Радзівіл займае Niezgoda. Пры гэтым у пераліку дзеючых асоб яна не называецца багіняю (хоць імя яе паводле п'есы – дакладны пераклад грэчаскага "ερίς, εριδος" – 'спрэчка, сварка, звада'). Гэты персанаж выступае ў камедыі як алегарычная постаць. Увядзенне такіх алегарычных персанажаў характэрна для сярэднявечнай містэрыяльнай драмы, якая аказала значны ўплыў на вобразную сістэму і паэтыку барокавага тэатра.

У.Радзівіл па-новаму трактуе і вобраз Парыса. У знакамітай сцэне суда Парыса Венера, паводле міфа, доўга спакушала траянскага каралевіча, прываблівала яго дзеля таго, каб упэўніць аддаць перавагу ёй (Г 471). У п'есе ж "Каханне – зацікаўлены суддзя" Парыс даволі хутка прымае рашэнне, прычым дзейнічае свядома і нават тлумачыць прычыну свайго прысуду. Ён лічыць, што мусіў бы баяцца асуджэння багоў,

Gdybym fortuna, albo cnotą przekonany,
Oddał jabłko dla władzy, rozumu potęgi (s.111).

"Omnia vincit amor, et nos cedamus amori" ("Усё перамагае каханне, і мы скарымся перад каханнем") – гэтым заповітам славутага Авідзія кіруецца радзівілаўскі Парыс. Адпавядае аўтарскай канцэпцыі ў адносінах да галоўнага героя і назва п'есы: сапраўды, каханне не можа быць аб'ектыўным суддзёю. Уражлівы Парыс падпарадкоўваецца загадам сэрца, і таму не звяртае ўвагі ні на разважлівую мудрасць (якую прапаноўвала Афіна-Палада), ні на багацце і ўладу (што абяцала Юнона), а прымае падарунак прывабнай Венеры і не думае аб магчымых трагічных наступствах.

Новую інтэрпрэтацыю атрымлівае і падарожжа Парыса ў Грэцыю. Паводле міфа, траянскі царэвіч збіраецца ў дарогу дзеля вызвалення сястры Прыама Гесіоны з патаемнай надзеяй завалодаць у Спарце абяцанай Аленай (Г,472). Радзівілаўскі Парыс нібыта зусім забываецца пра падарунак Венеры: ён выпраўляецца ў далёкае падарожжа для таго, каб у цывілізаваных краінах атрымаць адукацыю. Каралевіч саромеецца сваёй непісьменнасці і гаворыць пра гэта брацку Гектару:

Jam w lesie wychowany bez nauk ćwiczenia;
Ni Pisma, ni słów pięknych nie mam ułożenia;
Nieumiem biegłych sensów wymowney ozdoby,
Ni manieri, ni kształtu Krolewskiej osoby,
Y iakże nieykowi tak mieszkać przy Dworze;
Spraw polor, spraw przyzrzeczenie Bracie moy Hektorze (s.120).

У гэтыя радкі У.Радзівіл укладвае ў першую чаргу павучанне для сваіх дзяцей, а таксама гледачоў з ліку мясцовай шляхты, але ў больш шырокім плане такое пераасэнсаванне старажытнага міфа можна разглядаць як вынік уплыву ідэялогіі Асветніцтва, тым больш, што сама Уршуля Радзівіл была надзвычай адукаванай і таленавітай асобай. "Гэтая княгіня, дасведчаная ў мовах, у навуцы гісторыі, а таксама айчыннага і кананічнага права, у тэалогіі, з замілаваннем ставілася да літаратуры і сабрала вялікую бібліятэку"¹¹.

Як бачым, папулярны траянскі міф атрымаў новае гучанне ў творах Я.Каханойскага і У.Радзівіл. Польскі паэт XVI стагоддзя выкарыстоўвае знешнюю форму антычнай трагедыі, напаўняючы яе актуальным, надзённым зместам. Міфа-лагічную ўстаноўку на прадвызначанасць лёсаў людзей, іх залежнасць ад волі багоў аўтар замяняе ўстаноўкай на здольнасці чалавека кіраваць ходам падзей самастойна. Адсюль лагічна ўзнікае праблема адказнасці чалавека за прынятае рашэнне, за здзейснены ўчынак. Гэты лейтматыў п'есы "Odprawa poslow greckich" носіць ярка выражаны рэнесансавы характар, хаця ў абмалёўцы вобраза Алены адчуваюцца адзнакі барокавага светаўспрыняцця. З фармальнага боку драма Я.Каханойскага захоўвае сляды ўплыву старажытнагрэчаскай трагедыі.

У.Радзівіл стварае сваю п'есу па законах еўрапейскай драматургіі новага часу. Камедыя "Каханне – зацікаўлены суддзя" падзяляецца на акты і сцэны, прычым рэплікі герояў спалучаюцца даволі свабодна, сюжэт разгортваецца па прынцыпу ланцуга, што характэрна для містэрыяльнай драмы эпохі сярэднявечча. Разам з тым аўтарка выкарыстоўвае ў сваёй п'есе элементы пастаральнай драмы, надзяляе Парыса рысамі літаратурнага героя эпохі Асветніцтва. Але, безумоўна, галоўнае ў творы – арыентацыя дзеяння на забаўляльнасць і прываблівасць. Варта заўважыць, што сваёй мэты княгіня Уршуля дасягнула: камедыя "Каханне – зацікаўлены суддзя" ставілася ў прыворным тэатры Радзівілаў 12 разоў і па колькасці пастановак займала трэцяе месца сярод усіх яе драматычных твораў.

¹ Wojcicki K. W. Teatr starożytny w Polsce. T.I. Warszawa, 1841. S.5.

² Kochanowski J. Dzieła polskie. Warszawa, 1955. T.III. S.107. У далейшым цытаты з п'есы прыводзяцца па гэтым выданні з пазначэннем старонкі ў дужках.

³ Гл.: Грейвс Р. Мифы Древней Греции. М., 1992. С.469,475. У далейшым эпизоды траянскага міфа прыводзяцца па гэтым выданні з пазначэннем у дужках старонкі з індэксам "Г".

⁴ Raszeński Z. Krótka historia teatru polskiego. Warszawa, 1978. S.24.

⁵ Witczak T. // Pamiętnik teatralny. 1978. Zeszyt 3 (107). S.325.

⁶ Гл.: Dzieje literatury w Polsce od pierwiastkowych, do naszych czasow / Pokrotce opowiedział Ludwik Kondratowicz (Władysław Syrokomla). Tom I. Wilno, 1850. S.383.

⁷ Гл.: Brückner A. Dzieje kultury polskiej. Warszawa, 1958. T.II. S.298.

⁸ Барышев Г. И. Театральная культура Белоруссии XVIII в. Мн., 1992. С.119.

⁹ Chomętowski W. Dzieje teatru Polskiego od najdawniejszych czasow do 1750 roku. Warszawa. 1870. S.114–115.

¹⁰ Komedye y tragedye... przez... książkę Radziwiłową... podane. W roku 1756. S.128 н.н. У далейшым цытаты з твора У.Радзівіл прыводзяцца па гэтым выданні з пазначэннем парадкавага нумару нумараваных старонак у дужках.

¹¹ Chomętowski W. Ibid. S.113.

І.Р. СЦЯПУНІН

БЕСКАРЫСЛІВЫ ПАКЛОННІК ПУШКІНА

Вядомы пушкіназнаўца і гісторык П.Е.Шчогалеў у 1930 г. упершыню апублікаваў пісьмы многіх карэспандэнтаў А.С.Пушкіна, асабліва вылучыўшы віцябчаніна В.Я.Мызнікава. Аўтар не без падстаў называе яго "бескорыстным обожателем великого русского поэта"¹.

19 верасня 1833 г. Мызнікаў з Віцебска пасылае Пушкіну сваё эмацыянальнае пісьмо, у якім выражае вельмі цёплыя пачуцці да "сонца рускай паэзіі". "Успомніце, — піша ён, — таго ваеннага афіцэра, які два гады таму прыехаўшы ў сталіцу, спяшаўся да Вас, каб выказаць сваю павару!" Пушкін у ягоным разуменні быў сапраўды народным пісьменнікам, які сваімі творамі праславіў Радзіму, і Мызнікаў лічыць сябе гарачым паклоннікам яго таленту. "Падзяляючы, — піша ён, — разам з іншымі сваімі адукаванымі суайчыннікамі любоў да расійскай паэзіі, якую Вы пасялілі ў нас сваімі векавымі тварэннямі, я асмеліўся цяпер на падзвіг даволі смелы". Мызнікаў выказвае вельмі сціглае пажаданне: просіць у Пушкіна дазволу прысвяціць яму адзін са сваіх вершаў, "упрыгожыцца яго імем", бо "для парнаскага навічка гэта будзе самым прыемным падбадзёрваннем".

Пісьмо заканчваецца словамі: "Калі Вы захочаце ўдастоіць Вашага шчырага прыхільніка сваім адказам, то мой адрас: Васілю Якаўлевічу Мызнікаву, ад'ютанту князя Хаванскага, лейб-гвардыі грэнадзёрскага палка паручніку ў Віцебск"². На жаль, адказ Пушкіна не захаваўся.

Хто ж такі гэты “бескорыстныі обожателі” Пушкіна, чым ён знакаміты?

Кароткія біяграфічныя звесткі Мызнікава паведамляе пецяярбургскі пушкіназнаўца Л.А.Чарэйскі³. Але ў яго кнізе не сказана пра дзейнасць Мызнікава ў Беларусі.

Як сведчаць матэрыялы Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь (НАРБ), Мызнікаў з 1823 па 1828 г. выконваў абавязкі настаўніка малодшых класаў юнкерскай школы ў Магілёве. “За стараннасць і поспехі ў выкладанні гісторыі і расійскай славеснасці армейскім падпрапаршчыкам галоўнакамандуючым 1-й арміяй яму была аб’яўлена асаблівая ўдзячнасць, ён узнагароджаны таксама залатым гадзіннікам з такім жа ланцужком”⁴.

Мызнікаў, паводле слоў блізка ведаўшага яго генерал-маёра Р.І.Філіпсона, “быў чалавек для таго часу развіты і адукаваны”⁵. У службовым спісе Мызнікава на пытанне “ці мае веды ў якіх навуках”, дадзены адказ: “па гісторыі, географіі, арыфметыцы, геаметрыі, трыганаметрыі, алгебры, стратэгіі, чарчэнню планаў, маляванню, ваенна-судовай часці, вядзенню ваенна-судовых спраў, фехтаванню і верхавой яздзе”⁶. Ён таксама ведаў французскую і нямецкую мовы, “ведаў і любіў літаратуру”, з’яўляўся супрацоўнікам “Літаратурных дадаткаў” да “Рускага інваліда”, куды дасылаў свае вершы”⁷. Адзін са сваіх вершаў (“произведений кратких военных досугов”) ён і прысвяціў Пушкіну.

З 20 сакавіка 1828 г. Мызнікаў прызначаны ад’ютантам віцебскага генерал-губернатора князя М.М.Хаванскага і выконвае абавязкі чыноўніка асаблівых даручэнняў⁸. Даручэнні былі самыя розныя. З чэрвеня 1828 г. і 10 чэрвеня 1834 г. ён пабываў ў некалькіх гарадах Магілёўскай губерні (Баранавічы, Шклоў і іншыя), каб весці барацьбу “супраць злоўжыванняў па продажу спіртных напіткаў”. Мызнікаў высветліў, што віноўнікамі ўсіх злоўжыванняў былі не толькі гаспадары піцейных устаноў (карчмары), але і некаторыя афіцэры царскай арміі (капітан 1-га карабінернага палка Дэмарцье і іншыя), якія кантрабандным шляхам прывозілі з сабой спіртныя напіткі, што прыводзіла “да ўсялякіх беспарадкаў”⁹.

У перыяд паўстання 1830—1831 гг. Мызнікаў па загаду генерал-губернатора выконваў абавязкі віцебскага паліцмаистра. Ён змагаецца за ліквідацыю анты-санітарных умоў у віцебскай турме. У гэтай турме адбывалі пакаранне палонныя шляхцічы-паўстанцы¹⁰. У ліку іх быў дваццацігадовы беларускі шляхціч Павел Астроўскі, гісторыя якога паслужыла канвой сюжэта рамана Пушкіна “Дуброўскі”. Як чыноўнік па асабовых даручэннях, адказны за судаводства, Мызнікаў не мог не ведаць справы Астроўскага.

Асабліва актыўнай была роля Мызнікава ў абароне інтарэсаў беларускіх сялян, якія пакутавалі ад самадурства ўладальнікаў прыгонных душ. З 4 мая па 23 чэрвеня 1829 г. Мызнікаў прымае ўдзел у рабоце камісіі па расследаванню “ненатуральных смертнасцей” у маёнтку памешчыкаў Цэханавецкіх. Следства, якое вёў Мызнікаў, устанавіла, што памешчык Віцебскага павета Фелікс Цэханавецкі і яго жонка Элеанора фактычна абкрадвалі сваіх прыгонных сялян, “сілаю прымушалі працаваць больш як тры дні ў тыдзень на паншчыне, ураўноўвалі ў рабоце 60-гадовага з маладымі і збіралі па 24 рублі з кожнай рэвізскай душы”. За невялікія правіннасці Цэханавецкія “білі сваіх слуг рукамі, цягалі па зямлі за валасы, каралі розгамі і бізунамі”. Яны дрэнна абыходзіліся не толькі з дваровымі, але і з вольнанаёмнымі людзьмі. Катавалі па-зверску, як садысты. Многія прыгонныя, не вытрымаўшы здзекаў, канчалі самагубствам, некаторыя з іх, даведзеныя да адчаю, спрабавалі атруціць сваіх мучыцеляў, але спроба не ўдалася, а вінаватыя былі сасланы ў Сібір, на катаргу.

Гэтыя страшэнныя людзі дзейнічалі беспакарана, таму што ў іх быў высокі заступнік — магілёўскі цывільны губернатар М.М.Мураўёў, пазней празваны “вешальнікам”. Цэханавецкія таксама падкупілі Віцебскі галоўны суд 2-га дэпартаменту, які вынес беспрэцэдэнтнае рашэнне: “Мужа і жонку Цэханавецкіх па кіраванню маёнткам і абыходжанні з сялянамі і дваровымі людзьмі лічыць апраўданымі і ўсе ўзведзеныя абвінавачванні лічыць неспраўднымі, пакінуць іх ад усялякай адказнасці зусім свабоднымі”.

Не лепшую ролю ў гэтай гісторыі адыграў і віцебскі генерал-губернатар князь М.М.Хаванскі. Даведаўшыся, што “камісія дзейнічала вельмі строга”, ён запрасіў Цэханавецкага да сябе, сам быў у яго з цывільным губернатарам, прасіў прабаўчэння ў яго жонкі “за хваляванні” і нават абяцаў паскорыць рашэнне следчай справы на карысць Цэханавецкіх. У той жа час ён вельмі пыхліва ставіўся да сялян, не дапускаў да сябе прасіцеляў, гутарыў з імі толькі ў прысутнасці цы-

вільнага губернатара, заклікаў сялян “адумацца, змірыцца, падумаць, ці не самі яны вінаватыя”. Але факты, прыведзеныя Мызнікавым, былі вельмі ўнушальныя і добра аргументаваныя. Хаванскі вымушаны быў зрабіць хоць нейкія захады, улічваючы рашучыя дзеянні сялян. Гэта пакрыўдзіла Цэханавецкіх. Тыя скардзіліся на яго самому шэфу жандару А.Х.Бенкендорфу. Цэханавецкія заяўлялі, што прызначаная па загаду генерал-губернатара камісія быццам іх трэціруе, узводзіць паклёп, наносіць урон іх гонару, які яны шануюць больш за жыццё. Вельмі абражаны такім паваротам спраў князь Хаванскі рэзка змяніў сваю тактыку. У сваім рапарце на імя імператара Мікалая I ад 21 кастрычніка 1830 г. ён ужо адкрыта абвінавачвае Цэханавецкіх у дапушчаных імі злачынствах і гаворыць аб неабходнасці прымянення ў адносінах да іх суровага пакарання (“маёнтак Цэханавецкіх узяць у апеку пад назіраннем спраўніка і прадвадзіцеля дваранства”). Але “ўсяміласцівы” гасудар-імператар, сам першы памешчык Расіі, вядома, не згадзіўся на такія меры¹¹.

Мызнікаву давялося яшчэ быць сведкам другога бяспраўя. З 14 сакавіка па 27 красавіка 1833 г. ён разам з губернскім страпчым Ф.Ф.Зайкоўскім праводзіў даследаванне аб злоўжываннях у Люцынскім старостве Віцебскай губерні, якое знаходзілася ў жаціцёвым уладанні графа Іосіфа Борха. Следства ўстанавіла, што купец Злотнікаў, які быў арандатарам маёнтка графа Борха, і дваранін Рэут, павераны ў справах Борха, “не лічылі патрэбным разлічвацца з сялянамі, якія высылаліся на іншыя работы ў іншыя губерні”. А аканом графа Краманецкі нахабна прысвойваў сялянскія грошы. Сяляне не мелі права скардзіцца, іх адразу ж аб’яўлялі “бунтаўшчыкамі” і вельмі строга каралі. Выклаўшы ўсе гэтыя факты, Мызнікаў заклікае губернатара аб’ектыўна разабрацца ў тым, што адбываецца, і заклікаць да парадку махляроў. Але губернатар, наадварот, пачаў абараняць маючых уладу. Па яго рашэнню сялянам было зроблена строгае ўнушэнне, каб “оныя из повиновения владельцев выходит не осмеливались”. Участковаму дваранскаму засядацелю даручана мець “за поведением оных неослабное смотрение”, а сялян, якія адкрыта выступалі супраць бяспраўя, судзіць як “бунтаўшчыкоў”¹².

Мызнікаў разумее, што пры існуючых парадках немагчыма выправіць зло. Яго рознагалоссі з генерал-губернатарам узмацняюцца.

З 26 чэрвеня 1833 г. па загаду князя Хаванскага ён прымае ўдзел у рабоце следчай камісіі па палітычнай справе Тадэвуша (Фадзея) Лады-Заблоцкага, пээта-рамантыка, аўтара пэзмы “Аколіцы Віцебска”, вершаў “Вілія”, “Да Дзвіны”, “Да Лучосы” і іншых, дзе апяваўся працоўны беларускі народ, яго гераічная гісторыя, прыгажосць беларускіх лясоў і азёр. Заблоцкі вучыўся ў віцебскай гімназіі, а пасля заканчэння яе ў 1831 г. быў накіраваны за казённы кошт на літаратурнае аддзяленне Маскоўскага ўніверсітэта. У 1833 г. яго за “антыўрадавую дзейнасць” выключылі з ўніверсітэта, арыштавалі, пад канвоем накіравалі ў Віцебск і пасадзілі ў турму¹³. Тут, у горадзе над Дзвіной, над ім і яго аднадумцамі вяршыўся суд. Следства выкрыла перапіску Заблоцкага з віцебскім дваранінам Зянонам Міхалоўскім, а ў старшага настаўніка лацінскай мовы Уладзіслава Шапялевіча знайшлі пісьмо Заблоцкага на імя Міхалоўскага, у якім былі рэзкія выпадкі супраць царскага самадзяржаўя. Князь Хаванскі даручае Мызнікаву і дырэктару вучылішчаў Віцебскай губерні І.А.Гарстоўскаму ўважліва “правярыць усе паперы Шапялевіча і даць сваё заключэнне”. Мызнікаў і Гарстоўскі не знайшлі ў паперах Шапялевіча нічога крамольнага, але князь Хаванскі не прыняў да ведама іх доказы. Па яго загаду Шапялевіч быў залічаны ў “злачынцы другога разраду”. Цяжка хворага настаўніка выгналі з гімназіі, паўгода трымалі ў турме і толькі пасля настойлівых прасьбаў усёй следчай камісіі губернатар дазволіў яму выехаць з Віцебска ў Невельскі павет да бацькоў “для папраўкі здароўя”. Але працаваць настаўнікам яму было катэгарычна забаронена.

Князь Хаванскі патрабуе новых ахвяр. 8 студзеня 1834 г. спецыяльным прадпісаннем ён даручае Мызнікаву і казённых спраў страпчаму Зайкоўскаму “правесці даследаванне па даносу двараніна Калянкоўскага на поштаўтрымальніка Падвінскага, які быццам бы гаварыў супраць асобы гасудара-імператара дзёрзкія словы і паступіць з ім згодна з прадпісаннем”. Але Мызнікаў, па сутнасці, не выканаў загад генерал-губернатара. У сваім рапарце ён пісаў, што асоба даносчыка Калянкоўскага не ўнушае яму ніякага даверу. Калянкоўскі, на яго думку, амаральны чалавек. Спачатку падзяляў палітычныя перакананні Заблоцкага, а калі пачаўся працэс па справе гэтага “бунтаўшчыка”, ён загаварыў

пра сваю “глыбокую адданасць гасудару-імператару і ўсяму найсвятлейшаму двару”. І ўзвёў паклёп на “добрага чыноўніка” толькі для таго, каб неяк выблытацца з гэтай гісторыі. Даносчыкі, на думку Мызнікава, павінны выклікаць толькі непрыемныя пацуды, ім нельга давяраць. Думку Мызнікава падтрымалі ўсе члены камісіі — князь Хаванскаму прышлося ўступіць.

Мызнікаў стараўся, каб хоць крыху змякчыць лёс “злачынцаў першага разраду” — Заблоцкага і Міхалоўскага, якія ўтрымліваліся цэлы год у віцебскай турме, а потым па прыговору Мікалая I былі адданы ў салдаты і сасланы на Каўказ. Свой удзел у следчай камісіі Мызнікаў лічыў цяжкай павіннасцю. Некаторыя следчыя справы ім нават не былі падпісаны, бо ён спрабаваў так ці інакш ухіліцца ад следства, паехаць “па справах службы” у Лепель ці іншы горад¹⁴. Усё гэта выклікала незадавальненне генерал-губернатара. У “фармулярным спісе аб службе і годнасці лейб-гвардыі грэнадзёрскага палка паручніка Мызнікава” не выпадкова пры ўпамінанні ўсіх службовых даручэнняў віцебскага карэспандэнта Пушкіна, “выкананых здавальняюча”, не сказана аб яго ўдзеле ў следчай камісіі па справе Ляды-Заблоцкага. Але, нягледзячы на незадавальненне генерал-губернатара, Мызнікаў не жадаў выконваць жорсткія і несправядлівыя загады свайго непасрэднага начальства. У 1836 г. ён быў вызвалены ад пасады ад’ютанта і чыноўніка па асобых даручэннях пры генерал-губернатарах.

Знешне гэта звальненне мела зусім прыстойную форму. Мызнікаў просіць князя Хаванскага аказаць яму садзейнічанне ў пераводзе на іншую работу ў Адэсу або Кішынёў. Сваю просьбу ён дыпламатычна тлумачыць тым, што яго жонка цяжка хварэе і “для папраўкі здароўя ёй патрэбна перамена клімату”. 22 снежня 1833 г. князь Хаванскі, жадаючы пазбавіцца ад непажаданага для яго чыноўніка, пасылае пісьмо новарасійскаму генерал-губернатару графу М.С.Варанцоў, які вяржа адносіўся да Пушкіна, з просьбай аказаць садзейнічанне Мызнікаву, прычым дае добрую атэстацыю свайму падначаленаму. Мызнікаў, паводле яго слоў, “вызначаўся пры добрай адукацыі стараннасцю да службы, цвёрдым характарам і дакладным выкананнем свайго абавязку”. Але граф Варанцоў, “полу-милорд, полу-купец” (як яго называў Пушкін), не мог выносіць людзей з цвёрдым і незалежным характарам. Таму 19 студзеня 1834 г. граф Варанцоў рашуча адмаўляе, адзначаючы, што ў яго “колькасць ад’ютантаў па асобых даручэннях абмежаваная”. Але Мызнікаў па-ранейшаму імкнецца пакінуць службу ў князя Хаванскага. 20 верасня і 7 снежня 1836 г. ён двойчы прасіў у генерал-губернатара прадаставіць яму адпачынак “па сямейных абставінах” і дазволіць яму выехаць у Санкт-Пецярбург. Знаходзячыся ў Пецярбургу, Мызнікаў нечакана піша новы рапарт: просіць “садзейнічання ў прыкамандзіраванні яго да гвардзейскага ўзорнага палка для правядзення франтавой службы”. Генерал-губернатар ахвотна дае згоду, і Мызнікаў назаўсёды пакідае Віцебск.

Узнікае пытанне, калі Мызнікаў сустракаўся з Пушкіным. Па яго пісьмах 19 верасня 1833 г. відаць, што ён два гады назад спяшаўся з Віцебска да Пушкіна ў Пецярбург, каб выказаць сваю павагу. Гэта было ў 1831 г. 28 мая 1831 г. Мызнікаў просіць дазволу ў віцебскага генерал-губернатара “адлучыцца на 28 дзён па сямейных абставінах у горад Вялікія Лукі Пскоўскай губерні і Невельскі павет Віцебскай губерні”¹⁵. У чэрвені гэтага года ён наведвае Санкт-Пецярбург і тады адбываецца яго сустрэча з Пушкіным. Мызнікаў быў першым віцябчанінам, які ад імя “сваіх адукаваных суайчыннікаў” вітаў паэта вялікай рускай зямлі.

¹ Шеголев П. Е. Обожатели Пушкина. По неизданным материалам: “Московский пушкинист”. 1930. Т. II. С. 187.

² Пушкін А. С. Полн. собр. соч. В 16 т. М., 1948. Т. 15. С. 82.

³ Черейский Л. А. Пушкин и его окружение. Л., 1989. С. 279.

⁴ НАРБ. Ф. 1297, воп. 1, спр. 2889, л. 1–3.

⁵ Воспоминания Г. И. Филиппона. М., 1885. С. 33.

⁶ НАРБ. Ф. 1297, воп. 1, спр. 2889, л. 76.

⁷ Венгеров С. А. Источники словаря русских писателей. Пг., 1917. Т. 4. С. 458–459.

⁸ НАРБ. Ф. 1297, воп. 1, спр. 2889, л. 3–4.

⁹ Там жа. Ф. 1297, воп. 1, спр. 3095, л. 1–71.

¹⁰ Там жа. Ф. 1297, воп. 1, спр. 2889, л. 51, 75; спр. 4840, л. 4–6.

¹¹ Там жа. Ф. 1297, воп. 1, спр. 2889, л. 59; спр. 3086, л. 5; спр. 4718, л. 2, 7, 12, 18, 22, 24, 30, 33.

¹² Там жа. Ф. 1297, воп. 1, спр. 2889, л. 71., спр. 6159, л. 34–38.

¹³ Пачынальнікі: 3 гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст. Мн., 1977. С. 484.

¹⁴ НАРБ. Ф. 1297, воп. 1, спр. 6157, л. 34–38; ф. 1430, воп. 1, спр. 3814, л. 223, 245; ф. 3157, воп. 1, спр. 181, л. 35, 75–76, 131.

¹⁵ Там жа. Ф. 1297, воп. 1, спр. 2889, л. 13, 37, 50, 56, 70.

А.Я. СУПРУН

ЛЕКСІЧНАЯ СТРУКТУРА ВЕРША У.КАРАТКЕВІЧА "ДЗЯЎЧЫНА ПАД ДАЖДОМ"

Доктар філалагічных і педагогічных навук прафесар Адам Яўгенавіч Супрун з 1966 г. загадвае кафедрай тэарэтычнага і славянскага мовазнаўства. Аўтар звыш 500 навуковых прац і падручнікаў па агульным мовазнаўстве, славянскіх мовах, у тым ліку праславянскай, стараславянскай, беларускай, рускай, палабскай і інш., па прыкладнай лінгвістыцы і метадыцы навучання другой мове. У апошнія гады на матэрыяле старажытных і сучасных славянскіх моў займаецца вывучэннем лексічнай арганізацыі тэкстаў. Тут друкуецца артыкул з гэтай серыі.

Асноўны тэкст зборніка ўладзіміра Караткевіча "Мая Іліяда" (1969) адкрываецца вершам "Дзяўчына пад дажджом": (1) Над лесам, над садам дзікім (2) Дожджык забалбатаў. (3) І успыхнулі раптам гваздзікі (4) У нетрах абмытых траў. (5) Цёплыя кроплі скачуць (6) Па залацістай лазе; (7) Дожджык — "царэўна плача", (8) Сонца ў кожнай слязе. (9) З нізкай цёплай адрыны (10) Уччушы ласкавы капёж, (11) Ў лёгкай сукенцы дзяўчына (12) Выбегла проста пад дождж. (13) Кроплі яе цалавалі (14) Палка, пяшчотна, да слёз, (15) Вусны дзяўчыны хапалі (16) Срэбра з ясных нябёс. (17) Дожджык зрабіў сваё чуда. (18) Ён абляпіў, як мог, (19) Плечы, маленькія грудзі, (20) Гнуткія лініі ног. (21) Бэзам з садоў павявала, (22) Вечна хацелася жыць. (23) Дзяўчына ад шчасця спявала.... (24) Стронцый быў у дажджы.

Прачытаўшы ўпершыню верш у гэтым зборніку, я не звярнуў на яго той увагі, якой гэты тэкст заслугоўвае: у 60-х гадах шмат гаварылі пра Хірасіму, пра атол Бікіні, дзе ажыццяўляліся атамныя выбухі, ведалі мы і пра нашы, савецкія атамныя выпрабаванні. Але было гэта так далёка ад паўсякдзённага жыцця, дзе радасцю было купіць у чарзе кіло бананаў ці апельсінаў, або прыдбаць кнігу Новага завета, дзе падзеяй у духоўным жыцці народа быў дазвол на выданне твора таго ж Караткевіча або Быкава, ужо выпушчанага ў Маскве, і верш тады не быў заўважаны мною сярод шматлікіх вершаў на модную тэму пра барацьбу за мір. Але калі я прачытаў гэты верш цяпер, убачыў яго зусім іншымі вачыма.

Караткевіча праблемы захавання экалогіі хвалявалі сур'ёзна. Аб'ездзіўшы амаль усю Беларусь і пабываўшы ў іншых рэгіёнах Савецкага Саюза, ён у сваіх краязнаўчых нарысах нязменна ўздываў праблему чыстаты нашага паветра і нашай Зямлі. Асабліва жахлівай была для яго атамная катастрофа. Гэта адчуваецца, напрыклад, у вершы "Чурлёніс": касмічныя матывы выдатнага літоўскага мастака нагадваюць паэту пра атамную небяспеку; ён ўсхвалявана піша: "Не дрыжы, не дрыжы, калі ласка, Зямля мая, / Бо наvekі рассеешся ў цемру вякоў, / Абляціш ад атому..." Трывога перад страшэннымі матэрыяльнымі і маральнымі выдаткамі ядзерных апраменьванняў знайшла адлюстраванне ў аповесці "Чазенія" (1969). У вершы "І сніў Адам" Караткевіч сярод жудасных наступстваў грэхпаздзення згадвае і "Хірасімы прах" і каралавую граду, відаць, атола Бікіні. А вясной 1984, за некалькі месяцаў да смерці, у рэанімацыі Караткевічу прыснілася атамная вайна¹... Верш пра дзяўчыну пад дажджом павінен успрымацца ў

кантэксце гэтых кашмараў і трывог. Добра ведаючы пра насычанасць Беларусі экалагічна небяспечнымі аб'ектамі, Караткевіч не мог не думаць пра магчымасць страшнага экалагічнага выбуху на сваёй радзіме. І ў вершы пра дзяўчыну пад стронцывым дажджом побач з яго агульначалавечым зместам — больш перада непазбежнасцю небяспекі для роднага краю. Між іншым, гэта беларускасць верша праявілася ў выкарыстанні мясцовых народна-гутарковых выразаў: толькі беларуская дзяўчына магла выбегчы з *адрыны*, пад дожджык — "*царэзна плача*".

24 радкі верша. 89 словаўжыванняў (уключаючы загаловак), 71 розная лексема. Восем сказаў, з якіх пяць супадаюць з чатырохрадкоўямі, а тры прыпадаюць на апошнія чатырохрадкоўе, перарванае паўзай перад нечаканым канцовым радком, што нясе на сабе велізарную сэнсавую нагрузку. Сінтаксіс верша дастаткова просты: першыя 6 сказаў складаназлучаныя з ускладненнем у трэцім і пятым сказах. Сёмы і восьмы сказы простыя развітыя. Сказавыя структуры ў тэксце не паўтараюцца, а таму верш зусім не пакаідае уражання сінтаксічнай аднастайнасці. Рытм лагаэдычны: значная частка верша (10—22 радкі за выключэннем 18) — дактыль з чаргаваннем жаночай і мужчынскай клаўзулы; у іншых радках дольнік, у некаторых радках (1, 3, 10, 23) — анакруза; апошні радок метрычна спецыфічны, бліскі да 10, аднак адрозніваецца ад яго адсутнасцю клаўзулы². У цэлым трэба канстатаваць разнастайнасць рытмічнай структуры твора.

Сярэдняя частата слова 1,25. Гэта ўказвае на даволі вялікую, хаця зусім не экстрэмальную стракатасць лексікі, на пэўную схільнасць да лексічных паўтараў. Два словы (*дзяўчына*, *у/ў*) ужытыя па чатыры разы, тры (*дождж*, *дожджык*, *з*) — па тры разы, шэсць (*кроплі*, *сад*, *сляза*, *цёплы*, *над*, *пад*) — па два. 60 слоў сустракаюцца ў тэксце па адным разе. Сем прыназоўнікаў (*у*, *з*, *над*, *пад*, *ад*, *да*, *па*; 14 словаўжыванняў (большай часткай у прастаровых значэннях), два злучнікі (*і*, *як*), тры займеннікі (*ён*, *яе*, *сваё*). 70 словаўжыванняў 59 поўназначных лексем — гэта 37 ужыванняў 27 назоўнікаў, 11 выпадкаў ужывання 10 прыметнікаў, 15 дзеясловаў, адзін дзеепрыметнік, адно дзеепрыслоўе, пяць прыслоўяў. Колькасная характарыстыка слоўніка верша сама сабою мала што дае для разумення яго лексічнай арганізацыі; таму трэба ўглядаецца больш уважліва ў семантыку і асаблівасці выкарыстання сямі дзесяткаў слоўнікавых адзінак.

Кампазіцыйна верш чотка падзяляецца на дзве часткі: 23 радкі змяшчаюць экспазіцыю і пераплецены з ёю сюжэт пра дожджык, усяго адзін 24-ы апошні радок — другая, выніковая частка. 23 радкі маюць пастаральную карціну прыемнага летняга дожджыка, пад які выйшла зграбная дзяўчына. 24-ы апошні — нечакана жудасная інфармацыя пра смертаносную сутнасць гэтага дажджу. Невыпадковая тут і ломка рытму, пераход ад спакойнага дактыля некалькіх радкоў да дольніка апошняга радка з характным пачаткам.

У семантычных адносінах поўназначная лексіка верша належыць у асноўным да трох тэм: дождж, партрэт ды паводзіны дзяўчыны і пейзаж. Самыя частыя, ужытыя па тры—чатыры разы поўназначныя словы ў тэксце, — *дзяўчына*, *дождж*, *дожджык*.

Тэма *дажджу* прадстаўлена словам *дождж* і вытворным ад яго *дожджык* — ключавымі словамі тэмы, прычым *дождж* ёсць у абедзвюх частках верша. Гэты стылістычна нейтральны назоўнік часта сустракаецца ў паэзіі Караткевіча: толькі ў зборніку "Мая Іліяда" ён ужыты 13 разоў (апрача аналізаванага верша). Наогул можна сказаць, што ў беларускай мове *дождж* — слова паэтычнага лексікона: у паэзіі яно сустракаецца ўтрая часцей, чым у прозе і ў 12 разоў часцей, чым у публіцыстыцы. Яго частата ў паэзіі 183 разы на 300000 словаўжыванняў (0,06%)³. Нярэдка слова *дождж* мае ў вершах Караткевіча дадатную канатацыю: Пад *дажджом* ачышчальным (Балада аб трыццаць першым сярэбраніку 16); Божа, дашлі нам хоць кроплю *дажджу* (Чашы слёз 40). Гэта зноў адпавядае агульнамоўным уяўленням: самая частая і вельмі ўстойлівая асацыяцыя на *дождж* — безумоўна дадатная: *цёплы* (312 адказаў ад 1000 інфармантаў)⁴. Спачатку ў вершы *дождж* згадваецца з суб'ектыўна-дадатным маркерам — суфіксам *-ык*: *дожджык*. Гэта слова сустракаецца ў вершы яшчэ два разы.

У вершы двойчы выступае назва дробных частак *дажджу* — *кроплі*. Першы раз *кроплі* адпаведна са згаданай асацыяцыяй да слова *дождж* акрэслены як *цёплыя*, а ў другі раз ім прыпісана дзеянне — *кроплі цалавалі* дзяўчыну, прычым слова зноў атрымлівае пазітыўнае эмацыянальнае афарбаванне. Іншы выказнік да дзейніка *кроплі* — *скачуць* таксама мае хутчэй дадатны характар. Пра-

цэсуальная сукупнасць *кропель* — *капёж* мае ў вершы эпітэт *ласкавы*. (Зазначым, што насуперак норме ў Караткевіча *капёж*, а не *капеж*; у вершы "Усё што было...", прысвечаным Міхасю Стральцову, *капёж* рыфмуецца, як і ў разглядаемым вершы, з *дождж*). Далей даецца народная паэтычная назва разнавіднасці дажджу: *царэўна плача*; не выклікае сумнення і яе дадатная канатацыя. Сінтаматычна з *плача* звязана выкарыстанне для абазначэння *кроплі* паэтычнага слова *сляза* (0,09% ўжыванняў у паэзіі і 0,006% — у публіцыстыцы); другі раз слова гэта ўжываецца праз некалькі радкоў ва ўстойлівым словазлучэнні *да слёз і зноў у асацыятыўнай сувязі з дажджом, кроплі якога палка і разам з тым пяшчотна да слёз цалавалі дзяўчыну*.

Верш названы "Дзяўчына пад дажджом". Паэт стварае ў вершы яскравы рамантычны *партрэт* прывабнай дзяўчыны. Слова *дзяўчына*, як ужо згадвалася, выступае ў вершы тры разы. Мы даведваемся, што дзяўчына, апранутая ў *лёгкую сукенку*, выбягае *проста пад дождж*. Лёгкая, відаць не толькі вопратка, але і хада, рухі, настрой; і ў фразе адчуваецца імкненне дзяўчыны да еднасці з прыродай. Выбегшы з *цёплай адырны* дзяўчына падстаўляе дажджу твар. Яна хапае кроплі дажджу, а гэта значыць твар яе узняты і павярнуты да неба. *Дожджык* у вершы не толькі *балбоча* (нагадаем, што існуе стандартнае значэнне гэтага слова 'булькаць' пра ваду, што льецца⁵), але і робіць *сваё цуда*, абляпляючы (*як мог* — гэта значыць са стараннасцю) маладое і стройнае цела дзяўчыны, дэталі якога паэт пералічвае, ствараючы яскравы цяслесны і разам рамантычны вобраз гераіні верша (*плечы, маленькія грудзі, гнуткія лініі ног*; да рэчы, *нага* згадваецца ў зборніку "Мая Іліяда" 18 разоў, а частае ў паэзіі слова *грудзі* — 6). От дзяўчыны абазначаны ў вершы паэтычным словам *вусны*. Дэталі партрэта падкрэсліваюць прыцягальнасць і жвавасць дзяўчыны, што *выбегла проста пад дождж*. Прыгажосць дзяўчыны не толькі знешняя. Яе прываблівасць ў яе маладосці, калі *вечна хочацца жыць*, калі маладое стварэнне Божае наўна шчаслівае проста ад таго, што жыве і хоча жыць. У другі ці ў трэці раз уключаецца ў верш сыхавое ўспрыманне: першы раз — калі *дожджык забалбатаў*, другі, калі дзяўчына *ўчула ласкавы капёж* і вось цяпер: дзяўчына ад шчасця *спявала*. Гэта кульмінацыя паказу дзявочай прыгажосці, маладосці і непарыўнага з імі адчування шчасця, паўнаты пачуцця і неабходнасці для гераіні яго выказаць.

Месца, дзе ідзе дожджык, акрэсліваецца з самага пачатку верша. Яно "прыўкраснае" (як любіў гаварыць Караткевіч) і прывабнае (*над лесам, над сардам дзікім*), гэтыя назвы зямельных угоддзяў з арсеналу вельмі частых у беларускай паэзіі слоў (*лес*, наогул адзін з найчасцейшых ў паэтычнай мове назоўнікаў: 0,15% ўсіх 300000 прасочаных у частотным слоўніку паэзіі словаўжыванняў), якія паглыбляюць не толькі прыгажосць пейзажа, але і яго агульную прывабнасць. Яскравай дэталлю пейзажа з'яўляюцца *нетры абмытых траў* (дарэчы, *нетры* яшчэ тройчы паўтараюцца ў зборніку "Мая Іліяда", а *трава*, што ў гэтым зборніку прадстаўлена яшчэ 15 разоў, належыць да ліку тых слоў, што ў паэзіі сустракаюцца ў 10 разоў часцей, чым у публіцыстычных жанрах). Дождж ужо паспеў абмыць травы, і праз дзеяслоў *успыхнулі* і прыслоеў *раптам* пейзаж атрымаў дынамічнасць. Метафарычна ўжыты выраз *успыхнулі раптам гваздзікі* з самага пачатку верша ўзмацняе ўражанне ад намалёванага пейзажа, не толькі проста прыгожага, але і паэтычнага. Яшчэ адзін крок у гэтым напрамку — наступная фраза: Цёплыя кроплі скачуць *па залацістай лазе*. Узнёсла-паэтычны эпітэт *залацісты* спалучаецца з назоўнікам *лаза*, які Караткевіч, відаць, любіў, бо ўжыў яго ў тым зборніку яшчэ чатыры разы. Паэтычна-ўзнёслай настрой верша працягваецца: Вусны дзяўчыны хапалі *срэбра з ясных нябёс*. *Нябёсы* (таксама часты ў Караткевіча вобраз, у множным і адзіночным ліку гэта слова сустракаецца ў зборніку 18 разоў), звычайна, не могуць не быць *яснымі* (хаця ідзе дождж), а замест золата, што спалучалася з лазой — цяпер *срэбра*.. І зноў у канцы верша — вяртанне да тых *садоў*, што ў першым радку стваралі пейзаж. Сінэстэтычная згадка пра водар: *Бэзам з садоў павявала*... Дождж праходзіць. Няма ўжо паспешліваасці пачатку, калі *раптам успыхнулі гваздзікі*. Цяпер дзеяслоў перадае працяглую, незакончаную дзею: *павявала*. І павявала пахам болей проста і болей пахучай за гваздзікі кветкі — *бэза*. Караткевіч любіў бэз. Ён згадваецца ў зборніку яшчэ тройчы. *Гваздзікі* (ў трэцім радку) — гэта для зроку, а цяпер, калі на фоне паэтычнага пейзажа мы бачым прыгожую дзяўчыну, уключаецца іншае — спакойнае адчуванне водару.

Тры лексіка-семантычныя тэмы — **прырода, дождж і дзяўчына** размеркаваныя па тэксце адносна паслядоўна з пэўнымі зразумелымі адхіленнямі. Верш пачынаецца з пейзажа, а ўжо ў другім радку ўводзіцца паняцце дажджу. Потым

ў трэцім і чацвёртым радках — працяг пейзажнай замалёўкі, звязанай цяпер з дажджом, што ўжо распачаўся. Пяты радок зноў пра дождж, але ў шостым удакладняецца месца. І зноў сёмы радок удакладняе разнавіднасць дажджу. Восьмы радок — пра прыроду (*сонца* — найчасцейшае слова з тэмы прыроды ў беларускай паэзіі⁵, дзе ягоная частата — 0,23%; ў зборніку "Мая ліяда" адзначаецца 53 разы) і адлюстраванне *сонца ў дажджы*. Дзевяты радок выбіваецца з лексічнай тэматыкі верша: тут — пра *адрыну*, можа невыпадкава менавіта гэтае слова належыць да народна-гутарковага словаўжывання, ў якім адлюстравана яго нейкае мясцовае значэнне — *адрына*: не 'халодная будыніна для інвентару і кармоў', як у літаратурнай мове⁶, але 'пабудова для сена і жывёлы' ці проста 'хлеў'⁷. Дзесяты радок зноў пра дождж, але праз успрыняцце дзяўчыны (*учуўшы*). Адзінаццаты радок дае элемент партрэта дзяўчыны, дванаццаты — яе паводзіны, звязаныя з дажджом, ў 13-м і 14-м радках ініцыятыва пераходзіць да дажджу, хаця малююцца тут як бы адносіны дажджу да дзяўчыны, а потым (15–16-ы радкі) зноў актывізуецца дзяўчына, прычым згадваюцца словы з тэмы "прырода" — з *ясных нябёс*. У 17-м радку зноў пачынае дзейнічаць дождж, але тут жа (18–20-ы радкі) працягваецца партрэт дзяўчыны. 21-ы радок сінэстэтычна працягвае пейзаж. 22-і і 23-і радкі перадаюць настрой дзяўчыны. А завяршаючы 24-ы радок — зноў пра дождж, а дакладней — пра *стронцый*, што *быў у дажджы*.

Магчыма, галоўнай асаблівасцю лексічнай струкутуры верша Караткевіча "Дзяўчына пад дажджом" з'яўляецца моцнае лексічнае адзінства тэксту. Словы ў творы вельмі цесна звязаныя паміж сабою сінтагматычна. Гэта наглядна відаць з сінтаксічнай пабудовы сказаў. Так, напрыклад, першы сказ, натуральна пачынаецца з дзвюх аднародных акалічнасцей месца, пасля якіх таксама натуральна ідуць дзейнік і выказнік, а потым да гэтага сказа, што ўяўляе сабою першую частку складанага сказа, злучнікам і далучаецца другая частка, якая мае люстраную будову ў параўнанні з першай часткай: пасля злучніка — выказнік, потым дзейнік, а потым — разгорнутая акалічнасць месца. Першыя акалічнасці месца ўтвораны злучэннем аднолькавага прыназоўніка (*над*) з назоўнікам і спалучэннем назоўніка з дапасаваным да яго азначэннем-прыметнікам; ядзерная група гэтага сказа (дзейнік і выказнік) каардынавана і кіруе акалічнасцю. Ядзерную групу другой часткі сказа фармальна расчляняе прыслоўе — акалічнасць спосабу дзеяння, што прымыкае да дзеяслова-выказніка. Другая, разгорнутая акалічнасць месца, што кіруецца гэтым жа выказнікам, складаецца з прыназоўнікавага спалучэння, якое мае кіруемае выказнікам недапасаванае азначэнне — назоўнік у родным склоне з дапасаваным да яго азначэннем-дзеяпрыметнікам. Найбольшая сінтаксічная глыбіня ў чацвёртым сказе: *успыхнулі ў нетрах абмытых траў*, ніякіх цяжкіх выпадкаў сувязі слоў не адзначаецца. Такая ж простая сінтаксічная структура і ў іншых сказах. Агульнасць тэмы верша, паўторы некаторых слоў у розных сказах пашыраюць сінтактычную спаянасць асобных сказаў на ўвесь тэкст. Гэта забяспечвае высокую ступень сінтактычнай згуртаванасці слоў у тэксце, якая падмацоўваецца яшчэ і іх парадыгматычнай еднасцю.

Большасць слоў у творы належыць да трох названых тэматычных груп. Пры гэтым і прыналежнасць да драбнейшых семантычных групак таксама абмяжоўваецца не вельмі значнай колькасцю груп, што асабліва заметна для самай частай у вершы часціны мовы — назоўнікаў, дзе можна вызначыць такія групы, як "раслінны свет" (*лес, сад, лаза, травы, гваздзікі, бэз*); "прыродныя з'явы" (*сонца, нябёсы, нетры; дождж, дожджык, "царэўна плача", капёж, кроплі*); чалавек, часціны яго цела" (*дзяўчына; вусны, плечы, грудзі, нос*); "абстрактныя паняцці" (*шчасця, цуда; лінія*); "артэфакты" (*сукенка, адрына*); слова *сляза* звязвае дзве семантычныя групы (прыроды і чалавека); слова *срэбра* строга ў прамым значэнні (назва каштоўнага металу) належыць да той самай групоўкі, што і назва радыяактыўнага металу *стронцый*, але яно ўжыта тут у значэнні 'кроплі дажджу'. Вось і ўсе назоўнікі, размеркаваныя па пяці ці сямі семантычных групах. Эпітэты можа ў чымсьці больш разнастайныя; некаторыя прыметнікі перадаюць знешнія рысы, у тым ліку памеры і вагу (*маленькі, нізкі, лёгкі*), фарбы і святло (*ясны, залацісты, абмыты*), матэрыяльныя якасці (*цёплы, гнуткі*), унутраныя рысы ці праявы характару (*дзікі, ласкавы*); абазначэнні акалічнасцей у пэўнай меры групоўца: эмацыянальныя (*палка, пшчотна*); тэмпаральныя (*раптам, вечна*); спосабу дзеяння (*проста*). Сярод дзеясловаў выдзяляецца некалькі семантычных падгруп і асобныя словы: дзеясловы існавання ці агульнага дзеяння (*быць; зрабіць*); маўлення і слухання (*забалбатаць, спяваць*,

учуць); руху (*скакаць, выбегчы*); выяўлення эмоцый (*хацецца, цалаваць*); матэрыяльнага кантакту (*хапаць, абляпіць*); іншыя дзеясловы (*павяваць, успыхнуць*). Семантычныя групы розных часцін мовы пераплятаюцца паміж сабою, напрыклад, назвы часцін цела і характарыстыкі памеру, матэрыяльных якасцей, дзеясловы пачуццяў і г.д. Гэтыя сувязі ажыццяўляюцца як праз складаную шматузроўневую парадыгматычную групоўку лексікі, так і праз сінтагматычныя сувязі слоў (*маленькія грудзі, пяшчотна цалавалі, гнуткія лініі ног*). Еднасць лексікі тэксту забяспечваецца наяўнасцю сувязей слоў і іх групавак як парадыгматычнага, так і сінтагматычнага характару.

У прадмове да пасмяротнай кнігі паэзіі Караткевіча яшчэ да сумнай даты 26 красавіка 1986 года Рыгор Барадулін адзначыў, што Караткевіч пісаў "як бы на-вырост"⁸. Усю трагічнасць апошняга радка верша мы зразумелі значна пазней ад яго напісання, пасля таго жahlівага красавіка. Сам паэт сцвярджаў: "Жыву бяздоннай трывогай". Змясціўшы ў верш кантрастна з пяшчотна-жартаўлівай назвай цёплага летняга дожджыка "*царэўна плача*" слова *стронцый*, Караткевіч паказаў яго жудасны сэнс задоўга да чарнобыльскага выбуху.

¹ Гл.: Мальдзіс А. Жыццё і ўзнясенне Уладзіміра Караткевіча / Партрэт пісьменніка і чалавека. Мн., 1990, С.182.

² Гл.: Рагойша В. П. Паэтычны слоўнік². Мн., 1987.

³ Гл.: Мажэйка Н.С., Супрун А.Я. Частотны слоўнік беларускай мовы. Паззія. Мн., 1992; Мастацкая проза. Мн., 1976; Публіцыстыка. Мн., 1979; Вусная народная творчасць. Мн., 1982; Гутарковая мова. Мн., 1989.

⁴ Гл.: Цітова А. І. Асацыятыўны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1981.

⁵ Гл.: Ляшук В. М. // Весн. Беларус. ун-та. Сер.4. 1995. №1.

⁶ Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т.5. Ч.1-2. Мн., 1977-1984.

⁷ Гл.: З народнага слоўніка. Мн., 1975. С.169; Жывое слова. Мн., 1978. С.35.

⁸ Барадулін Р. // Караткевіч У. Быў. Ёсць. Буду. / Кніга паэзіі. Мн., 1986. С.6.

А.К. КІКЛЕВІЧ

АБ ФОРМАХ СІСТЭМАТЫКІ Ў МОВАЗНАЎСТВЕ

Вядомы спецыяліст па агульнай тэорыі сістэм А.А.Любішчаў пісаў, што ў сучаснай навуцы "ад паняцця сістэмы як адной з форм парадку, процілеглых беспарадку, хаосу, прыйшлі да разумення сістэмы як адной з магчымых форм беспарадку"¹. Змена філасофіі сістэмнага аналізу праявілася ў распаўсюджванні сістэмнага (у шырэйшым ракурсе – рацыянальнага) падыходу ў новыя прадметныя сферы – дастаткова спаслацца на структурныя і фармальныя мадэлі апісання мастацкіх тэкстаў, культурных і этнаграфічных дыскурсаў, якія з'явіліся ў ХХ ст.

Важнейшай прыметай новай сістэматыкі стала трансфармацыя разумення сістэмы як генеалагічнага дрэва. Абаліраючыся на даныя біялогіі і натурфіласофіі, у канцы XIX – пачатку ХХ ст. вучоныя прыйшлі да высновы аб неабходнасці абмежавання тэзіса, які для заснавальніка тэорыі эвалюцыі Ч.Дарвіна меў рашаючае значэнне, а менавіта – тэзіса аб тым, што падабенства ёсць доказ і крытэрыі роднасці. Даследаванні паказалі, што гамалагічныя (філагенетычныя) падабенствы ў жывой прыродзе складаюць нязначную частку агульных прымет, а філагенія не супадае з натуральнай класіфікацыяй.² Гэта тэарэтычнае палажэнне адстойваў, у прыватнасці, Л.С.Берг – стваральнік антыдарвініскай тэорыі номагенезу, г.зн. эвалюцыі ў выніку заканамернага развіцця. Ён, напрыклад, зазначаў, што наяўнасць марфалагічных падабенстваў паміж птушкамі і кракадзіламі, рыбамі і кітамі не дае падставы сцвярджаць аб паходжанні птушак ад кракадзілаў або паходжанні рыб ад кітоў. На думку Л.С.Берга, рысы падабенства з'яўляюцца вынікам канвергенцыі – заканамернага развіцця ў пэўным напрамку.³

Цікава, што, абгрунтоўваючы тэорыю номагенеза, Л.С.Берг спасылаўся на эвалюцыю натуральных моў (як яе разумее А.Мее). Л.С.Берг пісаў: "Па таму ж самаму тыпу <...> адбываецца ўтварэнне новых форм у мове: тут таксама новаўтварэнні ахопліваюць вельмі вялікія групы асобін, і пры гэтым адначасова, індывідуальныя ж адхіленні знікаюць разам са смерцю той асобіны, у якой яны ўзніклі. <...> Гэтым тлумачыцца незвычайная аднастайнасць асноў фанетыкі і, часткова, марфалогіі, якая назіраецца ў вялікай колькасці індывідаў"⁴.

Пэўная ступень ізамарфізму характарызуе не толькі развіццё ў жывой прыродзе альбо ў натуральных мовах. Гісторыя навукі сведчыць аб тым, што часта дынаміка розных навуковых дысцыплін і нават галін, паміж якімі адсутнічаюць непасрэдныя парадыгматычныя кантакты, супадае. Новыя формы сістэматыкі ў пачатку XX ст. былі распрацаваны таксама ў тэарэтычным мовазнаўстве. Класічны структуралізм у лінгвістыцы размежаваў сінхранію і дыяхранію, што цалкам адпавядала сістэمالогіі таго часу, якая патрабавала, каб гамафілічныя (сінхранічныя) і гамалагічныя (дыяхранічныя, альбо эвалюцыйныя) уласцівасці апісваліся асобна. Пераканаўчым абгрунтаваннем новай філасофіі сістэматыкі ў лінгвістыцы стала тэорыя моўных саюзаў М.С.Трубяцкога, якая адкрыла магчымасці апісання структурна-моўных падабенстваў, якія не звязаны з агульным паходжаннем моў. Гэту ж галіну сістэмных даследаванняў развівалі працы па сінхроннай тыпалогіі славянскіх моў — А.В.Ісачанкі, В.Скалічкі, Э.Станкевіча, Дж.Крамскага і інш., — у якіх пераглядалася традыцыйная (гістарычная) класіфікацыя славянскіх моў на паўднёвыя, заходнія і ўсходнія.

Іншым працэсам, які характарызаваў дынаміку агульнай тэорыі сістэм, стала замена рацыянальных сістэм на натуральныя. У адпаведнасці з патрабаваннямі натуральнай класіфікацыі пры апісанні аб'ектаў павінна ўлічвацца як мага большая колькасць уласцівых ім прымет. А.А.Любішчаў пісаў: "Найбольш дасканалай сістэмай з'яўляецца такая, дзе ўсе прыметы аб'екта азначаюцца яго палажэннем ў сістэме. Чым бліжэй сістэма стаіць да гэтага ідэалу, тым менш яна штучная, і натуральнай належыць назваць такую, дзе колькасць уласцівасцей аб'екта, функцыянальна звязаных з яго палажэннем у сістэме, максімальная".⁵

Гэта ідэя адсутнічае ў класічным структуралізме. Характэрная для структурнай лінгвістыкі дыхатамія мовы і маўлення, наадварот, уяўляла сабой апалогію рацыянальнай, дэтэрміністычнай сістэматыкі.

У рацыянальных сістэмах дзейнічае прынцып экстрапаляцыі: ад іерархічна вышэйшага паняцця можна перайсці да ніжэйшага. Так, значнасць (*vaieur*) у тэорыі Ф. дэ Сасюра ўяўляе сабой функцыю суаднесення кожнага элемента мовы з кожным. Экстрапаляцыя абумоўлена самой прыродай рацыянальных сістэм. Як зазначаў Б.В.Сухоцін, класіфікацыя заключаецца ў эксплікацыі адпаведнасцей паміж мноствам аб'ектаў і мноствам імён. Падмноства аб'ектаў, якое суадносіцца з адным і тым жа імем, называецца класам.⁶ Традыцыйнае разуменне мноства (сістэмы) прадугледжвае існаванне прыметы (альбо прымет), агульнай для ўсіх элементаў альбо падмностваў. Гэта агульная прымета трактуецца таксама як "адзінства асновы" сістэмы (у Ю.А.Урманцава) альбо як інтэрвал атаясамлення (у М.М.Навасёлава). Дзякуючы экстрапаляцыі рацыянальная сістэма ідэнтыфікуецца з агульнай характэрныстичнай прыметай. Менавіта таму класіфікацыя ў логіцы разумеецца як фармалізаваная сукупнасць паняццяў (а не элементаў ці падкласаў). Традыцыйная рацыянальная сістэматыкі ляжыць і ў падставе лінгвістычнага разумення катэгорыі як групы моўных элементаў, аб'яднаных на аснове агульнай уласцівасці.

Рацыянальныя сістэмы з'яўляюцца дэтэрміністычнымі ("жорсткімі", як іх характарызаваў В.В.Налімаў). Гэта праяўляецца ў тым, што, паводле слоў В.Гейзенберга, "сувязь розных паняццяў сістэмы паміж сабой настолькі цесная, што ўвогуле немагчыма змяніць ні адно з гэтых паняццяў, не разбурыўшы адначасова ўсю сістэму".⁸ Падобна гэтаму А.А.Рэфармацкі сцвярджаў: "Калі мы прызнаём сістэму і нешта разглядаем як член сістэмы, то гэта "нешта" не можа мець самастойнага існавання <...> Не адзінкі параджаюць сістэму (гэта атамістычны і механістычны погляд на рэчы), а сістэма параджае адзінкі. Калі ж яны "існуюць самастойна", то тым самым яны ўжо — не члены сістэмы".⁹

Сістэمالогія новага часу адкрыла сістэмы, якія маюць індэтэрміністычны характар. Натуральная класіфікацыя базіруецца не на адной, а на сукупнасці прымет, пры гэтым, як пісаў Б.В.Сухоцін, маецца не толькі мноства аб'ектаў і мноства імён, але таксама мноства суадносін паміж аб'ектамі і імёнамі, у якім дапускаюцца суадносіны аднаго і таго ж аб'екта з некалькімі імёнамі.

Характэрная рыса натуральных класіфікацый, якія атрымалі шырокае распаўсюджванне ў рамках неструктуралізма, — іх імавернасць. Калі функцыя прыналежнасці элемента да сістэмы пры дэтэрміністычным падыходзе мае толькі два значэнні: 1 — прыналежнасць альбо 0 — непрыналежнасць, — то тая ж функцыя пры імавернасным падыходзе мае неабмежаваную колькасць значэнняў у інтэрвале паміж 1 і 0, г.зн. існуюць элементы, пра якіх нельга з дакладнасцю сцвярджаць, што яны належаць альбо не належаць да разглядаемай сістэмы.

Менавіта гэтыя ідэі ляжаць у аснове матэматычнай тэорыі няжорсткіх мностваў, якая ў версіі англійскага матэматыка Л.Задэ аказала значны ўплыў на тэарэтычную лінгвістыку ў другой палове XX ст.

Найбольш дасканалыя імавернасныя мадэлі былі пабудаваны ў рамках дыстрыбутыўнай лінгвістыкі, якая патрабавала, каб кожная парадыгматычная характарыстыка моўных адзінак грунтавалася на аб'ектыўных функцыянальных уласцівасцях маўлення. Дыстрыбутыўны аналіз зыходзіў з пастулата аб рэгулярных функцыянальных узаемадзеяннях паміж асобнымі ўзроўнямі моўнай сістэмы, перш за ўсё – паміж лексікай і граматыкай, дапускаў існаванне "пераходных зон".¹⁰ Яшчэ раней Л.Блумфілд сцвярджаў, што "лексікон па сутнасці ўяўляе сабой прылажэнне да граматыкі – гэта спісак асноўных нерэгулярных форм".¹¹

Адным з адметных этапаў натуральнай класіфікацыі ў мовазнаўстве стала функцыянальная граматыка (перш за ўсё – ў версіі А.У.Бандаркі), для якой уласцівы інтэгратыўны падыход да лінгвістычнага апісання: у рамках адной і той жа сістэмы разглядаюцца розныя па фармату адзінкі мовы, якія выступаюць у якасці форм выражэння інварыянтнай семантычнай катэгорыі. Пры гэтым сама катэгорыя ўяўляе сабой поле, структура якога складаецца з цэнтра і перыферыі. Так, план выражэння катэгорыі ўключае як найбольш рэгулярныя, стэрэатыпныя, так і менш рэгулярныя, аказіянальныя формы.

Увагі заслугоўвае пабудаваная А.Я.Супруном імавернасна-статыстычная тэорыя часцін мовы.¹² Аўтар аб'ядноўвае "пад адным дахам" разнастайныя (лексіка-семантычныя, марфалагічныя, сінтаксічныя) характарыстыкі лексічных адзінак, паказвае не толькі імавернасную прыроду часцін мовы, але і прапанову дакладную метадыку апісання, якая дазваляе вызначыць аб'ектыўную ступень сумяшчальнасці той ці іншай лексемы з той ці іншай часцінай мовы.¹³

Прынцыпы натуральнай класіфікацыі атрымалі развіццё таксама ў рамках семантыкі прататыпаў. Так, эксперыменты У.Лабава выявілі "размыты" характар семантычных катэгорыі і велічыні дапушчальных адхіленняў канкрэтных дэнататаў ад іх прататыпа,¹⁴ інакш кажучы – імавернасць таго, што дадзены прадмет можна назваць дадзеным імем.

Динаміка сістэмнага аналізу ў лінгвістыцы XX ст. датычыла таксама адносін да метаду мадэліравання. У 50–60-я гг. мадэліраванне выконвала апісальныя функцыі. Структурныя лінгвістычныя мадэлі, якія будаваліся ў адпаведнасці з метадам "чорнай скрынкі", як зазначае А.Я.Кібрык, мелі адвольную ўнутраную прыроду, ад іх не патрабавалася дакладнае падабенства да арыгінала, а толькі – ізамарфічнасць функцый на ўваходзе і выхадзе мадэлі і арыгінала.¹⁵ Але лінгвістычная практыка паказала, што метада "чорнай скрынкі", прыгодны на першых этапах мадэліравання, становіцца незфектыўным пры патрабаванні максімальнай ідэнтычнасці мадэлі і арыгінала, таму што ў гэтым выпадку мадэль вельмі ўскладняецца і выступае ўжо не спрошчанай копіяй арыгінала, а па ступені сваёй складанасці пачынае перавышаць арыгінал. Больш адэкватнымі А.Я.Кібрык лічыць натуральныя мадэлі, задача якіх – растлумачваць, як пабудавана мова "на самой справе".

Трэба, аднак, зазначыць, што адмаўленне ад апісальных мадэляў у мовазнаўстве прывяло фактычна да адмаўлення ад метада мадэліравання як такога.¹⁶ Разам з развіццём функцыянальна-дыскурсіўнай лінгвістыкі пачынаючы з 70-х гадоў назіраецца значны спад сістэмных даследаванняў і пераарыенціроўка ўвагі на сінтагматычны кантэкст асобных моўных элементаў.

Лінгвістычныя даследаванні, якія абапіраюцца на ідэю імавернасці, аднак не падвяргаюць сумненню таго факта, што, нягледзячы на разнастайнае вар'іраванне якасці і колькасці агульных прымет элементаў аднаго і таго ж класа, заўсёды маецца хаця б адна такая прымета, якой валодаюць усе элементы гэтага класа. Разам з тым у агульнай тэорыі сістэм прадугледжваецца існаванне такіх сукупнасцей аб'ектаў, якія нельга суаднесці з абавязковым агульным параметрам.¹⁷ Сістэмы гэтага тыпу называюцца кангрэгацыйнымі.

Разгледзім некалькі моўных катэгорыі, якія арганізаваны па прынцыпу кангрэгацыі.

Як паказалі даследаванні злучальнай сувязі ў простым сказе¹⁸, няма ні адной змястоўнай або фармальнай уласцівасці, якая б была абавязковай для ўсіх сінтаксічных канструкцый, прыналежных да катэгорыі злучэння. З другога боку, шэраг параметраў, якія ўстойліва асацыіруюцца са злучальнай сувяззю, можна выявіць у структуры падпарадкавальных канструкцый. Так, катэгарыяльнымі пры-

метаі злучэння прынята лічыць: тоеснасць сінтаксічных функцый кампанентаў, адсутнасць сэнсавай дэтэрмінацыі паміж імі, тоеснасць марфалагічнай структуры словаформ, іх лексіка-семантычнае падабенства, лагічную супадпарадкаванасць, набор спецыфічных злучальных сродкаў сувязі і інш. Аднак, па-першае, злучальная канструкцыя можа ўключаць і рознафункцыянальныя кампаненты, напрыклад: *усе і заўсёды, там і такія, хто і навошта*. Па-другое, злучальны злучнік можа аб'ядноўваць члены, якія залежаць ад розных галоўных кампанентаў, напрыклад: *Яны пабудавалі дом хутка і вельмі вялікі*, дзе *хутка* залежыць ад дзеяслова *пабудавалі*, а *вялікі* – ад назоўніка *дом*. Па-трэцяе, для злучальнай канструкцыі неабавязкова патрабаванне лагічнай супадпарадкаванасці кампанентаў, напрыклад: *Ведь у нас все-таки не НИИ и не опытный завод, а больница. Здесь хирурги, санитары, врачи* (Комс. правда. 31.10.1981), дзе *хирурги* – відавы, а *врачи* – радавы тэрмін. Па-чацвёртае, злучаныя адзінкі не заўсёды ідэнтычныя з марфалагічнага пункту гледжання, напрыклад: *А другой склон, по которому мы спустились, оказался сухим и положе* (Л.Рэпін).

Аналагічныя адносіны назіраюцца паміж злучэннем і падпарадкаваннем на ўзроўні складанага сказа. У "Беларускай граматыцы" зазначаецца, што галоўным паказчыкам складаназлучаных сказаў з'яўляюцца злучальныя злучнікі.⁹ Аднак, з іншага боку, злучальныя злучнікі нельга кваліфікаваць якім-небудзь іншым спосабам, акрамя як спасылкай на кантэкст складаназлучаных сказаў – такім чынам, мы трапляем у лагічнае кола, г.зн. тлумачым адно невядомае праз другое. Некаторыя даследчыкі сцвярджаюць, што спецыфіка злучальных злучнікаў ў тым, што яны ўжываюцца як у простым, так і ў складаным сказе. Моўны матэрыял, аднак, не пацвярджае і гэтага палажэння – у сучаснай польскай мове падпарадкавальныя злучнікі актыўна ўжываюцца таксама для сувязі словаформ, напрыклад: *Był groźny, bo mający w ręku straszną broń*.

Дыферэнцыяльнай прыметай складаназлучаных і складаназалежных сказаў традыцыйна лічыцца сэнсавая незалежнасць альбо залежнасць кампанентаў. Аднак нават падручнікі для універсітэтаў прызнаюць умоўнасць гэтага крытэрыю: з аднаго боку, у структуры складаназлучанага сказа магчыма семантычная дэтэрмінацыя (*Прыішоў новы дырэктар – і прадпрыемства стала працаваць па-новаму*, пар.: *Пасля таго, як прыішоў новы дырэктар, прадпрыемства стала працаваць па-новаму*), з другога боку, семантычная дэтэрмінацыя можа адсутнічаць у структуры складаназалежнага сказа (*Ён паехаў, каб праз тыдзень вярнуцца*, пар.: *Ён паехаў, але праз тыдзень вярнуўся*). Адзін з аўтараў польскай акадэмічнай граматыкі 1984 г. М.Грахоўскі паказвае заганаўнасць гэтага і ўсіх іншых вядомых крытэрыяў дыферэнцыяцыі складаназлучаных і складаназалежных сказаў.²⁰ Так, не пацвярджаецца тэзіс аб тым, што падпарадкавальны злучнік з'яўляецца часткай залежнага сказа, а злучальны – належыць да ўсяго складанага сказа ў цэлым. Калі падпарадкавальны злучнік і выступае кампанентам аднаго з простых сказаў, лічыць М.Грахоўскі, то хутчэй за ўсё – кампанентам галоўнага сказа, бо значэнне злучніка абумоўлена семантычнай валентнасцю прэдыката галоўнага сказа. Трэба таксама звярнуць увагу на выразы тыпу *Ён раптам выйшаў, што напужала нас*, у якіх галоўнай з семантычнага пункту гледжання з'яўляецца тая частка, якая ўключае падпарадкавальны злучнік, пар.: 'Той факт, што ён раптам выйшаў, напужаў нас'.

М.Грахоўскі крытыкуе палажэнне, у адпаведнасці з якім складаназлучаныя сказы дапускаюць інверсію частак, а складаназалежныя – не дапускаюць яе, пар.: *Jan sprzedał samochód, za pieniądze wyjechał do Londynu – *Za pieniądze wyjechał do Londynu, a Jan sprzedał samochód; Dopóty było ciepło, dopóki świeciło słońce – Dopóki świeciło słońce, dopóty było ciepło*.

Тэарэтычна існуе магчымасць класіфікаваць складаныя сказы паводле лагічнага крытэрыю. Так, усе складаназлучаныя сказы адпавядаюць тым альбо іншым выражэнням логікі выказванняў (хаця злучальныя злучнікі ў мове не поўнасцю супадаюць па значэнню з лагічнымі прапазіцыйнымі звязкамі), тады як складаназалежныя прычинныя, прасторавыя, часавыя, азначальныя, дапасвальныя і інш. сказы такіх лагічных карэляцый не маюць. Гэты падзел, аднак, ускладняюць умоўныя сказы, якія, з аднаго боку, традыцыйна трактуюцца як складаназалежныя, а з другога, адпавядаюць лагічным выражэнням з імплікацыяй.

Для кваліфікацыі моўных катэгорый, падобных да апісаных, прапануецца некалькі рашэнняў.

Першае заключаецца ў адмаўленні ад вылучэння катэгорый пры адсутнасці "адзінства асновы". Менавіта так робіць М.Грахоўскі, увогуле адмаўляючыся ад падзелу сказаў на складаназлучаныя і складаназалежныя.

Другое магчымае рашэнне – трактаваць кангрэгацыйныя катэгорыі як гістарычныя, г.зн. такія, змястоўнае адзінства якіх грунтуецца на гамалагічных (гістарычных) уласцівасцях іх кампанентаў.

Трэцяе рашэнне – прызнаць магчымым існаванне моўных адзінак за межамі катэгорый,²¹ што адлюстроўвала б сутнасць мовы як дынамічнай і гістарычна зменлівай з'явы.

Чацвёртае рашэнне – разглядаць катэгорыі па сукупнасці дыферэнцыйных прымет. Так, выразы *бацька і маці* і *чытаць кнігу* адрозніваюцца тоеснасцю/нетоеснасцю сінтаксічных функцый, тоеснасцю/нетоеснасцю марфалагічных значэнняў словаформ, іх супадпарадкаваннем/несупадпарадкаваннем і інш. Менавіта гэтыя прыметы могуць быць пакладзены ў аснову размежавання злучальнай і падпарадкавальнай сувязі. Пры разглядзе ж выразу тыпу *бацька з маці* можна, аналагічна таму, як гэта робіцца ў фаналогіі, гаварыць аб нейтралізацыі катэгарыяльнага супроцьпастаўлення.

Урэшце, пятае рашэнне магло б заключацца ў спробе пераасэнсавання самой сутнасці канцэпту "адзінства асновы" катэгорыі. Такім "адзінствам асновы" можа быць не толькі агульная для ўсіх элементаў катэгорыі ўласцівасць ці група ўласцівасцей, але і пэўны "закон (законы) кампазіцыі" уласцівасцей. Так, у аснову катэгорыі злучэння могуць быць пакладзены наступныя "законы кампазіцыі": 1) кампаненты выконваюць аднолькавыя сінтаксічныя функцыі (уласцівасць *p*), супадпарадкаваны (уласцівасць *q*); 2) калі кампаненты не валодаюць уласцівасцю *p*, то яны характарызуюцца рэматычнасцю (уласцівасць *r*), падабенствам альбо тоеснасцю лексічнай семантыкі (уласцівасць *s*), маюць тоесныя граматычныя значэнні (уласцівасць *t*); 3) калі паміж кампанентамі існуе семантычная дэтэрмінацыя (уласцівасць *j*), яны валодаюць уласцівасцю *t* і г.д.

Моўная катэгорыя ў такім выпадку можа быць фармалізавана пры дапамозе логікі выказванняў, напрыклад, катэгорыі злучэння:

$$(p \& q) \vee (\neg p \rightarrow (r \vee s \vee t)) \vee (j \rightarrow t) \dots$$

Трэба згадзіцца з філосафам М.Р'юзам, што "не існуе якога-небудзь абсалютнага спосабу падзелу аб'ектаў навукі".²² Розныя кангрэгацыйныя катэгорыі, хутчэй за ўсё, патрабуюць розных метадаў апісання. Але той факт, што некаторыя з гэтых метадаў патрабуюць дадатковага ўдасканалення, а некаторыя – грунтоўнай распрацоўкі, як і неабходнасць стварэння інфармацыйнай базы апісання кангрэгацыйных катэгорый у натуральных мовах, не выклікае сумнення.

¹ Любищев А. А. Проблемы формы систематики и эволюции организмов. М., 1982. С.27.

² Гл.: Там жа. С.26,210–211.

³ Гл.: Берг Л. С. Труды по теории эволюции. М., 1977. С.198. Ю.А.Урманцаў піша, што існуюць прыметы, якія заканамерна развіваюцца ад нежывой прыроды да жывой, а далей – да грамадства: гл.: Урманцев Ю. А. // Системный анализ и научное знание. М., 1978. С.34.

⁴ Берг Л. С. Назв. твор. С.294. Номагенетычнай тэорыі ў цэлым была ўласціва пераацэнка ізамарфізму (на што звяртае ўвагу Ю.А.Урманцаў). Напрыклад, выклікае сумненне "незвычайная аднастайнасць асноў фанетыкі і, часткова, марфалогіі" у натуральных мовах, унутраная структура якіх, хутчэй, характарызуецца балансам статыкі і дынамікі, рэгулярнасці і аказіяльнасці.

⁵ Любищев А. А. Назв. твор. С.27–28.

⁶ Гл.: Сухотин Б. В. // Проблемы структурной лингвистики 1981. М., 1983. С.52.

⁷ Гл.: Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1992. С.215.

⁸ Гейзенберг В. Физика и философия. М., 1963. С.68.

⁹ Реформатский А.А. // Проблемы структурной лингвистики 1967. М., 1968. С.113.

¹⁰ Гл.: Есперсен О. Философия грамматики. М., 1958. С.31; Гак В. Г. // Проблемы структурной лингвистики 1971. М., 1972. С.367; Звегинцев В. А. Предложение и его отношение к языку и речи. М., 1976. С.103; Касевич В. Б. Элементы общей лингвистики. Л., 1977. С.120.

¹¹ Блумфилд Л. Язык. М., 1968. С.303.

¹² Гл.: Супрун А. Е. Части речи в русском языке. М., 1971. С.84 і наст.

¹³ Гл. таксама: Общее языкознание. Мн., 1983. С.254-255.

¹⁴ Гл.: Лабов У. // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 14. М., 1983. С.134.

¹⁵ Гл.: Моделирование языковой деятельности в интеллектуальных системах. М., 1987. С.34.

¹⁶ Гл.: Мурзин Л. Н. // Деривация в речевой деятельности. Пермь, 1990. С.4.

¹⁷ Гл.: Любищев А. А. Назв. твор. С.39.

¹⁸ Гл.: Kikiewicz A. // Poradnik Językowy. 1994. №1–2; Кикевич А. К. // Семантика служебных слов. Пермь, 1982; Ён жа. // Slavia Orientalis. 1987. XXXVI. №3–4.

¹⁹ Гл.: Беларуская граматыка. Ч.2. Сінтаксіс. Мн., 1985. С.272.

²⁰ Гл.: Gramatyka języka polskiego. Składnia. Warszawa, 1984. S.240–241.

²¹ Гл.: Будагов Р. А. // ВЯ. 1978. №4. С.8.

²² Р'юз М. Философия биологии. М., 1977. С.41.

ТЭКСТАЛАГІЧНЫЯ НАЗІРАННІ НАД ДЗЕЯСЛОВАМІ
Ў РОЗНЫХ РЭДАКЦЫЯХ АПАВЯДАННЯ КУЗЬМЫ ЧОРНАГА
“СРЭБРА ЖЫЦЦЯ”

Кузьма Чорны пачаў друкавацца з 1921 г. 20-я гады нашага стагоддзя — гэта час станаўлення нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Письменніка можна з упэўненасцю назваць адным з тых майстроў слова, якія стаялі ля вытокаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы. “Трэба, каб творы пісаліся моваю жывою”, — сцвярджаў Чорны ў адным з літаратурна-крытычных артыкулаў, і, сапраўды, яго творы вылучаюцца моўнай дасканаласцю. Адметнасць яго стылю заключаецца ў тым, што дзеясловы часта з’яўляюцца ключавымі словамі ў фразях. Гэта сведчыць аб тым, што Чорны імкнуўся паказаць жыццё ў дзеянні.

З 1923 па 1926 г. Кузьма Чорны быў актыўным удзельнікам аб’яднання письменнікаў “Маладняк”. Для творчасці “маладнякоўцаў” быў характэрным пафас сцвярджэння сацыялістычнага ладу з дапамогай новых мастацкіх форм і сродкаў, якія не заўсёды былі прымальнымі. Аповяданне “Срэбра жыцця” — твор вельмі паказальны ў тым плане, што ён найбольш выразна адлюстравваў характэрныя рысы творчай манеры Кузьмы Чорнага-“маладнякоўца”: слабасць сюжэтнай канструкцыі, празмерная лірычнасць, метафарызацыя, пагоня за моўнымі эфектамі. У 1926 г. Чорны выйшаў з шэрагаў “маладнякоўцаў”.

Змены ў светапоглядзе письменніка прывялі да зменаў у стылі яго мастацкай прозы. Сказанае можна пацвердзіць, аналізуючы тэксты першага выдання аповядання “Срэбра жыцця” (Менск: выд. ЦБ “Маладняка”, 1925) і канчатковую рэдакцыю твора з кананічнага выдання (Збор твораў у 6 т., т.1, Мн.: “Мастацкая літаратура”, 1988), дзе твор друкуецца па кнізе “Выбраныя аповяданні”. Менск: ДВБ, 1932. Апошні варыянт аповядання значна перапрацаваны, тэкст скарачаны амаль удвая. Кузьма Чорны як выдатны майстар слова, натуральна, вяртаўся да сваіх ранніх твораў, каб зрабіць іх больш дасканалымі. Па-за ўвагай письменніка не заставаліся нават дробязі, у сістэме яго мастацкіх сродкаў мова мела першараднае значэнне, асабліва дзеясловы, якія нясуць выключную сэнсавую і мастацкую нагрузку ў яго фразях. Параўнанне двух тэкстаў аднаго і таго ж аповядання паказвае, як Кузьма Чорны дасягаў дакладнасці выражэння сваіх думак.

1925

Трашчыць агонь сухімі суччамі. То расцэлецца нізка — прыпадзе да зямлі, то шыба не раскудльчанай галавой угору. Выхватвае з чорнага змроку чырвонае калясо дзядзькавага твару, разам з тварам — запэцканыя гразёю боты.

Апошняя рэдакцыя

Трашчаць у агні смоленья сукі. То расцэлецца агонь, нізка прыпадзе да зямлі, то шыбане раскудлачанай галавою ўгару. Выхоплівае з чорнага змроку дзядзькаў твар, побач з тварам — нечыя боты ў зямлі.

У апошнім варыянце аповядання письменнік выправіў сэнсавую недакладнасць, замяніўшы сказ “Трашчыць агонь сухімі суччамі” на “Трашчаць у агні смоленья сукі”, бо першаснае значэнне дзеяслова *трашчаць* — утвараць трэск, таму трашчаць могуць у даным кантэксце толькі сукі, а не агонь. Што датычыцца пары слоў *раскудльчаны-раскудлачаны*, то апошняе — літаратурная норма, а націскны гук /ы/ на месцы каранёвага націска гук /а/ у варыянце 1925 г. можа быць вытлумачаны дыялектнымі фанетычнымі асаблівасцямі. Сінонімы *выхватвае* і *выхоплівае* не адрозніваюцца ні адценнямі значэнняў, ні сферай выкарыстання, але *выхоплівае* надае фразе большую нацыянальную афарбоўку. У канчатковай рэдакцыі ўжо няма занадта метафарычнага “чырвонага каляса дзядзькавага твару”; імкнучыся да таго, каб мова аповядання стала сціслай, народнай, письменнік замяніў фразу з дзеепрыметнікам “запэцканыя гразёю боты” на “боты ў зямлі”.

1925

Злаваць прабуе рыжы дзядзька, ды нічога ў яго ня выходзіць.

Апошняя рэдакцыя

Злаваць спрабуе рыжы дзядзька, але нічога ў яго не выходзіць.

У прыведзеных сказах дзеясловы *прабаваць* і *спрабаваць* з'яўляюцца семантычнымі сінонімамі. "Глумачальны слоўнік беларускай мовы" і іншыя слоўнікі як ацэнтны варыянт *прабаваць* падаюць яшчэ і *пробоваць*.

Зразумела, што пісьменнік знайшоў больш дакладнае слова, якое больш за іншыя яго эквіваленты адпавядае лексічнаму складу беларускай мовы.

1925

Боты адцягні ад твару, а то ў нос дае. Распусціў свой дзёгаць ці ворваль перад самым носам, хоць сякеру вешай... Чым ты іх *мажаш*, чорт цябе ведае, гэтыя свае шкрэбалы?!

Апошняя рэдакцыя

Боты адцягні, а то ў нос дае. Распусціў свой дзёгаць ці варволь пад самым носам, хоць сякеру вешай. Чым ты іх *квэцаеш*, халера цябе ведае, гэтыя свае шкрэбалы?!

Дзеясловы *квэцаць* і *мазаць* — стылістычныя сінонімы, *мазаць* — нейтральнае слова, *квэцаць* — размоўны дзеяслоў, моцна стылістычна афарбаваны, значна лепш упісваецца ў рэпліку, якая цалкам накіравана на здзеклівыя адносіны да сітуацыі. Калі шкрэбалы, а не боты, то, безумоўна, іх лепш *квэцаць*, чым *мазаць*.

1925

Узьнімаюцца ўгору калені і боты паволі *адпаўзаюць* назад.

Апошняя рэдакцыя

Узьнімаюцца ўгару калені і боты, паволі *адпаўзаюць* назад.

Словы *адпаўзаць* — *адпоўзаць* у пададзеным кантэксце выступаюць як акцэнтацыйныя дублеты, але ў літаратурнай мове зараз імі не з'яўляюцца. Дзеяслоў незакончанага трывання *адпаўзаць* уваходзіць у склад агульнаўжывальнай лексікі, *адпоўзаць* — адпаведны яму дзеяслоў закончанага трывання. Таму з пункту погляду сучаснай мовы замена аказалася не надта ўдалай. Відавочна, яна з'явілася таму, што ў той час, калі пісалася і перараблялася апавяданне, націск некаторых слоў яшчэ канчаткова не замацаваўся на пэўным складзе.

1925

Між кустоў, баязлівых, цёмна-дрыжачых, ходзіць рогат з дымам. Трасецца агонь, *трасецца* ноч. *І здаецца ад рогату* — *пустадробнага трашчаць* косьці ў суставах.

Апошняя рэдакцыя

Між кустоў, змрочных, баязлівых, ходзіць рогат з дымам. Трасецца агонь, *дрыжыць* ноч. *Трэснула ў суставах*.

Пісьменнік, падабраўшы семантычны сінонім да дзеяслова *трэсціся*, пазбег паўтору, стварыў арыгінальную метафару. Аўтар спрасціў апошні сказ, пазбавіўшы яго вычурнай вобразнасці, замяніў двухсастаўны сказ безасабовым, больш выразным і дакладным.

1925

— Не пацягайся так, дзядзька, — на кускі *разарвецся!*

Апошняя рэдакцыя

— Не пацягайся гэтак, на кавалкі *парвецся!*

"Глумачальны слоўнік беларускай мовы" так раскрывае значэнне падкрэсленых дзеясловаў: *разарвацца* — раздзяліцца на часткі ад рыўка, рэзкага руху; *парвацца* — раздзяліцца на часткі ад нацягвання. Пасля праўкі Чорнага вельмі лёгка адчуць, наколькі сказ стаў больш дакладным.

1925

Вострым пахам махоркі *цягне* ад агню — клінок даўно *брытай* барады ўткнуўся ў зямлю, цыгарка — у жар.

Апошняя рэдакцыя

Вострым махорачным водарам *патыхае* ад агню. Клінок даўно *няголенай* барады ўткнуўся ў зямлю, цыгарка — у жар.

Пісьменнік кардынальна змяніў вобразнае ўспрыманне карціны: нейтральны *пах махоркі* — гэта зусім не тое, што *махорачны водар*, таму ім не можа *цягнуць*. Ім *патыхае*. Гэта значна больш рамантычна і прыгожа. Выразы "даўно брытая барада" і "даўно няголеная барада" адрозніваюцца тым, што апошні з адмоўем *не-* надаў новае значэнне: чалавек раней галіўся рэгулярна, толькі зараз з нейкай прычыны часова перастаў галіцца, "даўно брытая барада" — брытая калісьці.

1925

Абодва яны як-бы старшыя тут. Старшымі то іх ніхто ня ставіў, але вышла так, само *зрабілася*.

Прыведзены ўрываек скарочаны Чорным, дзеяслоў *зрабіцца* заменены на *стацца*. *Зрабіцца* — адбыцца, прычыніцца; выканацца, ажыццявіцца. *Стацца* — адбыцца, здарыцца. У кантэксце даныя дзеясловы адрозніваюцца адцэннямі значэнняў, дзеяслоў *стацца* ўжыты ў значэнні "здарыцца", уся пераробленая фраза атрымалася значна больш адметнай.

1925

— Ды хіба вы, таварыш, нас ня памятаеце, — *гаварыў* Мікіта загадчыку работ на чыгуначнай станцыі...
— А хто вас ведае, — *гаварыў* той...

Замена дзеяслова *гаварыць* на *адказваць* — звычайная стылістычная праўка, якая паляпшае форму, не закранаючы зместу.

1925

— Ды як жа нас забыць? — устаўляў слова дзядзька: Мы-ж з Мікітам бадай што адны ўсе шпалы на пуці паравозілі.
— З якім яшчэ Мікітам?
— Ну, а са мною, — *весела абзываўся* Мікіта, падступаючы бліжэй і *тыкаючы* пальцам сабе ў грудзі.

У словазлучэнні "весела абзывацца" першапачаткова ўжыты дзеяслоў, які ў больш пашыраным значэнні стылістычна зніжаны, таму аўтар замяніў яго сінанімічным дзеясловам *гаварыць*, стылістычна зніжанае дзеепрыслоўе *тыкаючы* — на нейтральнае *паказваючы*. Гэтыя замены зрабілі апавяданне больш спакойным, не стала штучнай бравады, як у першым варыянце твора.

У наступным фрагменце Кузьма Чорны зноў жа замяніў дзеяслоў *абазвацца*.

1925

За пяць вёрстаў — горад сонна *абазваўся* новаму дню.

На першы погляд здаецца, што дзеясловы *абазвацца* і *адазвацца* ў прыведзеным кантэксце маюць аднолькавае значэнне, але пісьменнік тонка адчуваў мову: горад не мог "сонна абазвацца новаму дню" у адказ на шум цягніка, горад менавіта "адзываецца" — гэта значыць, што ў ранішняй цішы адбіваюцца гукі, рэхам гучаць у адказ на грукат калёс.

1925

Зазваніла нешта жалезам і *абарвалася*, крыкнуў нехта хрыпла, сіплым стукам, кінуўся раптам угору і ўпаў.

Нелагічны сказ з параўнаннямі пісьменнік перабудаваў, зрабіўшы яго безасабовым з градацыяй дзеясловаў, дзеянне стала больш напружаным. Замест дзеяслова *абарвалася* ў апошняй рэдакцыі ўжыта дублетнае слова з націскам у іншым месцы. Але чаму перанесены націск, растлумачыць немагчыма.

1925

Агонь *пацягваецца* ў перадсмертнай млосьці, патухне і блісьне, патухне і блісьне.

Дзеясловы *пацягвацца* і *пацягвацца* — кантэкстуальныя сінанімы. У сучаснай беларускай літаратурнай мове дзеяслоў *пацягвацца* закончанага трывання (цягвацца некаторы час, памерацца сіламі, паспаборнічаць). Магчыма, Чорны

Апошняя рэдакцыя

Абодва яны з Мікітам як бы старшыя тут, паміж гэтымі цеслярамі. Гэтак неяк само *сталася*.

Апошняя рэдакцыя

— Хіба вы, таварыш, нас не памятаеце? — *гаварыў* Мікіта загадчыку работ на станцыі...
— А хто вас ведае, — *адказваў* той...

Апошняя рэдакцыя

— Мы яшчэ пасля з Мікітам тыя шпалы і паравозілі па лініі, — устаўляў сваё слова рыжы дзядзька. — З якім гэта яшчэ там Мікітам?
— Ну, а са мною, — *гаварыў* Мікіта, *паказваючы* пальцам сабе на грудзі.

Апошняя рэдакцыя

За кіламетраў пяць горад *адазваўся* новаму дню.

Апошняя рэдакцыя

Зазваніла, загуло, *абарвалася*.

Апошняя рэдакцыя

Агонь *пацягваецца* ў перадсмертнай млосьці: патухне — блісьне. Блісьне — патухне.

ўжыў дыялектную форму, бо з кантэксту відаць, што тут павінна быць іменная незакончанае трыванне. Таму ў апошняй рэдакцыі фраза прыведзена ў адпаведнасць з літаратурнай нормай. Для большай дынамічнасці карціны пісьменнік змяніў дзеяслоўныя канструкцыі са злучнікам *і* на бяззлучнікавыя. Але сінтаксічная фраза засталася не зусім правільнай: можна апраўдаць пастаноўку двукроп'я, аднак зусім неапраўданай з'яўляецца кропка перад паўторам.

1925

І вось няма ўжо нічога: *стала* зямля шэрай лапінай і ўцякае. *стала* неба імглоу залатога сьвету і сыплецца — *прападае*, сыплецца — *прападае*.

Апошняя рэдакцыя

І вось ужо няма нічога: *ператварылася* зямля ў шырокую роўнядзь і ўцякае: *ператварылася* неба ў імглу залатога святла і сыплецца — *знікае*, сыплецца — *знікае*.

У згаданым урыўку сінанімічныя дзеясловы *стаць-ператварыцца* і *прападаць-знікаць* адрозніваюцца толькі адценнямі значэнняў: *стаць* — набыць новай якасці, *ператварыцца* — набыць зусім іншы выгляд, форму, змяніцца якім-небудзь чынам; *прападаць* — перастаць быць бачным, *знікаць* — перастаць з'яўляцца дзе-небудзь на працягу доўгага часу.

1925

— Бяру-у!.. — *далятае* голас здалёк.

Апошняя рэдакцыя

— Бяру, — *коціцца* недзе з задніх вагонаў.

Кантэкстуальныя сінонімы *далятаць-каціцца* адрозніваюцца тым, што дзеяслоў *каціцца* больш канкрэтны (каціцца — разносіцца, раздавацца), а дзеяслоў *далятаць* (распаўсюджваючыся, дасягаць якога-небудзь месца; даносіцца) не зусім трапны для апісання гукаў голасу, што даносяцца здалёк. Каб адлюстраваць, што голас даносіўся як рэха, у першай рэдакцыі Кузьма Чорны ўжыў чыста арфаграфічны прыём — абазначыў падаўжэнне націскага галоснага. У другім выпадку той жа эфект ствараецца заменай дзеяслова *далятаць* на *каціцца*. Такім чынам дасягаецца выразнасць карціны без перадачы гукапераймання.

1925

Загрымела жалеза за мостам, ухнула і *пракацілася* па бакавой пуціне.

Апошняя рэдакцыя

Загрымела жалеза за мастом, ухнула і *пакацілася* па бакавой каляіне.

У даным сказе адбылася замена дзеяслова, які паказвае аднаразовае дзеянне (*пракаціцца* — коцячыся, перамясціцца куды-небудзь) на дзеяслоў працяглага дзеяння (*пакаціцца* — хутка рухацца, перамяшчацца).

1925

Пусцеюць вагоны, *саскакваюць* людзі на зямлю.

Апошняя рэдакцыя

Вагоны пусцеюць. *Сыходзяць* людзі на зямлю.

Тут, акрамя замены дзеяслова *саскакваць* на *сыходзіць*, складаназлучаны сказ пераўтвораны ў два простыя, у першым зменены парадак слоў. Атрымаўся лаканічны малюнак без непатрэбнай "маладнякоўскай" лірычнасці.

1925

І толькі задні вагон цяпніка зеленьню сыцяны *бліснуў* за гарой.

Апошняя рэдакцыя

І толькі неўзабаве задні вагон цяпніка *зелена мільгануўся*.

У прыведзеным сказе адбылася замена нейтральнага дзеяслова *бліснуць*, ужытага ў пераносным значэнні, размоўным дзеясловам *мільгануцца*. Калі ў першай рэдакцыі недакладны выраз "зеленьню сыцяны (якой?) бліснуў", то ў другой гэта выпраўлена, хоць зваротная форма дзеяслова і тут не зусім да месца.

1925

Радасны вецер асьцярожна *бярэ* песьню, *пераносіць* за кусты, на цёмнае іржышча і *развязае* ў прасторы.

Апошняя рэдакцыя

Вецер *імчыць* песьню па лагчынах і ўзгорках і *развязае* ў прасторы.

Письменнік карэнным чынам перарабіў фразу, замест дзеясловаў *браць*, *пераносиць*, *развязаць* (значэнне зусім незразумелае) ужыў толькі два (*імчаць* і *развязаць*). Атрымаўся выразны мастацкі вобраз.

1925

Апошняя рэдакцыя

Вецер перамог: хмары сышлі, і неба гульліва пльонула асенняй зямлі золатам сьвету.

Пачало было хмарыцца, а пасля вецер перамог: хмары сышлі, і сонца зноў *задрыжала* на зямлі.

Відавочна, што Кузьма Чорны адкінуў усё штучнае, эфектнае, дзеяслоў *пльонуць* — вельмі вобразны, але грубы, не адпавядае настрою апавядання. У апошняй рэдакцыі толькі адным дзеясловам *задрыжаць* — сонца задрыжала — письменнік змяніў стылістычную танальнасць сказа.

1925

Апошняя рэдакцыя

Гарохам сыплюцца дзеці, *звіняць* песьняй.

Як гарох сыплюцца дзеці, *рассыпаючы* песьню.

Звінець — звонка гучаць, поўніцца чым-небудзь звінчым, *рассыпаць* — абзывацца частымі перарывістымі гукамі. Дзеяслоў *звінець* больш арганічна ўплятаецца ў кантэкст сказа.

1925

Апошняя рэдакцыя

На пярэднім вагоне дзядзькава барада *злілася* з золатам пяску, адзначае прудзі ад яго задзёртая угору камізэлька.

На пярэднім вагоне дзядзькава барада *блішчыць* здалёк, усё адно як той жвір, што ў яго пад нагамі.

Перапрацоўкай фразы аўтар дасягнуў мастацкай прастаты, натуральнасці і знайшоў менавіта тыя словы, што зрабілі мову арыгінальнай і прыгожай. Сама па сабе фраза "барада злілася з золатам пяску" выразная і трапная, але ў кантэксце лепш выглядае фраза "барада блішчыць здалёк, усё адно як той жвір...".

Такім чынам, работа Кузьмы Чорнага над тэкстам апавядання "Срэбра жыцця" выразілася як у зменах, заменах, перапрацоўцы асобных слоў і выказаў, у перабудове структуры фраз, так і ў значным скарачэнні напісанага раней тэксту. У большасці выпадкаў праца звязалася да замены дзеясловаў адной стылістычнай прыналежнасці дзеясловамі другога стылю. Любое, нават самае нязначнае змяненне тэксту письменнік рабіў для таго, каб пазбегнуць фальшу, красамойства, надаць мове натуральнасць, а кожнаму слову — стылістычную апраўданасць. Рэдагуючы апавяданне, ён імкнуўся да арганічнага адзінства формы і зместу, каб кожнае слова ўваходзіла ў склад жывой аўтарскай думкі ў адшліфаваным выглядзе. Не ўсё ўдалося письменніку, аднак, параўноўваючы два варыянты апавядання "Срэбра жыцця", можна зрабіць вывад, што Чорны з цягам часу набыў тонкае адчуванне мастацкай меры. Апавяданне страціла хібы, уласцівыя "маладнякоўскай" манеры, стала больш арганічным, письменнік адмовіўся ад залішняй метафарызацыі, рамантызму, неапраўданай лірычнай узнёсласці. У апавяданні ў поўнай меры праявілася індывідуальнасць аўтара пры ўжыванні дзеясловаў, якім письменнік аддаваў шмат увагі.

А.М. ЛАПКОЎСКАЯ

З'ЯВЫ СІНАНІМІІ, ДУБЛЕТНАСЦІ І ВАРЫЯНТНАСЦІ Ў БЕЛАРУСКАЙ БАТАНІЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ

У наш час асабліваю актуальнасць набылі пытанні распрацоўкі, удасканалення і ўпарадкавання беларускай нацыянальнай тэрміналогіі. Пры гэтым адным з істотных патрабаванняў, якое павінна ўлічвацца пры вырашэнні гэтых пытанняў, з'яўляецца тое, каб у складзе ўпарадкаваных галіновых тэрмінасістэм сінанімія была зведзена да мінімуму. Мова навукі павінна вызначацца яснасцю і чысцінёй і не змяшчаць у сабе ніякіх лішчавых уключэнняў.

Многія вучоныя (напрыклад, Б.М.Тагуноў, Б.М.Балін, Э.А.Натансон і іншыя) сцвярджаюць, што тэрмін не павінен мець сінонімаў. Аднак у рэальна існуючых тэрмінасістэмах сінанімія, як, дарэчы, дублетнасць і варыянтнасць, усё ж існуюць. Каб паказаць рэальнасць гэтых моўных з'яў, звернемся да беларускай батанічнай тэрміналогіі.

У лінгвістычнай літаратуры няма адзінага разумення сінаніміі. Польскі даследчык Э.Гродзіньскі¹ звяртае ўвагу на тое, што многія лінгвісты сінонімамі, як правіла, называюць словы: а) роўныя па значэнню і б) блізкія па значэнню. Пры гэтым некаторыя лінгвісты лічаць сінонімамі і тыя і другія, а некаторыя – толькі адну з гэтых разнавіднасцей.

Э.А.Натансон, С.І.Каршуноў, падзяляючы погляды Д.С.Лотэ, у тэрміналогіі выдзяляюць адносныя і абсалютныя сінонімы. Да абсалютных сінонімаў яны адносяць "тэрміны, значэнне якіх поўнасцю супадае, а да адносных – тэрміны, значэнне якіх супадае часткова"². Але ёсць падставы лічыць абсалютную сінанімію ні чым іншым, як дублетнасцю. Пацвярджэнне гэтаму мы знаходзім у Б.М.Галавіна і Р.Ю.Кобрына: "Тэрміналогіям уласціва абсалютная сінанімія, што дае падставы называць гэту з'яву тэрміналагічнай дублетнасцю"³.

А.А.Рэфармацкі таксама размяжоўваў сінанімію і дублетнасць. Толькі пад дублетнасцю ён разумеў афіксальныя варыянты слоў. А ў Б.М.Галавіна і Р.Ю.Кобрына "тэрміналагічныя дублеты – гэта словы або словазлучэнні, якія аб'яднаны паміж сабой тэрміналагічнай суаднесенасцю з адным і тым жа навуковым паняццем і аб'ектам рэчаіснасці"⁴. Такага ж азначэння дублетнасці прытрымліваецца і В.П.Даніленка.

Зусім адмаўляе з'яву сінаніміі ў тэрміналогіі А.М.Талікіна. Яна сцвярджае, што "сінаніміі ў тэрміналагічных сістэмах няма", а "тое, што лічыцца тэрміналагічнай сінаніміяй, прадстаўляе сабой з'яву дублетнасці". На яе думку, паміж дублетами няма тых адносін, якія ствараюць сінанімічны рад, няма "эмацыянальна-экспрэсіўных ці стылістычных апазіцый"⁵.

Акрамя сінаніміі і дублетнасці ў тэрміналогіі, пераважна ў сферы функцыянавання, сустракаюцца яшчэ і варыянты аднаго і таго ж тэрміна. Э.А.Натансон адзначаў, што тэрмін не павінен мець морфаварыянтаў і што "са з'явай сінаніміі не трэба змешваць з'яву морфаварыянтнасці тэрміна ці тэрмінаэлемента ў некалькіх формах"⁶.

Пад варыянтнасцю мы будзем разумець такую з'яву, калі для абазначэння аднаго і таго ж паняцця выкарыстоўваюцца розныя варыянты аднаго і таго ж тэрміна. "Варыянтамі з'яўляюцца разнавіднасці таго самага тэрміна, якія адрозніваюцца паміж сабой фанетычнымі і словаўтваральнымі элементамі ці сродкамі выражэння граматычных значэнняў, але не маюць ніякіх семантычных адценняў і поўнасцю супадаюць сваім значэннем"⁷.

Аднак звернемся непасрэдна да беларускай батанічнай тэрміналогіі 20-х гадоў, калі закладваліся асновы мэтанакіраванай працы па стварэнню беларускай нацыянальнай тэрміналогіі ўвогуле. На гэтым этапе сінанімія асабліва была характэрнай беларускай батанічнай тэрміналогіі, таму што яшчэ не адбыўся натуральны (ці штучны) адбор лепшага тэрміна. У выніку мы назіраем наступныя рады тэрмінаў-сінонімаў: *кветкі – краскі, наросты – бубачкі, ноздры – атворынікі – сісткі, пышы – будылі – калючкі, стабур – борк – каранішча – падземнае сцябло, сукветы – сукраскі, сустаў – вузел – каленца, хвоя – ігліца – шыйнік* і г.д.

Трэба адзначыць таксама і наяўнасць дублетных радоў на пачатку станаўлення беларускай батанічнай тэрміналогіі. Прычым дублетныя пары, як правіла, утвараюць намінальна-тэрміналагічныя адзінкі ўласнага і іншамоўнага паходжання, напрыклад: *барвіца – пігмент, гніпаеды – сапрафіты, жазгель – сцяжок, заплодні – антэрыды, нэрвы – жылкі, родніцы – архегон, чужаеды – паразіты, эпіфіты – прымакі* і іншыя.

Што да варыянтнасці, то гэтая з'ява ў батанічнай тэрміналогіі 20-х гадоў была менш пашыранай у параўнанні з сінаніміяй і дублетнасцю. Сярод варыянтаў сустракаюцца: фанетычныя (*карняплоды – кораньплоды, стручмень – стручэнь*) і словаўтваральныя (*гарбок – гарбінка, коркавья – акаркавелья (пава-лочки), лішай – лішайнікі*).

У 40–60-х гадах, калі ў адпаведнасці з тагачаснымі тэндэнцыямі развіцця беларускай літаратурнай мовы сфарміравалася тэрміналагічная лексіка, коль-

касць тэрмінаў-сінонімаў і тэрмінаў-дублетаў некалькі зменшылася. А ў некаторых падручніках і навучальных дапаможніках яны наогул не сустракаюцца (Н.Максімаў. Кароткі курс фізіялогіі раслін. Мн., 1931). Нязначная колькасць іх і ў "Батаніцы" М.Аўсянкі (Мн., 1931), у "Батаніцы" В.Цецюрова (Мн., выданні 1949–1955), у "Метадычных указаннях для завочнікаў к праграме па курсу батанікі" С.А.Пярвухіна (Мн., 1935–1936) і іншых. Трэба адзначыць таксама тое, што сярод тэрмінаў-дублетаў назіраецца тэндэнцыя да павелічэння дублетных пар з тэрмінамі іншамоўнага паходжання тыпу: *абодвалопля* – *гермафрадытныя* (кветкі), *грыбніца* – *міцэліў*, *дысімільцыя* – *катабалізм*, *слаявіна* – *талом*, *фітапалеанталогія* – *палебатаніка* і г.д.

Увогуле ў 40–60-я гады значных зрухаў у сістэме беларускай батанічнай тэрміналогіі не адбылося. Тлумачыцца гэта перш за ўсё тым, што ў гэты перыяд па батанічнай тэматыцы з друку выходзілі толькі падручнікі для сярэдняй школы і невялікая колькасць брашур, разлічаных на масавага чытача. Таму беларуская батанічная тэрміналогія амаль што спынілася ў сваім развіцці. Не выпадкова мы сустракаем сінанімічныя рады (*бізун* – *паўзучае сцябло*, *іголки* – *хвоі*, *песцік* – *плоднік*, *травяністыя прылісткі* – *раструбы*, *шкарлупіна* – *костачка* і да т.п.), дублетныя пары (*сперміі* – *сперматазоіды*, *тарфяны мох* – *сфагнум*) і варыянты (*зярноўка* – *зярняўка*, *міжклетачнае* – *міжклеткавае* (рэчыва)), асобныя з якіх выкарыстоўваліся і ў выданнях 20–30-х гадоў.

Зрух у развіцці беларускай батанічнай тэрміналогіі адбыўся ў 70–80-я гады, калі распачалася праца над "Беларускай савецкай энцыклапедыяй" і "Энцыклапедыяй прыроды Беларусі". Гэтыя выданні сведчаць, што поруч з выкарыстаннем тэрмінаў, створаных на ўласнай аснове, больш выразна праявілася і тэндэнцыя да ўвядзення ў склад тэрміналагічнай лексікі тэрмінаў іншамоўнага паходжання: у беларускай мове адбываўся заканамерны працэс інтэрнацыяналізацыі тэрміналагічных сродкаў. Асобным тэрмінам іншамоўнага паходжання аддавалася перавага як больш лаканічным, кароткім, зручным для ўтварэння вытворных. Напрыклад, на старонках "Энцыклапедыі прыроды Беларусі" мы сустракаем дублетную пару *мікарыза* – *грыбакорань*. Але вытворны ўжываецца толькі ад *мікарыза*, а іменна: *мікарызаўтваральнікі*. Гэта структурна больш удавы тэрмін, чым *грыбакораньўтваральнікі*, дзе спалучаны тры асновы.

Сустракаюцца таксама дублетныя рады тыпу: *вегетацыйны перыяд* – *перыяд актыўнай жыццяздзейнасці раслін*, *экаперыяды* – *вонкавая абалонка*, *эндаперыяды* – *унутраная абалонка* і г.д. Больш зручным ў выкарыстанні кароткія тэрміны іншамоўнага паходжання, але тэрміны ўласнага ўтварэння семантычна больш выразныя. Таму ў навуковай літаратуры, як правіла, перавага аддаецца першым, а ў навукова-папулярнай – другім. І ўсё ж, на нашу думку, некаторых тэрмінаў іншамоўнага паходжання можна было б пазбегнуць, напрыклад: *каліптра* (каўпачок), *ксілема* (драўніна), *проталіум* (заростак), *талом* (слаявіна), *флаэма* (луб).

Увогуле на старонках памянёных выданняў даволі значная колькасць тэрмінаў-сінонімаў і тэрмінаў-дублетаў (*вечка* – *аснова* (імха), *гаплоідная* – *каротка-часовая* (стады), *зубкі* – *пупышкі*, *ложа* – *бугарок*, *лупіна* – *насенная абалонка*, *мерыстэма* – *утваральная тканка*, *мікрапіле* – *пылкаўваход*, *пазух прыкветкаў* – *крыло*, *пратанема* – *прадростак*, *расліны* – *раслінныя арганізмы*, *спінны* – *дарзальны* (бок ліста), *сухацветы* – *бяссмертнікі* – *імартэлі*, *цвёрдае цела* – *адсарбент*, *эталіі* – *спораёмішчы*, *язычок* – *лігула*), а таксама варыянтаў тэрмінаў: *фанетычных* (*ніткападобныя* – *ніцэпадобныя* (парафізы), *перыанцый* – *перыанцый*, *перыдыёлы* – *перыдыёлі*, *шматыдравья* – *шматыдзерныя* (клеткі)), *марфалагічных* (*кальчаковае* – *у кальчаку*, *разеткавае* – *у разетцы* (лісце)), *словаўтваральных* (*круглаваты* – *круглявы* (стручок), *паразітныя* – *паразітычныя* (расліны), *пласцінкі* – *пласціначкі*, *суквецце* – *суквет*). У той жа час некаторыя сінанімічныя тэрміны выходзяць з ужывання, што сведчыць пра тое, што поруч з узбагачэннем батанічнай тэрмінасістэмы адбывалася ў нейкай меры і яе ўпарадкаванне. Так, выйшлі з ужывання такія тэрміны, як *акенца* (смяўваход), *кончык* (верхаўка караня), *надскурка* (кутыкула), *плоднік* (песцік), *пулаватая* (мачкаватая) каранёвая сістэма, *точка росту* (конус нарастання), *цвецень* (пылковыя зерні) і іншыя.

Разгледзеўшы з'явы сінаніміі, дублетнасці і варыянтнасці на прыкладзе беларускай батанічнай тэрміналогіі, можна адзначыць, што гэтая галіна навуковай

тэрміналогіі ў моўных адносінах у многім базіруецца на фармальна-эстэтычных прынцыпах і паняццёвым апаратае навукі 20–30-х гадоў.

Зразумела, што тэрміналагічныя сінонімы, дублеты, варыянты – гэта не пажаданыя з’явы ў мове навукі, і справядліва большасцю даследчыкаў яны характарызуюцца як тэрміналагічная лішкавасць, празмернасць. Значыць, у працэсе ўдасканалення беларускай батанічнай тэрміналогіі неабходна пазбавіцца ад варыянтаў і ў пэўнай меры абмежаваць сінанімію і дублетнасць.

¹ Гл.: Grodzinski E. *Jezykoznawey i logicy o synonimach i synonimii*. Wroclaw, 1985.

² Натансон Э. А. // Научно-техническая информация. М., 1966. №1. С.24.

³ Головин Б. Н., Кобрин Р. Ю. *Лингвистические основы учения о терминах*. М., 1987. С.54.

⁴ Там жа.

⁵ Толикина Е. Н. // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. М., 1970. С.61.

⁶ Натансон Э. А. // Научно-техническая информация. С.25.

⁷ Красней В. П. // Веснік БДУ. Сер.4. 1955. №1. С.27.

БАЗЫЛЬ СЕГЕНЬ (Гольшча)

ДА ХАРАКТАРЫСТЫКІ ГАВОРАК БЕЛАРУСКА-УКРАЇНСКАГА МОЎНАГА ПАГРАНІЧЧА

Атуальнасць вывучэння гаворак неаднаразова падкрэслівалася ў мовазнаўчай літаратуры. Сярод іх асаблівае месца займаюць пагранічныя гаворкі на стыку розных моўных сістэм. Пры вывучэнні такіх гаворак непазбежна паўстаюць пытанні, абумоўленыя менавіта перыферыйнасцю аб’екта даследавання. Найбольш спрэчнымі з’яўляюцца праблемы моўнай прыналежнасці гаворак, вызначэння межаў паміж дыялектамі асобных моў. Дастаткова згадаць групу палескіх гаворак, асабліва сці якіх даюць магчымасць па-рознаму іх класіфікаваць.

Праблема беларуска-украінскай моўнай мяжы здаўна прыцягвала ўвагу даследчыкаў. Яна бярэ свой пачатак у другой палове мінулага стагоддзя і звязваецца з імем праф. К. Міхальчука. З таго часу даследчыкі неадназначна вырашалі гэтую праблему. Прычыны рознага вызначэння мяжы паміж беларускай і украінскай моўнымі тэрыторыямі трэба шукаць перш за ўсё ў крытэрыях, якімі пры гэтым кіраваліся вучоныя, а таксама ў існаванні на іх перыферыі пераходных гаворак з даволі "размытай" структурай. Такім чынам, паняцце пераходнасці гаворак непасрэдным чынам адносіцца да праблемы іх моўнай прыналежнасці, неадрыўна звязана з ёю.

Тэрмін "пераходная гаворка" далёка неадназначна выкарыстоўваецца ў лінгвістыцы¹. Напаўненне розным зместам гэтага тэрміна звязана ў асноўным з крытэрыямі кваліфікацыі пераходнай гаворкі. Пра гэта грунтоўна гаворыць, у прыватнасці, Э. Смолкова², якая аддзяляе паняцце "пераходныя гаворкі" ад паняцця "змешаныя гаворкі" па шэрагу рыс, уласцівых адным з іх і адсутных у другіх. З другога боку, у многіх працах азначэнні "пераходны" і "змешаны" пры характарыстыцы гаворак выступаюць як сінонімы³.

Што да праблемы суадноснасці паняццяў пераходнасці і моўнай прыналежнасці гаворак, то ў даследаваннях адных аўтараў гэтыя паняцці ўзаемазвязваюцца, у іншых яны ўзаемна выключаюцца. Інакш кажучы, у першым выпадку пераходнасць гаворкі дазваляе аднесці, зыходзячы з пэўных крытэрыяў, дадзеную гаворку да адной з памежных моў, у другім не дае падстаў "замацаваць" пераходную гаворку за шырэйшым масівам дыялектаў адпаведнай мовы.

Прыхільнікі першага погляду лічаць, што ў тэарэтычным плане "пераходнай гаворкай з’яўляецца такая, у якой удзел сістэмных інавацыйных рыс, уласцівых мове А, якасна блізка ўдзелу інавацыйных рыс, уласцівых мове Б"⁴. У канкрэтных выпадках, на іх погляд, рысы адной мовы значна пераўзыходзяць рысы другой, што спрыяе вызначэнню моўнай прыналежнасці дадзенай пераходнай гаворкі. Згодна з гэтым, у практыцы існуюць пераходныя гаворкі, адны з якіх трэба адносіць да гаворак мовы А, а другія – да мовы Б. Узаемныя ўплывы гаворак суседніх моў не мяняюць іх папярэдне вызначанай прыналежнасці. Рознай можа быць толькі ступень пераходнасці перыферыйных гаворак, якая залежыць ад "колькасці старых інавацыйных рыс, пранікшых з суседняй гаворкі,

прыналежнай да іншай этнічнай мовы, а таксама ад рангу гэтых рыс, г.зн. ад іх дыферэнцыяльных магчымасцей. Такія рысы, як дзеканне і цеканне, аканне, мяккасць зычных перад і і е, цвёрды ц, маюць на беларуска-ўкраінскім паграніччы большы "прызнак беларускаці", чым многія іншыя рысы, уласцівыя беларускай мове"⁵.

У апазіцыі да сказанага знаходзяцца даследчыкі, якія прытрымліваюцца погляду, што пераходныя гаворкі складаюць "трэці новы тып гаворкі ў параўнанні з тымі двума, з якіх яны ўтварыліся"⁶. Паводле такіх меркаванняў пераходнасць пастуліруе існаванне паласы пераходнай тэрыторыі, што выключае магчымасць правядзення дакладнай моўнай мяжы. І больш таго, "пераходныя моўныя зоны сведчаць аб тым, што выразныя межы паміж генетычна роднаснымі мовамі адсутнічаюць"⁷.

Цікава, на наш погляд, прааналізаваць, як стасуюцца да канкрэтнай пераходнай гаворкі гэтыя два розныя падыходы. Фактычным матэрыялам для гэтай мэты з'яўляецца гаворка вёскі Трывежа на Беласточчыне, што размешчана ў дзесяці кіламетрах на поўнач ад горада Гайнаўка. Мову жыхароў гэтай вёскі характарызуюць наступныя рысы:

1) оканне: *голова́, молоко́, молодбо́го*;

2) цвёрдасць зычных перад е: *ден', ведеш, тебе́, межа́, бероза́*;

3) мяккасць зычных перад і: *мілы, нітка, біч, віно, пірогі́*;

4) вымаўленне мяккіх т', д' без фрыкатыўнага элемента, г.зн. адсутнасць дзекання і цекання: *ходзі́, с'ад', дзі́міа́, носі́мі́*;

5) вымаўленне дыфтонга *іе* (пасля цвёрдага р – *іе*) на месцы этымалагічнага *ѣ* пад націскам *лѣс, хлѣб, бѣлы, смѣло, літо, сѣно, на водіе, рычка, рыеж*; у ненаціскным становішчы *ѣ* вымаўляецца як і : *біда́, гніздо́, пісок, с'піва́мі́*;

6) вымаўленне дыфтонгаў *іе, уо* у закрытых складах пад націскам на месцы старых е, о: *піеч, с'ем, м'ед, кун', н'уос, муост*; не пад націскам этымалагічны е захоўваецца: *земля́, весна́, сестра́*;

7) цвёрдасць ц: *пап'ец, гуліца, цыбуля, купец*;

8) цвёрдасць шыпячых ж, ч, ш, а таксама р: *жывы́, чужы́, шапка, шыло, ровер, рычка, раміенны́*;

9) пратэтычнае в у асабовым займенніку *вудн, вона́, воны́*;

10) кароткі канчатак прыметнікаў жаночага роду ў ненаціскным становішчы пры поўным канчатуку пад націскам: *нова, чырвона, добра, але: моладзі́а, стары́а, чужы́а*;

11) наяўнасць формы давальнага і меснага склонаў адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду на *-ові*: *сынові́, на сынові́, на верхові́, кон'ові́, на кон'ові́*;

12) наяўнасць форм меснага склону адзіночнага ліку прыметнікаў і займеннікаў мужчынскага і някакага роду на *-уом, -ум*: *о молоду́ом, на ту́ом, о н'о́ум*;

13) захаванне заднеязычнага асновы ў 1-й асобе адзіночнага і ў 3-й асобе множнага ліку дзеясловаў пры наяўнасці ч у іншых асабовых формах: *с'іку́, с'іку́т – с'ічеш, с'ічеш... пеку́, пеку́т – печеш, печеш...*;

14) наяўнасць зычнага л' асновы пасля губных толькі ў форме 1-й асобы адзіночнага ліку дзеясловаў II спражэння: *куплю́ – купі́ш, куп'ат, лублю́ – лубі́ш, луб'ат*;

15) чаргаванне д':дж у асабовых формах дзеясловаў II спражэння: *ходзі́мі́, ході́ш – ходжу́, лады́мі́, лады́ш – ладжу́*;

16) наяўнасць цвёрдага т у форме 3-й асобы дзеясловаў: *носі́т, нос'ат, ході́т, ход'ат, беру́т, несу́т*;

17) захаванне канцавога галоснага ў форме інфінітыва: *ході́мі́, робі́мі́, с'піва́мі́*.

Некаторыя з адзначаных рыс патрабуюць пэўных заўваг. У дадзенай гаворцы адсутнічае такая характэрная, тыпова беларуская з'ява, як дзеканне і цеканне. Элементы апошняга, аднак, выяўляюцца пры вымаўленні спалучэння зычных *ст* перад і (напр., *госці́нец, хрысці́ны, сці́на, красці́*), а таксама ў словах тыпу *гуосці́, тесці́*⁸.

Зычны **ц** вымаўляецца некаторымі мякка: *гурчы́ца, купе́ц, ўа́йца*. Лічыць на дадзены момант такое вымаўленне асноўным, на нашу думку, нельга, таму што выяўляецца яно найперш у людзей, якія жывуць у вёсцы параўнальна нядоўгі час. Адносна канчатка давальнага і меснага склонаў адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду трэба адзначыць, што канчатак давальнага склону **-ові** не распаўсюджваецца на ўсе назоўнікі. У месным склоне шэраг назоўнікаў ужываецца з канчаткамі **-і, -ы, -іе**: *на порозі, на возі, на трактары, у хлівіе, у гумніе*.

На падставе пералічаных рыс цяжка адназначна аднесці дадзеную гаворку да дыялектаў беларускай ці ўкраінскай моў. Па меркаваннях многіх даследчыкаў, рашаючым пры вызначэнні беларуска-ўкраінскай моўнай мяжы з'яўляецца цвёрдае (украінскае) або мягкае (беларускае) вымаўленне пярэднязыхных зубных і губных перад **е, і**. А як быць, калі, як у нашым выпадку, перад **е** вымаўленне ўказаных зыхных цвёрдае (*весна́, дэвет', менэ́, тебе́*), а перад **і** – мягкае (*п'і́т'і, п'і́во, поб'і́т'і, д'і́во, пом'і́ж*)? На гэтае пытанне не даў адказу нават сам Я.Карскі, які прызнаваўся: "Не ведаю, як быць у тых выпадках, калі ёсць адно толькі цвёрдае э?"⁹. Некаторыя сучасныя даследчыкі прапануюць у такім разе ўлічваць большую колькасць рыс, перш за ўсё старых, традыцыйных, што вылучаюцца яркімі дыферэнцыяльнымі прыметамі, напр., акрамя згаданай, аканне–оканне, цвёрдасць–мяккасць зыхнага **ц**, дзеканне, цеканне–паўмяккасць **д', т'** (або іх цвёрдасць). Аднак паняцці "колькасці", "старасці" або "даўнасці" моўных рыс гэтымі даследчыкамі не ўдакладняюцца і, на наш погляд, не вельмі добра стасуюцца з прынцыпам навуковай дакладнасці. Яны не акрэсліваюць і не могуць акрэсліць, якая колькасць рыс дакладна вызначае моўную прыналежнасць гаворкі і наколькі старымі, даўнімі павінны быць гэтыя рысы. Розны падыход да гэтых пытанняў спрыяе суб'ектыўнай класіфікацыі гаворак.

Адносна нашай гаворкі можна сказаць, што пры наяўнасці ў ёй дзекання, цекання, акання, мяккасці зыхных перад **е, і**, цвёрдасці **ц** не ўзнікала б істотных пярэчанняў класіфікаваць яе як беларускую. Прысутнасць у гаворцы ікання, цвёрдасці зыхных перад **е, і**, окання, мяккіх **д', т', ц'** не павінна было б выклікаць сумненняў, што гэта гаворка ўкраінская. Аднак на беларуска-ўкраінскім моўным паграніччы так ярка выражаныя гаворкі не сустракаюцца. Доказам гэтаму служыць наша гаворка. Па некаторых яе рысах (цвёрдасць зыхных перад **е**, оканне і інш.) яе можна аднесці да ўкраінскіх гаворак, паводле іншых (мяккасць зыхных перад **і**, цвёрдасць **ц** і інш.) – да беларускіх. Такім чынам, у цэлым, наша дыялектная гаворка паслядоўна не ўпісваецца ні ў паняцце "ўкраінская", ні ў паняцце "беларуская". Яе мэтазгодна акрэсліць як пераходную. Пацвярджаюць гэта наступныя факты. Наяўнасць мяккіх **д', т'** ставіць дадзеную з'яву паміж беларускімі мяккімі фрыкатыўнымі **дз', ц'** і ўкраінскімі цвёрдымі **д, т**, параўн.: *хадз'і́ц'–ход'і́т'і–ход'ы́ты, мыц'–мы́т'і–мы́ты*. Вымаўленне дыфтонга **іе** на месцы націскных **ѣ** і зымалагічнага **е** таксама сведчаць пра пераходнае вымаўленне паміж беларускім **е** і ўкраінскім **і** (*л'эта́–л'і́ето–л'і́то, б'элы́–бі́элы–бі́лы*). У дыяхронным плане адзначаныя рысы з'яўляюцца доказам старажытнасці гаворкі, сведчаннем пераходнай стадыі паміж сучаснымі беларускай і ўкраінскай літаратурнымі мовамі і іх супольным "продкам", якім быў пэўны старажытнаўсходнеславянскі дыялект. Да яго асаблівасцей можна аднесці і оканне, і захаванне суфікса інфінітыва **-т'і**. Па гэтай прычыне наўрад ці слухна лічыць оканне як доказ "украінскасці" гаворкі.

Значыць, дадзеная гаворка захоўвае старажытныя, архаічныя рысы. У польскім мовазнаўстве такія гаворкі, услед за У.Курашкевічам, абазначаюцца як "рускія"¹⁰ (польск. *ruski* ўжываецца для азначэння з'яў, агульных для ўсіх усходнеславянскіх моў; для акрэслення рускай мовы існуе ў польскай мове іншы прыметнік – *rosyjski*).

Такім чынам, класіфікаваць нашу гаворку як пераходную беларуска-ўкраінскую можна не толькі ў сінхронным плане, але і з гістарычнага пункту погляду. Разам з тым лічыць пытанне аб моўнай прыналежнасці дадзенай гаворкі закончаным ніяк нельга. Магчымаць рознага падыходу да закранутай праблемы даказвае, што пераходнасць – з'ява складаная, многааспектная і супярэчлівая. "Каб заняць рашучае, цалкам навуковае становішча на тэму ацэнкі канкрэтнай гаворкі, трэба перш за ўсё мець багаты і салідна сабраны моўны матэрыял, у меру ўсебакова дакументаваную гісторыю засялення дадзенай тэрыторыі, а таксама добра арыентавацца ва ўсёй сукупнасці адпаведных культурных, рэлі-

пійных і іншых з'яў <...> Пры аналізе дыялектнага матэрыялу неабходна браць пад увагу, па меры магчымасці, усе ўзроўні дадзенай сістэмы: фанетычны, фаналагічны, марфалагічны, сінтаксічны, лексічны¹¹. Рэалізацыя гэтых пастулатаў патрабуе шырокага падыходу да канкрэтнага матэрыялу.

- ¹ Гл.: Smulikowa E. // Gwary przejściowe i mieszane na terenach słowiańskich. Lublin, 1993. S.283.
- ² Там жа. С.288.
- ³ А х м а н о в а О. С. // Словарь лингвистических терминов. М., 1966. С.433.
- ⁴ S a j e w i c z M. // Gwary przejściowe i mieszane na terenach słowiańskich. S.257.
- ⁵ Там жа.
- ⁶ Дурново Н.Н., Соколов Н.Н., Ушаков Д.Н. // Русский филологический вестник. М., 1915. Т.34. №4. С.216.
- ⁷ Прохорова С. // Systemy onomastyczne w słowiańskich gwarach mieszanych i przejściowych. Lublin, 1993. S.252.
- ⁸ Гл.: Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny. Т. 2 (mapy 82, 87). Wrocław, 1989.
- ⁹ Карский Е.Ф. // Белорусы. Вильня, 1904. Т.1. С.11.
- ¹⁰ K u r a s z k i e w i c z Wł. // Ruthenica. Warszawa, 1985.
- ¹¹ В у ч з ы н с к и М. // Gwary przejściowe i mieszane na terenach słowiańskich. S.22.

В.А. МАСЛАВА

МІФ І ЯГО АДЛЮСТРАВАННЕ У СЕМАНТЫЦЫ ФРАЗЕАЛАГІЧНЫХ АДЗІНАК

Апошнія гады характарызуюцца вострай цікавасцю да міфа, доказам чаго могуць служыць шматлікія міфалагічныя слоўнікі-энцыклапедыі, якія выйшлі ў гэты час: Мифы народов мира. Т. 1-2. М., 1987; Мифологический словарь. М., 1991; Мифы древних славян. Саратов, 1993; Словарь символов. Мифология. Магия. Психоанализ. М., 1994; Міфы бацькаўшчыны. Мн., 1994; Словарь славянской мифологии. Н.-Новгород, 1995; У.І.Коваль. Народныя ўяўленні, павер'і і прыметы. Гомель, 1995 і інш.

Пад міфам мы разумеем форму старажытнай культуры, спосаб спасціжэння сусвету, абагульнены вопыт народа, замацаваны ў сістэме вобразаў. Даследаванне міфалогіі праз прызму мовы толькі пачынаецца. Мэта дадзенага артыкула – паказаць, як адлюстроўваецца міфалагічны кампанент культуры і нацыянальнай свядомасці ў фразеалагічных адзінках (ФА). Тэарэтычнай асновай гэтага падыходу з'яўляецца погляд на ФА як на адзін са спосабаў функцыянавання міфалагічных ведаў. Пастаўленыя ў працы задачы вырашаюцца не толькі на аснове моўнага матэрыялу, але выкарыстоўваецца фальклорная, этнаграфічная, біблейская інфармацыя.

У любой мове існуюць ФА, якія прама і непасрэдна ўказваюць на миф: *вавилонское столпотворение, соломоново решение, вялікі потоп, хоць потоп* і інш. Гэтыя ФА заснаваны на агульнавядомых міфах, зразумелыя ўсім носьбітам мовы, не патрабуюць пэўнай інтэрпрэтацыі.

Дастаткова празрысты таксама ФА, якія маюць у сваёй аснове біблейскія міфы, напрыклад шматлікія міфы пра грэх – *братъ грех на душу, смертныи грех; чаго граха таіць, і смех і грэх, як на грэх*, міфы пра Хрыста – *з'яўленне Хрыста народу; Хрыста ради*.

Матэрыялам для нашага даследавання паслужылі толькі тыя ФА, міфы ў якіх утоеныя, закадзіраваныя, патрабуюць інтэрпрэтацыі, паколькі захоўваюць інфармацыю аб поглядах нашых продкаў на сусвет і на саміх сябе. Скарыстоўваліся намі таксама біблейскія, фальклорныя і этнаграфічны матэрыялы.

У існуючыя класіфікацыі міфаў дрэнна ўкладваецца моўны матэрыял (напрыклад, у класіфікацыю, прапанаваную А.Ф.Лосевым). Гэтым выклікана неабходнасць прадставіць ФА, звязаныя з міфамі, іншым спосабам. Дадзеныя ФА мы падзялілі на тры групы: **сусвет, чалавек і грамадства**. У сваю чаргу, група **сусвет** не з'яўляецца аднароднай, тут таксама выдзелена тры падгрупы: 1) **сусвет**, куды ўвайшлі ўсе касмаганічныя міфы; 2) **першасутнасці**, г.зн. фундаментальныя стыхіі светабудовы; 3) **прырода** – жывёлы і расліны.

У групе **грамадства** ўзнікла неабходнасць стварыць таксама тры падгрупы: 1) **грамадскі лад**; 2) **паводзіны**; 3) **багі і д'яблы**.

На прыкладзе аналізу некалькіх ФА ў кожнай з выдзеленых груп паспрабуем паказаць, як трансфармуецца міф, які замацоўваецца ў значэнні ФА.

Да падгрупы **сусвет** можна аднесці ФА *от яйца отольет* (пра спрытнага чалавека), *колумбово яйцо* (у значэнні "удалае рашэнне"), *от яиц Леды* (у значэнні "пачынаць з самага пачатку") і інш. У аснове гэтых ФА ляжыць касмаганічны міф аб яйку, з якога ўзнік сусвет. У вялікай колькасці дагістарычных пахаванняў у Расіі і Швецыі знойдзены гліняныя яйкі, якія ўспрымаюцца як эмблема бессмяротнасці. Касмаганічная функцыя сусветнага яйка суадносіцца з важнай роляй яек у каляндарных рытуалах розных народаў, напрыклад велікоднымі яйкамі ў хрысціян. Велікоднае яйка таксама з'яўляецца эмблемай бессмяротнасці, якая перадае сэнс хрысціянскіх вераванняў.

У семантыцы сучасных ФА з кампанентам "яйка" адбываюцца складаныя пераўтварэнні і змены, праз якія цяжка ўбачыць сувязь з сусветным яйкам, аднак гэтая сувязь існуе, і аб ёй можна здагадацца па непрыметнай зарубцы-слову ў нашай нацыянальнай памяці.

Падгрупа **першасутнасці** прадстаўлена вялікай колькасцю ФА, якія ў сваёй семантыцы акумуляруюць уяўленні старажытных славян пра фундаментальныя стыхіі светабудовы. Так, **агонь** – сімвал пераўтварэння і перараджэння, ён ахоплівае як добрае (жыццёвае цяпло), так і дрэннае (разбурэнне і спаленне). Агонь з'яўляецца архетыпічным вобразам з'яў у сабе². Гэта тлумачыць наяўнасць ва ўсходнеславянскіх мовах ФА з кампанентам "агонь" як пазітыўнай, так і негатыўнай ацэнкі: *агні яго ведаюць, цягаць каштаны з агню, падкінуць агню ў хату*, – з аднаго боку, і *як на агні гарыць, Праметэеў агонь*, – з другога. Гэты міф падмацаваны ў беларускай культуры святам агню на Купалле, любою да феерверкаў у славян, запальваннем агнёў на навагодняй ёлцы, дзе агонь сімвалізуе ачышчэнне, знішчэнне сіл зла.

У міфалагічным светаўспрыманні старажытных егіпцянаў і грэкаў вецер надзяляўся бяздумнай ліхай сілай, што знайшло адлюстраванне ў такіх ФА, як *ветер на уме, ветер в голове гуляет* (пра лёгкадумнага чалавека), *ветер в карманах гуляет* (пра безграшоўе), *на ветер* (дарэмна, марна), *з ветра* (прышлы, чужы). Усе гэтыя ФА абазначаюць негатыўныя з'явы, уласцівасці.

У падгрупе **прырода** традыцыйна выдзяляюцца жывёлы і расліны. Міфы, звязаныя з гэтымі прыроднымі сутнасцямі, даволі добра вытлумачаны ў навуковых працах. Разгледзім для прыкладу ФА з кампанентам "сабака", моцнае ўздзеянне на якія аказаў біблейскі міф, дзе сабака лічыцца параджэннем д'ябла. Прычым у рускім моўным усведамленні ФА з гэтым кампанентам больш пазітыўныя, чым у беларусаў. Параўн.: *собачья верность, собачья преданность* (пра вернага, аддадзенага чалавека), *собаку съест* (пра вопытнага чалавека) – у рускіх і з *роту сабаки скачуць* (пра таго, хто брыдкасловіць), *ушыцца ў сабачую скуру* (зрабіцца нягодным, лянёвым чалавекам), *сабакам падшыты* (дрэнны чалавек), *у сабаки вачи пазычыць* (стаць бессаромным), *што пан, то сабака* (аб дрэнным чалавеку) – у беларусаў. Такім чынам, ФА з кампанентам "сабака" кантрастуюць па характары ацэнкі і ацэначным знаку, што звязана з рознымі ўяўленнямі пра сабаку ў рускіх і беларусаў. Сабака канаціруе ў гэтых прыкладах розныя прыметы, што сведчыць аб самабытнасці вобразнага мыслення беларусаў.

Расліны таксама шырока прадстаўлены як у сусветнай (гл. антычныя міфы пра Нарцыса, Гіяцынта, Кіпарыса), так і ў беларускай міфалогіі (напрыклад, вядомае пакланенне дубу)³. У беларусаў існуе мноства ФА, адным з кампанентаў якіх з'яўляецца назва расліны: *рэдзьку сеяць, даць рэдзьчыну, даць гарбуза, калаціць зялёны мак, надакучыла як горкая рэдзька* і інш. Цэлы шэраг раслін паўстае тут як сімвал негатыўнай ацэнкі з негатыўнай канатацыяй – рэдзька, каноплі, боб, мак. Напрыклад, *рэдзьку рваць, рэдзьку сеяць, калаціць зялёны мак* (у значэнні "сварыцца"), *горькую редьку грызть* (жыць у цяжкіх умовах), *скребти редьку* (назойліва вучыць – ва ўкраінскай⁴).

У аснове падгрупы **чалавек** ляжыць міф аб чалавеку як вяршыні Боскага тварэння, у якое Ён затым удыхнуў душу. Напэўна, гэтым тлумачыцца ў славян асаблівая значнасць ФА з кампанентам "душа"⁵.

Што датычыць апошняй групы **грамадства**, то ў ёй былі выдзелены некалькі падгруп: **грамадскі лад**, **паводзіны ў грамадстве**, **багі і д'яблы**.

З падгрупай **грамадскі лад** звязаны некалькі груп ФА. Па-першае, у славянскіх мовах існуе значная група фразеалагізмаў з кампанентамі *верх-ніз*, у аснове якіх ляжыць уяўленне аб верхнім і ніжнім свеце ў міфалагічнай мадэлі сусвету. Да гэтай жа групы можна аднесці ФА, якія ўтрымліваюць супрацьпастаўленні, што існавалі яшчэ ў старажытнай славянскай міфалогіі: жыццё – смерць, цот – няцот(лішка), поўнач – поўдзень, правы – левы, мужчынскі – жаночы, прамы – крывы і інш. (гл. працы В.В.Іванова, І.М.Тапарова). Перамяшчэнні з верхняга свету ў ніжні і наадварот складаюць аснову шматлікіх міфалагічных матываў: богі спускаюцца на зямлю, падымаюць да сябе дастойных. Сляды гэтага можна знайсці ў ФА *братъ верх, как небо от земли, низкой пробы* і г.д. У аснове ФА з кампанентам *правы – левы* ляжыць хрысціянскі міф пра тое, што кожны чалавек мае добрага і злага духа: анёл-заступнік размяшчаецца справа, а беспакуснік – злева. Адсюль *устаць з левай нагі* (пачаць дзень пад удадай злага духа, сучаснае значэнне "быць у дрэнным настроі"); *споткнуцца на левую ногу, левые деньги, левый заработок, правое дело* і г.д.

Славянскія манагамныя культуры асабліва актыўна выштурхоўваюць "заядбаных" – удоў, удаўцоў, векавух і халасцякоў, пазашлюбных дзяцей; гэта знайшло адлюстраванне ў ФА: *шлюха падзаборная* (першапачатковае скарыстанне гэтай ФА адносілася да жанчыны, якая выйшла за межы мужавага двара, за агароджу); ФА *на холостом ходу* ў значэнні "не па прызначэнні, дарэмна, марна" – гэта другасная намінацыя, у якой тым не менш захавалася негатыўная ацэнка, канатацыя да слова "халасты"; *принести в подоле* – у значэнні "нарадзіць пазашлюбнае дзіця".

Падгрупа **багі і д'яблы** добра апісана ў навуковых працах⁶. Ва ўяўленнях славян існаваў верхні і ніжні ярус міфалагічных персанажаў – багоў і д'яблаў. (Параўн. славянскія *Пярун, Веляс, Хорс, Дажбог* (у тым ліку беларускія *Цёця* – багіня ўраджаю, *Жыжа* – бог агню) і шматлікія нізкія багі – вадзянікі і лешыя, русалкі і ўпыры, ліхаманкі і ваўкалакі). Указанне на іх замацавалася ў мове і дайшло да нас у выглядзе ФА тыпу: *кикимора болотная, нечистая сила, бес попутал, вертится как черт, вертеться мелким бесом, вкальвать как черт, черт несет, до черта, леший принес, у черта на куличках, полететь к черту, черт чертом, черта лысого; черт возьми (поберу, подери), черт не дремлет, черт попутал* (бел. – *даць чарцей, даць перуноў, пярун яго ведае, перуном несціся*; праклёны і пагрозы – *каб цябе пярун забіў*), а таксама с *богом, бог дал – бог взял, слава богу, ради бога, бог послал* (аб выпадковым шанцаванні) і інш.

З аднаго боку, ва ўсходнеславянскіх мовах тысячагоддзямі жывуць міфы, што прайшлі праз сусветную культуру, рэлігію. З другога, – сучаснасць нараджае новыя міфы і адпаведна новыя фразеалагізмы, напрыклад, *у версе, у верхнім эшалоне* (у значэнні "на ўзроўні першых людзей дзяржавы", "у кіраўніцтве"), *з высокай трыбуны* (у значэнні "заявіць нешта чалавеку, прыбліжанаму да ўлады"), *быць на высоте* (знаходзіцца на ўзроўні адпаведных патрабаванняў). У семантыцы гэтых ФА знайшлі адлюстраванне старыя, тыповыя схемы і ўяўленні, якія абагаціліся ў сучаснай мове новымі адценнямі і канатацыямі: узнікаючы тут вобраз "верху" з яго прывілеямі цягне за сабой цэлы шэраг асацыяцый, сярод якіх ёсць і звязаныя з міфам, на іх накладваецца ацэнка (часцей пазітыўная, пры негатыўнай ацэнцы ўзнікае іронія) і адпаведная эмоцыя.

Для семантыкі прааналізаваных у дадзеным артыкуле ФА характэрна, што старажытныя міфалагічныя ўяўленні ў іх перапрацаваны мовай, часта яны ўжо атрымалі сучаснае значэнне, аднак акумуляваная ў іх духоўная сіла міфа заяўляе аб сабе як мінімум праз асацыяцыю. Як сцвярджаў А.А.Патабня, міфалагічнасць у іх захоўваецца "не в силу своей устойчивости, а потому что применяется к житейским обстоятельствам, становится образом постоянно обновляющегося значения"⁷.

Такія ФА нібы маюць сваю ўнутраную прагматычную сутнасць, суадносную з іх міфалагічным узнікненнем, і знешнюю, звязаную з іх далейшым функцыянаваннем.

¹ Лосев А. Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. М., 1957.

² Керлот Х. Э. Словарь символов. REEL-book, 1994. С.353.

³ Ляўкоў Э. А. Маўклівыя сведкі мінуўшчыны. Мн., 1992.

⁴ Коваль У. І. Чым адгукнецца слова: Фразеалогія ў абрадах, павер'ях і звычках. Мн., 1994.

⁵ Аксянчук Г. Я. // Веснік БДУ. Сер.4. 1996. №1.

⁶ Максимов С. В. Крестная сила. Нечистая сила. Неизвестная сила. Кемерово, 1991; Баянов Д. Леший по прозвищу "обезьяна": Опыт демонологических сопоставлений. М., 1991; Мило-радович В. П. Українська відьма: Нариси з української демонології. Київ, 1993.

⁷ Потебня А. А. Теоретическая поэтика. М., 1990. С.134.

Н.Б. КИСЯЛЁВА

БЕЛАРУСКА-СЛАВАЦКІЯ ЛЕКСІЧНЫЯ СУВЯЗІ Ў АРЭАЛАГІЧНЫМ АСПЕКЦЕ

У арэалагічным аспекце моўны падзел Славіі разглядаецца як супрацьпа-стаўленне цэнтра і перыферыі славянскай тэрыторыі, прычым асновай падзелу з'яўляецца не "мова", а "моўныя арэалы", якія ўтвараюць арэальную структуру кожнай славянскай літаратурнай мовы, не тоесную яе дыялектнай базе. Гэтай тэрміналогіяй мы будзем карыстацца і ў далейшым. Цэнтр, ці цэнтральная зона, арэальнай структуры славянскай моўнай прасторы ахоплівае тэрыторыі славацкіх, чэшскіх (Маравія), украінскіх (Карпаты і Палессе), беларускіх (Палессе і частка заходніх гаворак) і польскіх (Мазовія) моўных арэалаў⁷. Не ўсе з моўных груп, што належаць да цэнтральнай зоны, непасрэдна кантактуюць. Таму супадзенні ў арэальных тыпах несуседніх моў выклікаюць асаблівую цікавасць: у чым прычына іх з'яўлення, ці пацвярджае гэта наяўнасць агульных рысаў у асобных гаворках адной арэальнай зоны і якую інтэрпрэтацыю яны могуць атрымаць у сінхронным і дыяхронным плане? Адказы на гэтыя пытанні, як заўважае Г.Цыхун, "могучы істотным чынам паўплываць на вырашэнне праблемы рэканструкцыі арэальнай структуры праславянскай мовы, што ў сваю чаргу мае непасрэднае дачыненне да расшэння праблемы славянскай парадзігмы і іншых агульнаславянскіх праблем"². Мы ж абмяжуемся пакуль што разглядаць асобных паралелей у дзвюх несуседніх мовах цэнтральнай зоны – беларускай і славацкай.

Сучасныя даследаванні пераконваюць, што мараўска-славацкі моўны арэал быў зонай апошняга славянскага адзінства перад яго канчатковым распадам³. У гэтым апошнім агульнаславянскім арэальным цэнтры яшчэ маглі перакрывацца рознабаковыя інавацыі, у прыватнасці, паўночна- і паўднёvasлавянскія, хаця іх кантактная зона пад час распаду славянскага адзінства гранічна звужалася. Што ж тычыцца кантакту ўсходніх і заходніх славян, то ён быў больш грунтоўны, а таму і кантактная зона магла быць значна большай. Адсюль магчымаць моўных паралелей на такіх географічна аддаленых тэрыторыях, як Беларусь і Славакія. Асабліва цікавыя яны ў тым выпадку, калі з'яўляюцца эксклюзіўнымі і не маюць аналагаў у іншых роднасных мовах. Наогул, чым больш часта (і рэгулярна) нейкая мова будзе ўдзельнічаць у абмежаваных міжславянскіх сувязях, тым больш падстаў лічыцца, што ў арэальнай структуры праславянскай мовы дыялект, з якога ўзнікла гэта мова, займаў цэнтральнае становішча. І наадварот, калі нейкая славянская мова амаль не мае адносна сепаратных сувязей з другой (роднаснай) мовай, то ў арэальнай структуры праславянскай мовы яна, хутчэй за ўсё, займала становішча, блізкае да перыферыі. Але мы не абсалютызуюць эксклюзіўнасць беларуска-славацкіх ізалекс, бо ў мовах, якія развіваліся ў шчыльным кантакце з суседнімі роднаснымі мовамі, практычна немагчыма прымяняць на практыцы крытэрыі эксклюзіўнасці.

Шукаючы падабенства ў беларускай і славацкай мовах на агульнаславянскім фоне, мы тым самым кладзем пачатак інвентарызацыі тоесных (падобных) элементаў у дзвюх гэтых мовах, што можа зрабіцца перадумовай іх пэўнай гістарычнай інтэрпрэтацыі.

1.0. Славацка-ўсходнеславянскія адпаведнікі, арэалы якіх змешчаны на ўсходняй ускраіне цэнтральнай зоны.

1.1. Славацка-беларуска-ўкраінскія адпаведнікі:

слвц. *kolešňa* 'гумно, стадола'(гемерскія гаворкі сярэднеслвц. макраарэала) – бел. *колэшня*, *клэшня* 'пабудова са сценамі для гаспадарчых прылад'(зах.-палеск.) – укр. *колэшня* 'паветка', 'хлеў, стайня', 'сарай для карэт'(палеск.);

слвц. *šopa* 'гумно, стадола' (поўнач і поўдзень сярэднеслвц. гаворак) – бел. *шопла, шопка* 'пабудова са сценамі для гаспадарчых прылад' (паўдн.-зах. і астраўкамі на поўначы, усходзе і ў цэнтры) – укр. *шопла* 'будынак для сельска-гаспадарчых прылад', 'будынак для хатняй жывёлы' (паўдн.-зах.);

слвц. *roval, rovala* 'столь' (аг.-слвц.) – бел. *повал* 'тс*' (зах.-палеск.) – укр. *повала* 'тс' (закарпацк.). Лексему *rovala* ў значэнні 'падлога' мы тут не разглядаем;

слвц. *roúz* 'прыжым на возе' (сярэднеслвц. у р-не Скаліц, паўночн. частцы Кісуц і ўсходн. Ліптаве) – бел. *(а)поўзіна* 'тс' (паўдн.- і ўсх.) – укр. *пауз, паўз, паўзіна* (паўдн.-зах.);

слвц. *prepelic(a)* 'матылёк' (паўдн.-сярэднеслвц.) – бел. *перапёлка* 'тс' (зах.-палеск.) – укр. *перепілка* 'тс';

слвц. *otočky, otoky* 'нутранае сала' (мараўск.) – бел. *аточыны* 'нутранае сала', 'ператоплены тлушч' (палеск.) – укр. *оточини* 'кішачны тлушч' (паўдн.-зах.);

слвц. *naizba* 'гарышча' (паўдн.-сярэднеслвц.) – бел. *на хяце* 'тс' (палеск. і астраўкамі па ўсёй тэрыторыі) – укр. *на хаті, на хату* 'тс' (паўночн.);

слвц. *škira miš* 'кажан' (паўдн.-шарышскія гаворкі Усх. Славакіі) – бел. *шкурацяная мыш* 'тс' (усх.-палеск.) – укр. *шкурятяна миш* 'тс' (усх.-палеск.).

1.2. Славацка-беларуска-ўкраінска-рускія адпаведнікі:

слвц. *kalamutni* 'мутны (пра ваду)' (усходнеслвц.) – бел. *каламутны, галамутны* 'тс' (паўдн.-зах.) – укр. *каламутний* 'тс' (паўночн. і паўдн.-зах.) – рус. *каламутный* 'тс' (паўночна-зах.);

слвц. *dochnūt* 'паміраць (вульг. пра людзей), падыхаць (пра жывёл)' – бел. *дохнуць* 'тс' – укр. *дохнути* 'тс' – рус. *дохнуть* 'тс';

слвц. *vrx* 'гарышча' (паўдн.-сярэднеслвц. у р-не Банскай Быстрыцы) – бел. *вышкі* 'тс' (паўдн.-зах.) – укр. *вишки, верх* 'тс' (палеск.) – рус. *вышка, верх* 'тс' (паўночна-зах. і зах.);

слвц. *zámet* 'мяцеліца' (зах.-слвц., паўночна-сярэднеслвц. і крайні ўсход усх.-слвц. макраарэала) – бел. *зámeць* 'тс' (паўн.-усх.) – укр. *заметіть* 'тс' (паўн.-усх.) – рус. *заметь* 'тс';

1.3. Славацка-беларуска-рускія адпаведнікі:

слвц. *dul(i)et* 'таўсець, пухнуць' – бел. *дулёць* 'пыліць (у час красавання збажыны); гарэць без полымя, тлець', *дул* 'тонкі пыл' (паўн.-зах., палеск.) – рус. *дулеть* 'гарэць, тлець' (арлоўск.), 'гнісі' (смаленск.);

слвц. *kosienka* 'паўторна скошаная трава' (паўдн.-сярэднеслвц.) – бел. *кошанка* 'скошаны луг' (палеск.) – рус. *кошёнка* 'дрэннае жыта, якое не жнуць, а косяць' (зах.).

2.0. Заходнеславянска-ўсходнеславянскія адпаведнікі, арэалы якіх ахопліваюць цэнтральную зону і пашыраюцца ў паўночным, паўночна-заходнім і паўночна-ўсходнім кірунках ад яе.

2.1. Славацка-польска-беларускія адпаведнікі:

слвц. *bonk* 'авадзень (Oestridae)' (гаральск. гаворкі паўночнай часткі Славакіі) – польск. *bańk* 'сляпень (Tabanidae)' (аг.-польск.* пслісемант) – бел. *бонк* 'авадзень (Oestridae)' (зах.);

слвц. *vorek* 'мех, мяшок' (гаральск.) – польск. *worek* 'тс' – бел. *ворак* 'тс' (зах.);

слвц. *(s)krídelka* 'плаўнікі ў рыбы' (зах.-слвц.) – польск. *skrzydełka* 'тс' (астраўкамі на поўдні, паўночн. усходзе і поўначы) – бел. *скрыдзелкі* 'тс' (зах.).

2.2. Славацка-чэшска-беларускія адпаведнікі:

слвц. *babizna, babizeň* 'старая баба або агідная жанчына, баба' (зах.-слвц.) – чэш. *babizna* 'агідная, брыдка, злосная баба, старая жанчына' (мараўск.) – бел. *бабізна* 'вялікі баязлівец; высакарослая жанчына' і *бабзно* н.зневаж. 'нязграб-

* 'тс' – тое самае.

* аг.-польск., аг.-слвц. – агульна-польскае, агульна-славацкае і г.д.

ная, грузная жанчына' (тураўск.). Аманімічныя формы ва ўкраінскай і польскай мовах маюць іншую семантыку.

2.3. Славацка-чэшска-польска-беларуска-ўкраінскія адпаведнікі:

слвц. *gorucha* 'жаба (Vulfo)' (аг.-слвц.) – чэш. *gorucha* 'тс' (аг.-чэш.) – польск. *gorucha* 'тс' (аг.-польск.) – бел. *рапу́ха, ропу́ха* 'тс' (зах.-палеск. і астраўкамі па ўсёй тэрыторыі) – укр. *ропу́ха* 'тс' (паўдн.-зах., палеск. і астраўкамі ў басейне Дняпра);

слвц. *bocian, bosan* 'бусел (Ciconia)' (большая частка тэрыторыі, акрамя поўдня і захаду) – чэш. *bocan* 'тс' (мараўск.) – польск. *bocian, bosan* 'тс' (аг.-польск.) – бел. *баця́н, буця́н* (зах., паўночныя і паўн.-усх. р-ны) – укр. *ботя́н* 'тс' (паўдн.-зах. і астравок на поўначы);

слвц. *chrobák* 'дажджавы чарвяк (Lumbricus terrestris)' (усх.-слвц.) – чэш. *chrobák* 'тс' (мараўск.) – польск. *chrobak* 'тс' (заходн., усх. і паўночн.) – бел. *роба́к, раба́к* 'тс' (палеск. і зах.) – укр. *хроба́к* (паўдн.-зах.);

слвц. *druk* 'дышаль' (частка земплінскіх і ужскія гаворкі Усх. Славакіі) – чэш. *druk* 'тс' (мараўск.) – польск. *drók* 'тс' (паўдн.-усх.) – бел. *дронк* 'трайня ў возе' (зах.) – укр. *дрок* 'тс';

слвц. *slimák* 'смоўж з ракавінай (аг.-слвц.)' – чэш. *slimák* 'тс' (мараўск. і астраўкі ў цэнтры і на поўдні) – польск. *ślimak* 'тс' (аг.-польск.) – бел. *сліма́к* (паўдн.-зах. і астраўкі на поўначы) – укр. *слима́к* 'тс' (паўдн.-зах. і астраўкі ў басейне Дняпра);

слвц. *pl'uta* 'слота' (паўдн.-зах.) – чэш. *pl'uta* 'даждлівы час' (мараўск.) – польск. *pluta, plucha* 'слота' – бел. *плюта, плюго́цька* 'слота'(зах.) – укр. *плюта* 'тс' (зах.).

2.4. Славацка-чэшска-польска-беларуска-ўкраінска-рускія адпаведнікі:

слвц. *kulhat* 'кульгаць' (зах.- і ўсх.-слвц., гаральск.) – чэш. *kulhat* 'тс' (мараўск.) – польск. *kułgać* 'тс' (аг.-польск.) – бел. *кульга́ць* 'тс' (аг.-бел.) – укр. *кульга́ти* 'тс' (аг.-укр.) – рус. *кульга́ть* (паўн.-зах. і зах.);

слвц. *d'jšel* (усх.-слвц.), *dyšel* (гаральск.) – польск. *dyszel* (паўдн.-усх.) – бел. *дышаль* (палеск.) – укр. *дишель, дішель* 'тс' (палеск., зах.-закарпацк.) – рус. *дышло* (аг.-рус.). Паходзіць з ням. *Deichsel*, ням. дыял. *dichsel, disel, dissel*⁴.

2.5. Славацка-чэшска-лужыцка-польска-беларуска-ўкраінскія адпаведнікі:

слвц. *vevierka* 'вавёрка (sciurus vulgaris)' (усх.-слвц.) – чэш. *veverka* 'тс'(аг.-чэш.) – луж. *wjewjercka* 'тс' – польск. *wiewiórka* (аг.-польск.) – бел. *вавёрка* (аг.-бел.) – укр. *вевірка* (паўднёва-зах.). Назвы вавёркі ад праславянскай асновы *vever- назіраюцца таксама ў іншых славянскіх мовах, але з адрознымі суфіксами;

слвц. *konik* 'конік (Tettigonia viridissima)' (сярэне- і ўсх.-слвц.) – чэш. *konik* 'тс' (сяр.-чэш.) – луж. *konik* 'тс' – польск. *konik polny* (паўдн. і ўсх.) – бел. *ко́нік* 'тс' (паўдн.-зах. і паўднёв.) – укр. *ко́ник* (паўдн.-зах. і басейн Дняпра);

слвц. *hydít* 'уродаваць, скажаць' – чэш. *hyzdít* 'ляць, браніць' – в.-луж. *hidźić*, н.-луж. (стар.) *hyziś* 'ненавідзец' – польск. *hydzić* 'выклікаць агіду, брыдзіць нешта' – бел. *гыды́ты* 'пэцкаць, мараць', *гідзі́ца, гіді́це* 'брыдзі́ца' – укр. *гиді́тися* 'тс'.

Пераважная большасць прадстаўленага тут матэрыялу складаецца са славянскіх паводле паходжання лексем, але ёсць і даўнія запазычанні (*дышаль, шоба, гыды́ты*).

Славацкую мову паядноўваюць з усходнеславянскімі і адрозніваюць ад іншых заходнеславянскіх моў наступныя лексемы: *kolešňa, šopa, povál, použ, pre-pelica, otočky, naizba, kalamutni, dochnút, vrx, zámet, dul(i)et', kosienka, škíramiś*.

Існуюць пэўныя заканамернасці ў тым, якія моўныя арэалы далучаюцца да беларуска-славацкіх паралелей. Напрыклад, чэшская мова часцей за ўсё ўдзельнічае ў беларуска-славацкіх сувязях сваімі мараўскімі дыялектамі (*babiz-na, bosan, chrobák, slimák, pl'uta, kulhat*), украінская – паўднёва-заходнімі (*колёш-ня, шоба, повал, пауз, оточини, каламутний, ропу́ха, ботя́н, хроба́к, слима́к, вевірка, ко́ник*), а польская – паўднёвымі і кашубскімі (*worek, chrobak, drók, pluta, dyszel, konik polny*). Цікава, што гэтыя ж дыялекты заканамерна ўдзельнічаюць і ў балгарска-славацкіх сувязях, як паказалі апошнія даследаванні⁵. А паколькі

пералічаныя дыялекты з'яўляюцца "ваколіцай" і неад'емнай часткай цэнтральнай арэальнай зоны, іх удзел адначасова ў заходнеславянска-ўсходнеславянскіх і ў заходнеславянска-паўднёvasлавянскіх моўных сувязях пацвярджае меркаванне, што менавіта на заходнеславянскіх (славацкіх) землях знаходзіўся колішні агульнаславянскі арэальны цэнтр.

Увогуле разгледжаныя беларуска-славацкія паралелі можна падзяліць на тры тыпы:

1. Лексічныя адпаведнікі: бел. *каламутны* – слвц. *kalamutni*, бел. *шкурацяная мыш* – слвц. *škira miš*, бел. *дóхнуць* – слвц. *dochnút'*, бел. *дулёць* – слвц. *du(i)et'*, бел. *бонк* – слвц. *bonk*, бел. *рапу́ха* – слвц. *ropucha*, бел. *кульга́ць* – слвц. *kulhat'*, бел. *гыды́ты* – слвц. *hydít'*, бел. *на ха́це* – слвц. *naizba*.

2. Семантычныя адпаведнікі: бел. *шо́па* – слвц. *šopa*, бел. *пова́л* – слвц. *roval(a)*, бел. *перапéлка* – слвц. *prepelic(a)*, бел. *ато́чыны* – слвц. *otocky*, бел. *вы́шкі, верх* – слвц. *vrx*, бел. *скры́дзелкі* – слвц. *(s)kridelka*, бел. *ко́нік* – слвц. *koník*.

3. Словаўтваральныя адпаведнікі: бел. *колё́шня* – слвц. *kolešna*, бел. *поў́зіна* – слвц. *poúz*, бел. *ко́шанка* – слвц. *kosienka*, бел. *бабі́зна* – слвц. *babizna*, бел. *баця́н* – слвц. *bocian*, бел. *сліма́к* – слвц. *slimák*, бел. *плю́та* – слвц. *pl'uta*, бел. *завёрка* – слвц. *vevierka*.

Па-за нашай увагай застаўся цэлы шэраг праблем, звязаных з арэальна-тыпалагічнымі даследаваннямі славянскіх моў цэнтральнай зоны. Яны вартыя паасобнага грунтоўнага разгляду.

¹ Гл.: Бузук П. А. // Працы Акадэмічнае канфэрэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі. Мн., 1927. С.75; Толстой Н. И. // Арэальныя ісследования в языкознании и этнографии. Л., 1977. С.39,55; Цыхун Г. А. // XI Міжнародны з'езд славістаў. Доклады. Мн., 1993. С.19.

² Цыхун Г. А. // X Міжнародны з'езд славістаў. Мн., 1988. С.22.

³ Гл.: Ивич П. // IY Международный съезд славистов. Материалы, дискуссии. Том второй. Проблемы славянского языкознания. М., 1962. С.360–361; Цонев Б. История на българския език. София, 1981.

⁴ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. М., 1964. Т.1. С.560.

⁵ Гл.: Младенов М. и др. // Славянска филология. 1994. Т.21.

Педагогіка, псіхалогія

В.М. НАВУМЧЫК

ВЫХАВАННЕ ТВОРЧАЙ АСОБЫ ЯК ПЕДАГАГІЧНАЯ ЗАДАЧА

Пад творчай асобай звычайна разумеюць асобу, здатную да стваральна-інавацыйнай дзейнасці і самаўдасканалення. Асноўнымі кампанентамі творчай асобы з'яўляюцца: а) творчая накіраванасць (матывацыйна-патрэбнасная арыентацыя на творчае самавыяўленне, мэтавыя ўстаноўкі на асобасна- і грамадска-каштоўныя вынікі); б) творчы патэнцыял (сукупнасць інтэлектуальных і практычных ведаў, уменняў і навыкаў, здольнасць да прымянення іх пры вылучэнні праблем і пошуку шляхоў іх вырашэння з апорай на інтуіцыю і лагічнае мысленне, адоранасць у той ці іншай сферы); в) індывідуальна-псіхалагічныя своеасаблівасці (валявыя рысы характару, самаарганізаванасць, крытычная самаацэнка, усхваляванае перажыванне дасягнутага поспеху, усведамленне сябе як творцы матэрыяльных і духоўных каштоўнасцей, патрэбных іншым людзям).

Неабходна адзначыць вялікую колькасць і разнапланавасць у вызначэнні паняцця "творчасць". І гэта, зразумела, таму, што творчасць — дзейнасць шматбаковая. Яе загадкавасць у яе непрадказальнасці, у магчымасці творцы адкрыць самага сябе. Мы звязваем творчасць і талент з выхаваннем чалавека.

У гэтым сэнсе, калі мы гаворым пра "тэхналогію творчасці" — як вучыць творчаму падыходу, як выхоўваць у сябе якасці з'ўрыстычнага характару, як рабіць вынаходніцтвы і інш., — мы маем на ўвазе, што гэта не тая тэхналогія, якая прадугледжвае строга дэтэрмінаваную паслядоўнасць мэтанакіраваных дзеянняў, прыводзячых да жаданага выніку. Калі б гэта здарылася, то творчасць атрымала бы статус адной з распаўсюджаных непрыбытковых прафесій. Пад тэрмінам "тэхналогія творчасці" мы будзем разумець сукупнасць тых магчымасцей, якімі авалодалі людзі на шляху да пошуку новага.

Педагагічная праблема творчасці заключаецца ў стварэнні такіх умоў, у якіх вучань за адносна кароткі тэрмін авалодае зместам вывучаных старонак Кнігі Ведаў і адкрые для сябе і чалавецтва яе новыя старонкі. Тут, натуральна, не можа быць жорсткіх рэкамендацый, бо гэта супярэчыць сутнасці паняцця "творчасць".

Да сказанага трэба дадаць думкі людзей, для якіх творчасць ёсць і спосаб існавання, і аб'ект даследавання адначасова. Так, драматург В.Розаў падкрэслівае, што акт творчасці несамавольны. "Ён не падпарадкоўваецца нават вельмі моцнаму валявому намаганню. Як ні парадаксальна, але мастак у момант творчага акта як бы не разважае. Як мне здаецца, мастак разважае да моманту творчасці і пасля яго, у час самога акта творчасці рэфлексія быць не павінна. Больш складана, канешне, справа абстаіць з навуковай творчасцю. Але і яна — сястра мастацкай, мабыць нават родная. Некалькі гадоў таму ў адным артыкуле прачытаў заўвагу аб тым, што першакрыніцай найвялікшых дасягненняў і адкрыццяў ва ўсіх сферах культуры, навукі, тэхнікі і мастацтва з'яўляецца нечаканае і без бачнай на тое прычыны ўзнікаючае асвятленне. Гэта і ёсць творчасць".¹

Былі спробы даследаваць фізіялогію інтуіцыі і інтуітыўнага мыслення. Вельмі цікавым з'яўляецца пункт гледжання канадскага вучонага Г.Селье, згодна з якім "інтуіцыя — гэта несвядомы розум, які дае веды, мінуучы разважанні і ра-

зумовія виснову. Гэта імгненнае разуменне ці асэнсаванне без рацыянальнага мыслення. Інтуіцыя — гэта іскра, якая запальвае розум, яго арыгінальнасць і вынаходніцтва. Гэта ўспышка, неабходная для злучэння свядомай думкі з уяўленнем. Інтуітыўнае прадчуванне часам вылучаецца як ідэя, што аб'ядноўвае і прасвятляе раптам свядомасць і дае рашэнне праблемы, над якім мы так доўга біліся. Не выпадкова ў старажытных індзейцаў Перу паняцце "паэт" і "вынаходнік" азначаліся адным словам..."²

Гарманічнае ўзаемадзеянне паміж свядомым і несвядомым розумам адырывае асабліва важную ролю ў механізме інтуітыўнага мыслення. Калі чалавек у значна большай ступені мае ўладу над прыродай, чым ведае яе законы, то гэта адбываецца таму, што яго інтэлект у стане адначасова спасцігаць толькі адну ідэю, у той час, калі дзеяннем дапамагае ўвесь падсвядома захоўваемы запас вопыту і ідэй. З цёмных схронаў уроджанай і набытай інфармацыі мы можам даставаць на святло свядомасці для лагічнага аналізу толькі адну праблему, астатнія нашы веды ў гэты час недасягальныя для такога планамернага разгляду.

Г.Селье робіць выснову: "Паколькі інтуітыўная разумовая дзейнасць можа праходзіць без удзелу свядомага кантролю, то сапраўдны навуковы аналіз немагчымы".³

Сярод даследчыкаў феномена творчасці існуюць два пункты гледжання: адны лічаць, што навучыць творчасці немагчыма, другія сцвярджаюць, што творчасці можна навучыцца. Сцвярджаецца, што без пэўных задаткаў навучыць педагога яго прафесійнай творчасці немагчыма. У яго павінны прысутнічаць такія якасці, як любоў да дзяцей і да сваёй справы, высокая маральная і эстэтычная культура, мастацкае валоданне словам, асаблівая чуласць і ўважлівасць да свету дзіцячых перажыванняў і адчуванняў. Гэтыя якасці складаюць ядро асобы педагога-майстра. Ядро і робіць чалавека асобай і прафесіяналам.

Да паняцця "творчасць" цесна падыходзіць паняцце "крэатыўнасць" (ад лац. creatio — стварэнне) як універсальная творчая здольнасць да прадуктыўнай дзейнасці, ці сукупнасць індывідуальных псіхалагічных характэрныяў творчай асобы.

Крэатыўнасць вызначаецца як сукупнасць разумовых (дывергентнае мысленне; хуткасць, гібкасць, арыгінальнасць мыслення; шырыня катэгарызацыі; генералізаваная чуткасць да праблемы; уменне абстрагавацца, канкрэтызаваць, перагрупаваць ідэі) і асобасных (рэгуляторныя працэсы, узнаўляючыя творчае ўяўленне, фантазію) якасцей, якія спрыяюць праяўленню і станаўленню творчасці як суб'ектыўнага, індывідуальна афарбаванага стылю дзейнасці асобы.

Існуе думка, што творчасць павінна быць накіравана толькі на гуманныя арыенціры, у іншым выпадку гэта не творчасць, а чалавек, які займаецца, напрыклад, незаконнай дзейнасцю, — не творчая асоба. Такая думка памылковая таму, што любая рэч можа быць накіравана як на карысць чалавецтву, так і наадварот. У гэтым плане важным з'яўляецца выказванне П'ера Кюры ў яго Нобелеўскай лекцыі: "У злачынных руках радый можа стаць вельмі небяспечным, і мы не ў стане цяпер сабе задаць пытанне, ці выйграе чалавецтва ад ведаў сакрэтаў прыроды, ці дастаткова яно даспела, каб карыстацца ім, ці не прыносяць яму шкоду гэтыя веды. Прыклад адкрыцця Нобеля вельмі характэрны. Наўнасць магутных выбуховых рэчываў зрабіла магчымым правядзенне грандыёзных работ. Але ж разам з тым выбуховыя рэчывы з'яўляюцца страшным сродкам разбурэння ў руках злачынцаў, якія ўцягваюць народы ў вайну. Я прыхільнік пункту гледжання Нобеля, што чалавецтва здабудзе з новых адкрыццяў больш добрага, чым дрэннага".⁴

Феномен творчасці разглядаецца намі як адзін з фактараў, які дазваляе зазірнуць у заўтрашні дзень, пераадолець бар'ер непазнанага. У навучальным працэсе ён выступае як дыдактычны фактар. Практыка педагагічнай работы павінна канцэнтраваць сваю ўвагу на кожным асобным вучні, ставячы за мэту распазнаць у ім творчыя задаткі, развіць іх і тым самым выканаць сваю місію перад грамадствам. У сувязі з гэтым паўстае пытанне: дзе лепш за ўсё чалавек развівае асабістыя творчыя задаткі: у сям'і, школе, ці ў ВНУ? Мяркую, што гэта павінна адбывацца на кожным з пералічаных этапаў. Але ж на практыцы справа абстаіць не так. Псіхологі ўстанавілі, што 37% шасцігадовых дзяцей маюць высокі патэнцыял творчай актыўнасці, у сямігадовых рэспандэнтаў гэты паказчык знізіўся да 17%. У дарослых выяўлена толькі 2% творча актыўных. Гэтыя лічбы

ўскосна сведчаць аб тым, што сучасная масавая школа ў значнай ступені зніжае творчы патэнцыял асобы, нівеліруе яе. Сярод прычын даволі распаўсюджанай з'явы адчужэння дзяцей ад школы трэба адзначыць падаўленне патрэбы ў творчай самарэалізацыі, што прыводзіць да пазнавальнай апатыі, пасіўнасці навучэнцаў.

У задавальненні патрэбы ў такой самарэалізацыі школьнікаў і настаўнікаў бачыцца асноўны шлях гуманізацыі вучэбнага працэсу. Вось чаму задача выхавання творчай асобы павінна стаць дамінуючай у канцэпцыі школы будучага.

Сучасная педагогіка абаліраецца на тэзіс аб тым, што задаткі творчых здольнасцей ёсць у любога нармальнага дзіцяці. Задача педагогаў — раскрыць такія здольнасці, развіць іх. Відавочна, што гэта не азначае адкрыць нейкі клапан і даць прастор прыродзе чалавека. Здольнасці фарміруюцца паступова ў працэсе актыўнай дзейнасці, і вялікае значэнне мае мэтанакіраваная сістэма гібкіх педагогічных уздзеянняў, улічваючых індывідуальныя асаблівасці дзяцей.

Сёння вылучаюцца два супрацьлеглыя падыходы педагогаў-даследчыкаў да вырашэння праблемы выхавання творчасці ў дзяцей. Першы — трактоўка дзіцячай творчасці як вынік прыроджаных, інстынктыўных імпульсаў; гатоўнасць да творчасці аб'яўляецца незалежнай ад знешніх уздзеянняў. Адсюль — адказ ад актыўнага педагогічнага кіраўніцтва. Другая тэндэнцыя зводзіцца да імкнення выкарыстоўваць творчасць як адзін са шляхоў мэтанакіраванага выхавання. Наш падыход да гэтай праблемы прадугледжвае дамінуючае значэнне творчых задаткаў, адмаўленне ад спробы перабудовы іх з мэтай фарміравання "лепшых", на думку педагогаў, напрамкаў развіцця асобы.

Творчыя асаблівасці школьніка праяўляюцца ўжо ў тым, наколькі нетрадыцыйна ён падыходзіць да вырашэння тых ці іншых пытанняў, да агульнапрызнаных шаблонаў, манатонная ці не яго дзейнасць. Творчыя задаткі школьніка праяўляюцца ў яго ініцыятыўнасці, актыўнасці і самастойнасці.

Творчасць прадугледжвае трывалы пазнавальны інтарэс. Развіваць гэтую якасць неабходна ў межах вучэбных заняткаў, карыстаючыся сістэмай спецыяльных заданняў. Пры гэтым асаблівая ўвага павінна звяртацца на фарміраванне ўменняў школьніка назіраць з'явы, знаходзіць для іх адэкватнае тлумачэнне і такім чынам адлюстроўваць свае адносіны да іх. Працэс гэты вельмі індывідуальны, як і сама творчасць.

Творчы працэс — гэта стварэнне новых грамадска-карысных матэрыяльных і духоўных каштоўнасцей. Вузлом, галоўнай загадкай творчага працэсу з'яўляецца яго кульмінацыя — момант адкрыцця, асвятлення, зур'які. У гэты вузел зцягаецца ўсё: і супярэчлівая напружанасць пошуковага мыслення, і насычанасць псіхікі перажываннямі, і пранікаючая ў невядомое інтуіцыя, і скрытая работа несвядомага.⁵ Творчасць ёсць перш за ўсё поўная сканцэнтраванасць усёй духоўнай і фізічнай прыроды. Яна захоплівае не толькі зрок і слых, але і ўсе пяць пачуццяў чалавека, яна захоплівае, акрамя таго, адчуванні, і памяць, і ўяўленне. Уся духоўная і фізічная прырода пры творчасці павінна быць накіравана на тое, што адбываецца ў душы з выяўленага свету", — гаварыў К.С.Станіслаўскі.⁶

Тыповы творчы працэс падобны сюжэту захапляючага рамана. У ім ёсць інтрыгуючая завязка, можа быць бурнае развіццё, якое часам змяняецца на спакойную плыню ці нават прыпыняецца (у творчасці — перыяд інкубацыі, унутранага выпявання ідэі, вобразу, адпачынку ад праблемы, перыяд тупіка), кульмінацыя і развязка. У завязцы творчасці свядомасць сутыкаецца з нечым неверагодным, новым, неведомым, хвалючым, захапляючым (напрыклад, з якім-небудзь эмпірычным ці тэарэтычным фактам, які штурхае да пошуку адказу, тлумачэння яго). Такая здольнасць на мове фізіялогіі называецца рэфлексам на навіну, псіхалагі гавораць яшчэ пра сутыкненне з праблемай, пра ўзнікненне *праблемнай сітуацыі*.

У завязцы ўзнікае супярэчнасць, канфлікт паміж вядомым і неведомым, звычайным і незвычайным. І заўсёды гэта супярэчнасць такая, што ў нас няма гатовага спосабу рашэння, стратэгіі дзеянняў. Гэта і вылучае творчую сітуацыю з сітуацый, калі мы дзейнічаем на падставе знаёмых формул, лагічных штампаў, эмацыянальна-сэнсавых стэрэатыпаў.

Творчыя сітуацыі незвычайны і тым, што для паспяховага дзеяння ў іх патрабуецца асаблівая любоў да супярэчнасцяў, парадоксаў, чуласць да новага. Неабходна здзіўленне, перажыванне таемнасці быцця.

Сучасны амерыканскі філосаф Г.Парсанс лічыць нават неабходнай распрацоўку новай галіны ведаў — "філасофіі здзіўлення", якая павінна даследаваць феномен здзіўлення, яго гісторыю і сучасную патрэбу ў ёй.⁷

Адчуванне здзіўлення, фарміраванне яго творчай накіраванасці павінна стаць адной з мэт педагогічнай творчасці. Значым, што выяўленне аб'ектаў здзіўлення вучняў з дапамогай пытанняў тыпу "Што вас здзіўляе ў наваколлі больш за ўсё?" — дапамагае настаўніку індывідуалізаваць фарміраванне творчай асобы, ствараць сітуацыі завязак для творчасці як на ўроках, так і ў пазаўрочны час.

У педагогіцы часта гавораць пра этапы творчасці без іх дэталізацыі. У выніку не звяртаецца ўвага на магчымасці педагогічнага ўздзеяння на ўнутраныя механізмы творчасці вучняў — інтуіцыю, падсвядомыя працэсы. Рускі педагог В.С.Шубінскі на аснове аналізу даследаванняў па псіхалогіі творчасці, абагульнення педагогічнага вопыту, шматгадовай працы настаўнікаў школ вызначыў асноўныя звяны творчага працэсу.

Першае звяно — сутыкненне з новым. Варыянты новага, таго, што ляжыць у падмурку творчых сітуацый, практычна бясконцыя. У навучы пачатак творчага працэсу звязваецца з выяўленнем парадаскальнага факта, з асэнсаваннем "анамаліі", "памылкі" ў прыродзе пры супастаўленні з тым, што ад яе чакалася. У выяўленчым мастацтве істотным з'яўляюцца перажыванні мастака, той настрой, які вядзе да задумы-вобраза. У выніку фармулюецца пытанне, узнікаюць творчыя цяжкасці. Той факт, што выхад з творчай сітуацыі не адшукваецца адразу, выяўляе наступнае неабходнае звяно творчага працэсу — **звяно творчай невызначальнасці**. Невызначальнасці таму, што тут чалавек пакуль што не можа зрабіць правільны выбар з магчымых варыянтаў. Тое, што завуць "пакутамі творчасці", падае менавіта на гэтае звяно.

У перыяды тупікоў, адпачынку ад свядомай працы ў творчай сітуацыі адбываецца скрытая несвядомае работа — **звяно скрытай работы**.

У пачатку трэцяга звяна завяршаецца першы этап творчага працэсу — этап узнікнення творчай сітуацыі — і пачынаюць стварацца ўмовы для пераходу ў наступнае звяно — **звяно з'яўкі**. Тут асэнсоўваецца стратэгія рашэння праблемы, ідэя, задумка. **Звяно развіцця рашэння** завяршае з'яўкістычны этап. Аднак гэтага звяна не заўсёды дастаткова для пацвярджэння вернасці рашэння творчай сітуацыі.

Таму трэба мець на ўвазе яшчэ адно звяно — **крытыкі, пацвярджэння і выканання**. Гэта звяно і стварае аснову трэцяга этапа творчага працэсу — этапа завяршэння, у якім выкарыстоўваюцца як лагічныя, так і эмацыянальна-вобразныя, эстэтычныя, а таксама практычныя крытэрыі і сродкі доказу правільнасці, каштоўнасці атрыманага рэзультату і адбываецца выяўленне ў розных формах вынікаў творчасці.⁸

Галоўная асаблівасць творчай асобы — патрэбнасць у творчасці, якая становіцца жыццёва неабходнай. Як вядома, патрэбнасці выяўляюць у рэшце рэшт вобраз жыцця і дзейнасці чалавека. "Без творчасці незразумела пазнанне чалавекам сваёй сілы, здольнасцей, схільнасцей; немагчыма здзяйсненне самапавагі, чужых адносін асобы да маральнага ўплыву калектыва", — пісаў В.А.Сухамлінскі.⁹

Арыентацыя на разнастайнасць творчай асобы дазваляе настаўніку, па першае, адразу заўважыць праявы творчых рысаў вучня, па другое, сканцэнтравана ўвагу на іх развіцці і, па трэцяе, засцерагчыся ад іх падаўлення.

Кожны этап творчасці патрабуе асаблівых праяўленняў якасцей асобы. Калі **этап узнікнення творчай сітуацыі** звязаны з усведамленнем праблемы, перажываннем супярэчлівасці рэчаіснасці, то якасць, якая інтэгруе ўсё астатняе, можа быць выяўлена формулай — "Жыць пад уплывам парадоксаў".¹⁰

З'яўкістычны этап прадугледжвае стварэнне ідэі, задумкі, сінтэз новага. Тут патрабаваць іншае — "звязваць тое, што не звязваецца". Для другога этапа творчага працэсу неабходна важная якасць творчай асобы — інтуіцыя. Яна цесна прымыкае да здольнасці творчага ўяўлення, творчай фантазіі, дазваляючай "звязваць тое, што не звязваецца", супярэчлівае, у чым і ёсць сутнасць творчасці. А калі гэта так, відавочна дыялектычнасць творчых структур думкі, мастацкіх вобразаў, перажыванняў. Вось чаму асаблівую ролю ў творчасці павінна адыгрываць дыялектычнае мысленне.

Этап завяршэння прадугледжвае абаснаванне новага, праверку і ўкараненне. Асноўную якасць гэтага этапа можна выказаць формулай "правярай, ці моц-

ны падмурак" (В.С.Шубінскі). Для гэтага этапа творчага працэсу істотныя такія якасці, як самакрытычнасць (у адносінах да вынікаў творчасці) і ўпартасць, у давадзеным справы да канца.

У школьных умовах задаткі творчай асобы нярэдка не толькі не атрымліваюць падтрымкі, але многімі настаўнікамі проста не ўспрымаюцца. Дзяцей пачынаюць папраўляць, "выпрамляць", знаходзячыся ў няведанні таго, што такая ломка — гэта шлях да нівеліроўкі асобы, да падаўлення творчага парастка ў чалавеку.

Як жа навучыць дзіця мысліць творча? Давайце прыслухаемся да саветаў В.А.Сухамлінскага: "Не абрушвайце на дзіця лавіну ведаў, не імкніцеся расказаць на ўроку пра прадмет вывучэння ўсё, што вы ведаеце — пад лавінай ведаў могуць быць пахаваны пылівае і цяга да ведаў. Умейце адчыніць перад дзіцём у акаляючым свеце нешта адно, але адчыніць так, каб кавалачак жыцця зазіхацеў перад ім усімі фарбамі вясёлкі. Астаўляйце нешта недагавораным, каб дзіцяці захацелася яшчэ і яшчэ раз звярнуцца да таго, што ён атрымаў. <...> Ніколі разумовыя намаганні не павінны некроўвацца толькі на замацаванне у памяці, на завучванне. Спыняецца асэнсаванне, спыняецца і разумовая праца, пачынаецца атупляючае зазубрыванне".¹¹

Выдатны савецкі псіхолаг Л.С.Выгоцкі творчую дзейнасць чалавека проціпастаўляе ўзнаўляючай, ці рэпрадуктыўнай. Сутнасць яе заключаецца ў тым, што чалавек узнаўляе ці паўтарае ўжо раней выпрацаваны прыёмы паводзін ці ўваскрашае сляды мінулых з'яў. Рэпрадуктыўная дзейнасць чалавека, на думку Л.С.Выгоцкага, — гэта вынік дзейнасці яго мозгу, якая забяспечвае функцыю зберагання мінулага вопыту чалавека.

У навучальным працэсе вельмі значымі з'яўляюцца як рэпрадуктыўны, так і творчы характар дзейнасці. Доля кожнага з гэтых кампанентаў вызначае характар самога навучальнага працэсу. Калі рэпрадукцыя стварае яго аснову, то, як адзначыў Я.Корчак, гэта "дэнатуралізаваныя веды, якія пазбаўляюць смеласці, заблытваюць і ўсыпляюць, замест таго, каб абуджаць, ажыўляць і радаваць".¹² Некаторыя даследчыкі адзначаюць засілле рэпрадуктыўных метадаў навучання, што адмоўна сказваецца і на якасці самога навучання.

Безумоўна, нельга падрываць творчага спецыяліста, будуючы навучанне толькі на рэпрадуктыўных метадах. Але ж важны комплекс гэтых метадаў. На думку І.Я.Лернера, абодвы метады — інфармацыйна-рэцэптыўны і рэпрадуктыўны — дзеля забяспячэння засваення гатовых ведаў і ўменняў маладым пакаленнем былі і застаюцца самымі эканомнымі і мэтазгоднымі.¹³ Толькі рацыянальная сукупнасць гэтых метадаў дазваляе вырашаць задачы творчага выхавання.

¹ Вопросы философии. 1975. №8. С. 151.

² С е л ь е Г. От мечты к открытию: Как стать ученым. М., 1987. С.72.

³ Там же. С.75.

⁴ Le prix Nobel en 1903. Stockholm, 1906.

⁵ Гл.: Шубинский В. С. Педагогика творчества учащихся. М., 1988. С.14.

⁶ Станиславский К. С. Собрание соч. М., 1954. Т.1. С.244.

⁷ Гл.: Парсонс Г. Человек в современном мире. М., 1985. С.210.

⁸ Гл.: Шубинский В. С. Указ.соч. С.23–25.

⁹ Сухомлинский В. А. Избр. соч.: В 3т. М., 1979. Т.1. С.528.

¹⁰ Шубинский В. С. Указ.соч. С.27.

¹¹ Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям. Киев, 1969. С.169.

¹² Корчак Януш. Избранные педагогические произведения. М., 1979. С.23.

¹³ Гл.: Лернер И. Я. Дидактические основы методов обучения. М., 1981.

В.Н. КИРЫСЬ

АД СЛУХАННЯ ДА ГАВАРЭННЯ НА БАЗЕ АЎДЗІТЫЎНАГА ІНЦІАМОЎНАГА ТЭКСТУ

У цяперашні час аўдзіраванне як адзін з відаў моўнай дзейнасці прыцягвае самую пільную ўвагу метадыстаў і псіхолагаў. Актуальнасць тэмы дыктуецца той роляю, якую слуханне адыгрывае ў працэсе моўнай камунікацыі наогул, а таксама ў выкладанні замежных моў, якое ў апошні час набывае ўсё больш камунікатывую накіраванасць.

Увага да праблем навучання аўдзіраванню тлумачыцца і тым, што гэтае ўменне цесна звязана з іншымі відамі маўленчай дзейнасці, у першую чаргу з чытаннем і гаварэннем. Удасканаленне сэнсавага ўспрымання замежнай мовы на слых спрыяе пераносу сфарміраваных уменняў і навыкаў у адным відзе моўнай дзейнасці на іншыя.

Аўдзіраванне – гэта больш чым проста слуханне: аўдзіраваць – значыць чуць, слухаць і непасрэдна разумець мову, якая гучыць. Зразумець іншамоўны тэкст – значыць не толькі раскрыць сувязі і адносіны паміж прадметамі і з’явамі, пра якія гаворыцца ў тэксце, але і ўсвядоміць канкрэтны змест іменна гэтага тэксту. Навучэнец павінен зразумець сэнс паведамлення, утрымаць у памяці новую, найбольш істотную інфармацыю, яе лагічную структуру.

Нягледзячы на тое, што праграма ВНУ ставіць канкрэтныя патрабаванні да ўзроўню валодання гэтым уменнем на розных этапах навучання, практыка сведчыць аб сур’ёзных недахопах у падрыхтоўцы студэнтаў па сэнсаваму ўспрымання мовы на слых.

Можна вызначыць тры падыходы да навучання аўдзіраванню замежнай мовы. Згодна аднаму з іх аўдзіраванне разглядаецца як натуральны вынік умення гаварыць на вывучаемай мове і не патрабуе асаблівай падрыхтоўкі. Пад уплывам такога погляду на навучанне аўдзіраванню ў методыцы выкладання замежнай моў не звярталася належнай увагі падрыхтоўцы навучэнцаў да слыхавага ўспрымання і разумення мовы, хаця вядома, што для развіцця гэтага складанага моўнага ўмення, якое мае спецыфічныя цяжкасці і свае ўласныя заканамернасці, патрабуецца спецыяльна арганізаваны матэрыял: практыкаванні, тэксты, дапаможнікі.

Назіранні і практыка выкладання замежнай мовы паказалі, што без валодання навыкамі аўдзіравання навучэнцам цяжка разумець асобаў, якія гавораць на замежнай мове. Яны адчуваюць значныя цяжкасці ў непасрэдных зносінах з носьбітамі мовы, дрэнна разумеюць кінафільмы, радыё- і тэлеперадачы, тэатральныя спектаклі, таму што мова выкладчыка і аднакурснікаў, да якой яны прызвычаліся, па многіх параметрах адрозніваецца ад мовы ў натуральных умовах зносін.

Такім чынам, слуханне мовы выкладчыкаў і іншых студэнтаў не можа служыць адзіным, а на больш познім этапе навучання і дастаткова эфектыўным практыкаваннем па аўдзіраванню. У гэтай сувязі відавочна неабходнасць інтэнсіўнага выкарыстання фоназапісаў носьбітаў мовы.

Другі падыход прадугледжвае навучанне аўдзіраванню ў працэсе выканання спецыяльных практыкаванняў па сістэматычнаму слуханню іншамоўнай гаворкі.

Трэці падыход патрабуе пастаяннага спалучэння практыкаванняў па навучанню аўдзіраванню з элементамі гаварэння, уключаючы ўсе этапы засваення моўнага матэрыялу.

У акце камунікацыі спалучаюцца рэцэпцыя і рэпрадукцыя: кожны з удзельнікаў выступае па чарзе ў ролі таго, хто слухае, і таго, хто гаворыць. У час слухання мы прагаворваем пачутае ва ўнутранай мове, а ў час гаварэння слухаем уласную мову.

У метадычных адносінах аўдзіраванне і гаварэнне здольны развіваць адно аднаго ў працэсе навучання. Гаварэнне прадстаўляе сабой адзін з лепшых спосабаў развіцця разумення мовы на слых, а ўважлівае слуханне дзеля дакладнага разумення ў сваю чаргу можа і павінна быць накіравана на карысць гаварэння.

Шматгадовая практыка навучання аўдзіраванню ў працэсе выкладання замежнай мовы дае падставу заключыць, што праслухоўванне тэксту ў спалучэнні з дыялогам паміж выкладчыкам і навучэнцам забяспечвае лепшае разуменне, чым яго двух-, трохразовае праслухоўванне.

Пры пераходзе ад аўдзіравання мовы выкладчыка да аўдзіравання гуказапісу ўзнікаюць дадатковыя цяжкасці. Нязвыкласць гучання (дыкцыя, тэмбр, аддаленасць, адсутнасць зрокавага плана) адмоўна ўплывае на працэс успрымання і разумення моўнага выказвання. У гэтым выпадку выкладчык можа штучна стварыць зваротную сувязь, паступова, крок за крокам кантралюючы правільнасць разумення пачутага.

Матывавая гатоўнасць навучэнцаў адказваць на пытанне выкладчыка актывізуе разумовую дзейнасць і вядзе да больш дакладнага разумення на слых. Камунікатыўны дыялог паміж выкладчыкам і навучэнцамі – гэта такая форма

зваротнай сувязі, якая падмацоўвае, карэктіруе разуменне мовы на слых усімі навучэнцамі адначасова.

Пытанні ўдакладняюць разуменне тэксту, што аўдзіруецца, указваюць на сэнсавыя "вехі", неабходныя для разумення яго зместу, і даюць своеасаблівы план пераказу, г.зн. рыхтуюць навучэнцаў да ўзнаўлення прынятай інфармацыі.

Выразнасць усведамлення сувязяў і адносін унутры звязнага выказвання можа быць прадстаўлена наступным чынам: а) хаатычнае, нерасчлянёнае разуменне, пры якім навучэнцы адчуваюць змест тэксту, але не могуць выказаць яго словамі; б) разуменне, якое грунтуецца на лінгвістычным кантэксце і выражаецца словамі тэксту; в) разуменне, сэнс якога можа перадавацца сваімі словамі ў вольным выказванні.

На ўзроўні фарміравання другасных уменняў магчыма і неабходна імкнуцца да таго, каб навучэнцы ўзнаўлялі змест пачутага сваімі словамі, г. зн. вольна карысталіся вывучанай лексікай у межах прапанаванай тэмы або шэрагу тэм, лінгвістычна адлюстраваных у аўдзіраваным тэксце.

Але каб аўдзіраванне звязнай мовы рыхтавала да гаварэння, неабходна папярэдняя актывізацыя лінгвістычнага матэрыялу ў моўнай практыцы тых, хто слухае, мэтавая ўстаноўка на наступнае ўзнаўленне зместу аўдзіраванага тэксту.

Заданні, якія мы прапануем, можна разглядаць як спробу знайсці аптымальнае рашэнне задачы ўзаемазвязнага навучання аўдзіраванню і гаварэнню на базе аўдзітыўнага тэксту.

Уся работа складваецца з трох этапаў: перадтэкставага, тэкставага і паслятэкставага. Кожны этап прадугледжвае наяўнасць неабходнага матэрыялу (аўдыякасеты, дошка, карткі, практыкаванні), які нясе пэўную дадатковую інфармацыю і з'яўляецца апорай у час аўдзіравання. Практыкаванні павінны адпавядаць наступным патрабаванням: даступнасць і паслядоўнасць іх выканання, адпаведнасць моўнаму і жыццёваму вопыту навучэнцаў, градацыя па ступені нарастання цяжкасці.

На перадтэкставым этапе прапануюцца наступныя віды работы: увядзенне новых слоў, іх тлумачэнне, ілюстрацыя прыкладамі; кантроль разумення новых слоў у сказах з аўдыётэксту з выкарыстаннем візуальнай нагляднасці; лексічная апрацоўка загалова тэксту; работа з найбольш складанымі граматычнымі структурамі, іх пазнаванне, дыферэнцыроўка, усталяванне ўзаемадзеяння пачатковай формы з актуальнай у канкрэтным сказе; структурная групоўка слоў (карэныя, вытворныя, складаныя, фразеалагізмы); тэматычная групоўка слоў з аўдыётэксту (словы даюцца спісам або ў сказах); дастаноўка разнастайных пытанняў (агульных, спецыяльных, альтэрнатыўных) да складаных у моўных адносінах сказаў аўдыётэксту; выбарачнае аўдзіраванне фрагментаў (сказаў) тэксту з заданнем сфармуляваць адказ на пытанне, вызначыць правільнасць або неправільнасць папярэдняга сцвярджэння ў межах сказа і г.д.; лексічны тэкст; аўдзіраванне ў сказах лічэбнікаў і ўласных імёнаў.

Перадтэкставыя практыкаванні накіраваны на пераадоленне фанетычных, лексічных, граматычных цяжкасцей тэксту на аснове практыкаванняў для развіцця слыху, памяці, магчымага прагназавання, моўнай дагадкі і іншых механізмаў аўдзіравання. Працэс авалодання лексічным і граматычным матэрыяламі спалучаецца з праслухоўваннем і паўтарэннем узораў.

Карыстаючыся перадтэкставымі арыенцірамі, навучэнцы выконваюць затым наступныя віды работы з тэкстам: пастаноўка перадтэкставых пытанняў; пошук адказаў на перадтэкставыя пытанні; выбар у працэсе слухання з шэрагу даных правільнага адказу на пытанне; фармулёўка асноўнай думкі; вызначэнне лініі сюжэта; падбор загалова да тэксту; вызначэнне тэматычнай прыналежнасці тэксту (тэмы пішуцца на дошцы); пацвярджэнне або абвяржэнне прапанаваных меркаванняў; узнаўленне кантэксту ўжывання пэўных слоў; выбар з шэрагу даных правільных, прыблізных або няправільных сцвярджэнняў сапраўднага.

Такім чынам, яшчэ да праслухоўвання тэксту цалкам першы этап работы з дапамогай практыкаванняў дае навучэнцам папярэднюю інфармацыю пра змест гэтага тэксту, пра яго тэматычную прыналежнасць, лексічны склад, дае арыенціры ўспрыняцця тэксту на слых, рыхтуе іх да асэнсавання зместу.

Тэкставы этап работы ўключае двухразовае праслухоўванне ўсяго або па чарзе асобных абзацаў, сэнсавых блокаў тэксту, кантроль асноўнага і дэтальнага разуменне, паўтарэнне вядомага і замацоўванне новага лексічнага матэрыялу.

Пасля першага праслухоўвання выкладчык фармулюе два-тры пытанні вусна з мэтай кантролю агульнага разумення тэксту, або прапануе знайсці правільныя адказы з шэрагу прапанаваных (на дошцы, картках) адказаў.

Перад другім уключэннем тэксту выкладчык дае навучэнцам заданне занатаваць ключавыя словы, уласныя імёны, лічбы, географічныя назвы, важную (на іх думку) інфармацыю.

Пасля другога праслухоўвання навучэнцы атрымліваюць на картках наступныя заданні для хуткага выканання:

1. Размясціце ў патрэбным парадку пункты плана.
2. Расстаўце па зместу ключавыя словы.
3. Адзначце ў спісе пачутыя лічбы.
4. Вызначце кантэкст ужывання прапанаваных слоў.
5. Выберыце правільныя адказы на пытанні да тэксту.
6. Адзначце правільныя, прыблізныя або няправільныя меркаванні.
7. Адкажыце на пытанні.
8. Пастаўце пытанні да тэксту або да яго сэнсавых частак.
9. Знайдзіце ў сказе выражэнні, адпаведныя падкрэсленым словам тэксту і запішыце іх.
10. Дапоўніце сказы.
11. Знайдзіце з апорай на беларускі (рускі) эквівалент іншамоўныя фрагменты тэксту.

Абмежаваны выкладчыкам час патрабуе ад навучэнцаў хуткага рэагавання. Названыя заданні садзейнічаюць развіццю розных відаў маўленчай дзейнасці і дазваляюць праантраляваць дэтальнае разуменне тэксту.

Паслятэкставы этап работы ўключае такія практыкаванні, якія выклікаюць зацікаўленасць у размове, жаданне выказацца па тэматыцы тэксту, стымулююць навучэнцаў да камунікатыўных дзеянняў, якія могуць у іншых абставінах адпавядаць натуральнай сітуацыі камунікатыўных зносін. Заданні павінны заахвочваць да пошуку аргументаў, развіваць пачуццё мовы, спрыяць паступоваму пераходу да выказвання ўласнай думкі ў іншых камунікатыўных абставінах. Гэтаму патрабаванню найбольш адпавядае дыскусія. Яна спрыяе павышэнню размоўных магчымасцей, выпрацоўцы самастойнага і творчага выкарыстання замежнай мовы. Перад навучэнцам паўстае задача сканцэнтраваць увагу як на сродках выражэння, так і на тых камунікатыўных дзеяннях, якія ён выкарыстоўвае, таму што ў дыскусіі патрэбны не толькі моўныя здольнасці, але і фантазія, бегласць мыслі, разумовая гібкасць.

Але гэта не азначае, што пачаць размову можна адразу. Дыскусію трэба арганізаваць. Напрыклад, навучэнцы дзеляцца на дзве групы. Адна група прытрымліваецца аднаго пункту погляду на тэму, другая – супрацьлеглага. Збіраюцца і занатоўваюцца аргументы "за" і "супраць". На дошцы могуць быць запісаны ключавыя словы. Групу мяняюцца ролямі.

Могуць быць прапанаваны іншыя віды паслятэкставай работы: пракаменціраваць змест тэксту або асобнага дзеяння, дапоўніць тэкст працягам, скласці дыялог па тэме тэксту, напісаць сачыненне і інш.

Такім чынам, для таго каб навучэнцы поўна і дакладна разумелі звязную мову на слых, пажадана практыкаваць двухразовае праслухоўванне.

Аднак узнікае пытанне, якім чынам падрыхтаваць навучэнцаў да разумення мовы з аднаго прад'яўлення? Натуральна, што двух-, трохразовае праслухоўванне шматлікіх тэкстаў само па сабе не прывядзе да разумення мовы з першага разу.

Мы бачым вырашэнне гэтага пытання ў спалучэнні аўдзіравання з гаварэннем шляхам камунікатыўнага дыялогу паміж выкладчыкам і навучэнцамі.

Выбраныя намі этапы апрацоўкі аўдыётэксту дазваляюць паступова, мэтанакіравана пераходзіць ад рэпрадуктыўных практыкаванняў да прадуктыўных форм.

Паступовы пераход да аднаразовага ўспрыняцця і разумення мовы на слых з наступным камунікатыўным дыялогам, а потым – да аўдзіравання з папярэдняй пастаноўкай ключавых пытанняў актывізуе мысліцельную дзейнасць навучэнцаў і прывядзе іх да разумення мовы з аднаго прад'яўлення.

Мы не настойваем на прапанаванай паслядоўнасці этапаў узаемазвязнага навучання аўдзіраванню і гаварэнню. У залежнасці ад ступені цяжкасці зместу тэкстаў і ад узроўню падрыхтоўкі навучэнцаў да ўспрымання і разумення мовы на слых паслядоўнасць этапаў і колькасць іх могуць вар'іравацца.

Наши юбиляры

ВІКТАР ПЯТРОВІЧ КРАСНЕЙ

Споўнілася шэсцьдзесят гадоў Віктару Пятровічу Краснею – выдатнаму мовазнаўцу, слыннаму педагогу, прафесару кафедры гісторыі беларускай мовы, намесніку дэкана філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Нарадзіўся ён у вёсцы Халічы Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці. Пасля заканчэння сярэдняй школы служыў у радах Савецкай арміі. Звольніўшыся ў запас, паступіў на філалагічны факультэт Белдзяржуніверсітэта, дзе праз пяць гадоў (1963) атрымаў дыплом філолага. Тры гады (1963–1966) працаваў настаўнікам беларускай мовы і літаратуры Рэвяцкай сярэдняй школы Бярозаўскага раёна. З 1966 па 1968 г. займаўся ў аспірантуры БДУ на кафедры беларускай мовы, пасля заканчэння якой назаўсёды знітаваў свой лёс з філалагічным факультэтам. Толькі адзін год спатрэбіўся Віктару Пятровічу, каб раскрыцца як педагогу, быць заўважаным і пераведзеным з выкладчыка на пасаду старшага выкладчыка. З ліпеня 1971 па люты 1993 г. ён – дацэнт, а з сакавіка 1993 па цяперашні час – прафесар кафедры гісторыі беларускай мовы.

В.П.Красней распрацаваў і вядзе мовазнаўчыя курсы і спецкурсы па гісторыі беларускай літаратурнай мовы і па гістарычнай граматыцы. З'яўляецца сааўтарам вучэбных дапаможнікаў для студэнтаў-філолагаў ВДУ Рэспублікі Беларусь, сярод якіх "Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы" (два выданні – 1978, 1986); "Сучасная беларуская мова: Лексікалогія, фразеалогія" (1984); "Сучасная беларуская мова: Практычныя заняткі" (1989); "Сучасная беларуская мова: Уводзіны. Фанетыка. Фаналогія. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Лексікалогія. Лексікаграфія. Фразеалогія. Фразеаграфія" (1995).

Асабліва плённай аказалася яго работа па стварэнню падручнікаў і вучэбных дапаможнікаў для сярэдняй школы: "Лексіка і фразеалогія беларускай мовы" (1982); "Грані слова" (два выданні – 1988, 1992); "Беларуская мова: Падручнік для 4–5 класаў школ з беларускай мовай навучання" (чатыры выданні – 1988, 1990, 1992, 1994); "Беларуская мова ў пятым класе: Метадычныя парады да падручніка" (1990); "Беларуская мова і падручнік для 6 класа для школ з беларускай мовай навучання" (1993). На ВДНГ СССР у 1987 г. яго вучэбнаму дапаможніку "Грані слова" прысуджаны бронзавы медаль. Усяго ж Віктар Пятровіч надрукаваў звыш 100 навукова-метадычных і навуковых прац, у тым ліку працы, прысвечаныя фарміраванню і развіццю беларускай нацыянальнай навуковай тэрміналогіі, стылістыцы беларускай мовы. У 1993 г. выйшаў з друку яго (у сааўтарстве) "Руска-беларускі слоўнік электратэхнічных тэрмінаў".

В.П.Красней – актыўны грамадскі работнік. З 1990 па 1994 г. – вучоны сакратар Рэспубліканскага Міжвузавскага аб'яднання выкладчыкаў беларускай мовы; з 1994 г. па цяперашні час – член секцыі па беларускай мове і літаратуры навукова-метадычнага савета Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь; з 1989 г. па цяперашні час – член рэдакцыйнай рады навукова-метадычнага часопіса "Беларуская мова і літаратура ў школе" (з 1992 г. – "Роднае слова"). На працягу многіх гадоў з'яўляўся членам спецыялізаванага Савета па абароне дысертацый на атрыманне вучонай ступені доктара філалагічных навук пры Белдзяржуніверсітэце.

Віктар Пятровіч – чалавек выключна сціплы, надзейны, абавязковы і цягавіты. Свой юбілей ён сустракае ў клопаце пра лёс любімага роднага слова. Пажадаем яму моцнага здароўя, шчаслівага асабістага жыцця, вялікага плёну на ніве навукова-педагагічнай работы і грамадскай дзейнасці.

Калегі па працы